

*Прошу вас
мене не забувати*

УСНІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ
ОСТАРБАЙТЕРІВ

Український дім Дюссельдорф

Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»

Інститут історії України

Національної академії наук України

Східний інститут українознавства ім. Ковальських

«Прошу вас мене не забувати»:
усні історії українських остарбайтерів

Харків

Право

2009

УДК 94(100)«1941/1945»-054.73(=161.2).001.32-028.16
ББК 63.3(0)62.7ю
П84

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М. Дмитрієнко
доктор історичних наук, професор О. Удоа

Дизайн обкладинки С. Кулинич

Збірник затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України.
Протокол № 7 від 29 вересня 2009 р.

Редакційна колегія:

Г. Грінченко (головний редактор), І. Ястреб, О. Стасюк,
К. Кобченко, О. Лисенко (науковий редактор), Т. Пастушенко

Упорядники:

І. Ястреб, К. Кобченко, Г. Грінченко, Т. Пастушенко

П84 «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбай-
терів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та
ін. — Х.: Право, 2009. — 208 с.

ISBN 978-966-458-144-5

У збірнику опубліковано усні інтерв'ю з колишніми остарбайтера-
ми, які під час Другої світової війни були відправлені на примусові
роботи до нацистської Німеччини. Упорядники присвячують це ви-
дання пам'яті співвітчизників, які пережили воєнне лихоліття.

УДК 94(100)«1941/1945»-054.73(=161.2).001.32-028.16
ББК 63.3(0)62.7ю

Збірник видано за фінансової підтримки д-р Ірини Ястреб,
координатора проектів зі Східною Європою Крайового об'єднання
Райнланд, Німеччина (LVR Landschaftsverband Rheinland)

- © Східний інститут українознавства
ім. Ковальських, 2009
- © Український дім Дюссельдорф,
2009

ISBN 978-966-458-144-5

ЗМІСТ

Вітальне слово.....	5
Від упорядників.....	7
<i>Гелінада Грінченко, Тетяна Пастушенко. Українські остарбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація</i>	9
Заходи нацистської окупаційної адміністрації для вербування робочої сили в Україні	10
Транспортування	22
Система примусової праці в Третьюму райху для робітників зі Сходу	24
Правовий статус остарбайтерів	25
Сфери використання та оплата праці	28
Умови проживання, харчування, охорона праці та здоров'я примусових робітників	36
Повернення на Батьківщину	46
Примусові робітники нацистської Німеччини: тривалий шлях до визнання	52
УСНІ ІСТОРИЇ.....	57
«Погнали нас на Германію» – інтерв'ю з <i>Анастасією Годун</i>	59
«Вони називали нас «русіш». Я кажу: найн, Україна!» – інтерв'ю з <i>Ольгою Мішкевич</i>	67
«Всю свою подноготную рассказала...» – інтерв'ю з <i>Поліною Єскіною</i>	86
«Все було дуже гарно в дитинстві, поки не почалась війна...» – інтерв'ю з <i>Ганною Іващенко</i>	109
«Все життя моє так на колесах було...» – інтерв'ю з <i>Миколою Пилипенком</i>	123
«Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з <i>Сергієм Петрошенком</i>	140
«А мы вот были изгои» – інтерв'ю з <i>Зоєю Кривич</i>	161
«Делали немножечко там, брак. Защищали Родину...» – інтерв'ю з <i>Олександрою Галкіною</i>	169
«Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна» – інтерв'ю з <i>Надією Бредіхою</i>	189

Вітальне слово

Дорогі друзі!

У пам'яті поколінь назавжди залишаться роки Другої світової війни, яка забрала десятки мільйонів людських життів. Ця найжорстокіша війна в історії людства має бути нагадуванням нам про те, на що здатен тоталітаризм у фанатичному прагненні до світового панування.

Книга, яку ви тримаєте в руках, присвячена долям українців, про яких протягом десятків років не прийнято було згадувати. Незважаючи на те, що їх було понад два мільйони, і вони на власному житті пізнали, що таке неволя і рабська праця. Мова йде про наших співвітчизників, яких примусово вивозили до Німеччини. Нацистські чиновники називали їх «остарбайтери» — «робітники зі сходу». Після війни, на батьківщині, радянські посадовці називали їх «зрадники» і «вороги народу».

Роки рабства наклали тяжкий відбиток на долі цих людей та їхні сім'ї. Моя родина також зазнала цього страшного горя. Коли я чую розповіді моєї мами про ті роки, я не можу збагнути, як можна було насильно забрати з дому, від родини, 14-річну дитину і жбурнути її на чужину, прирїкаючи на роки непосильної праці. Я згадую батька, який народився 1917 року і пережив майже всі страхїття ХХ столїття — революцію, більшовицький терор, Голодомор, війну, примусову працю в Німеччині, безбатьківщину.

Історїї, опубліковані у цій книзі, донедавна розповідали тільки в колї сім'ї. Я дуже рада, що сьогодні вони знаходять шлях до широкої громадськості.

Як витримали, подолали, зберегли любов і людяність наші дїдусі й бабусі — читайте у цій книзі.

Голова Наглядової ради
Міжнародного благодійного фонду
«Україна 3000», Катерина Ющенко

Від упорядників

Оснoву збірника становлять усні історії колишніх оstarбайтерів, записані в Україні в рамках реалізації різних наукових проєктів та приватних дослідницьких ініціатив. Зокрема, проєктів Українського дому Дюссельдорф (керівник І. Ястреб), Міжнародного проєкту біографічної документації рабської та примусової праці в Третьому райху, ініційованого та фінансованого Німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» (керівник А. фон Плато), проєкту навчально-наукового Центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Окупаційна Переяславщина очима свідків» (керівник Т. Нагайко), дослідницької ініціативи «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів Полтавщини» Полтавського державного педагогічного інституту (керівник Ю. Волошин); проєкту «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945–2000 рр.)», який проводиться в Інституті історії України НАНУ за фінансової підтримки Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє»; бакалаврської роботи «Політика пам'яті щодо оstarбайтерів у Радянському Союзі (1941–1991 рр.)» Національного університету «Києво-Могилянська академія»; авторського проєкту О. Гогуна «Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941–1944. На прикладі України» (проєкт здійснювався за фінансової підтримки фонду Герди Генкель, Німеччина).

У збірник увійшли інтерв'ю, що містять не тільки невідомі та замовчувані раніше факти перебування на примусових роботах, але, що набагато важливіше — пропонують надзвичайно

широку та яскраву палітру власного ставлення наших співрозмовників до цієї сторінки свого життя. Задля цього укладачі намагалися зберегти автентичність, неповторність мови та стилю кожного оповідача, редакційна правка відображає лише інтонації, паузи та пропущені частини інтерв'ю. Основним принципом скорочень була відповідність тих чи інших частин спогадів основній темі збірника — примусовій праці, перебуванню в Райху та повоєнній долі наших співрозмовників.

Відомості про оповідачів, час та місце проведення інтерв'ю, а також інформацію про відповідні наукові проекти, що передують усним історіям, надано уніфіковано. Усі посилання, що супроводжують усні оповіді, зроблені дослідниками, які записували інтерв'ю.

Ми щиро вдячні всім нашим співрозмовникам — колишнім оstarбайтерам, які погодилися на відверту розповідь про тяжкий та суперечливий досвід свого життя — перебування впродовж Другої світової війни на примусових роботах у нацистській Німеччині.

Гелінада Грінченко, Тетяна Пастушенко

Українські остарбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація

За сучасними даними, впродовж усієї Другої світової війни на території Німеччини та на окупованих німецьким Райхом землях працювало майже 13,5 млн іноземців: військовополонених, цивільних робітників та в'язнів концентраційних таборів. З них 8,4 млн були цивільними особами, що потрапили до Райху з різних країн Західної та Східної Європи. У серпні 1944 р. в Німеччині працювали понад 7,8 млн іноземних цивільних та військовополонених, з яких жителі СРСР становили майже 3 млн¹. Якщо врахувати, що 53 % цих радянських робітників² були вивезені з території, яку обіймає сучасна Україна (за різними оцінками від 1,7³ до 2,4⁴ млн осіб), то українці становили одну з найчисленніших груп невольників Гітлера. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій, кожен

¹ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999. — S. 315.

² Обчислення здійснені за даними: *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 735–738.

³ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart, München. — S. 83.

⁴ *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.) — К., 1999. — С. 183.

із 40 мешканців окупованих областей України під цивільним або військовим управлінням був депортований до Німеччини (до серпня 1943 р.)¹. Широкомасштабне використання праці цивільних робітників із Радянського Союзу, й України у тому числі, тривало з початку 1942 до початку 1945 р., і на території німецького Райху вони працювали в усіх галузях, де було запроваджено примусову працю іноземців: у видобувній та обробній промисловості, на транспорті й будівництві, у сільському та домашньому господарстві.

Заходи нацистської окупаційної адміністрації для вербування робочої сили в Україні

Напередодні Другої світової війни й під час стрімкого просування вермахту в глиб СРСР нацистське керівництво не планувало використовувати у промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій Радянського Союзу (у тому числі й з України). Навпаки, розроблялися плани масового винищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план «Ост»), щоб розчистити територію для розселення німецьких колоністів. Дана концепція домінувала до осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація й короточасна воєнна кампанія не переросла у позиційну війну на витривалість. Залучення військовополонених та цивільних із Польщі та західноєвропейських країн (Франція, Голландія, Данія тощо) не вирішило проблеми трудових ресурсів в економіці Третього райху. Тільки використання робочої сили з окупованих територій СРСР могло підтримати військовий економічний потенціал Райху. Наприкінці осені 1941 р. тиск з боку промисловців країни, в першу чергу власників вугільних шахт Рурського басейну, змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення було ухвалене після тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. затверджене А. Гітлером та Г. Герінгом в основному комплексі першо-

¹ *Berkhoff K. C. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* — Cambridge; London, 2004. — P. 273.

чергових заходів¹. Директива Г. Герінга від 7 листопада 1941 р. в загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від статусу полонених червоноармійців. Коротко суть цього документа можна пояснити такими словами: використанню росіян — «так», але максимальна експлуатація, найгірше харчування та ставлення. За незначні порушення — смертна кара.

У першу чергу надії нацистських функціонерів покладалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що наприкінці осені 1941 р. у військових таборах залишилося небагато працездатних. Голод та епідемії спричинили масову смертність радянських полонених: і до кінця 1941 р. з 3,35 млн радянських військових, що потрапили у полон, 60 % пішли із життя (1,4 млн з них вже на початку вересня 1941 р.). Загалом із 5,7 млн радянських військовополонених майже 3,3 млн померли в німецькому полоні². Тому на захоплених територіях СРСР, на відміну від польського досвіду, основна робота зосереджувалася на вербуванні цивільних робітників.

Територія України в роки війни перебувала під окупацією нацистської Німеччини та її союзників Румунії й Угорщини і, відповідно, в зоні різних окупаційних адміністрацій. У кожній окупаційній зоні процес використання праці місцевих жителів, а також вивезення робочої сили до Райху мав свої особливості. Режим, установлений у генерал-губернаторстві (а відповідно і в Галичині), на думку багатьох очевидців та дослідників, був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету (УКК) у Львові К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців. Окрім цього,

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 161.

² *Streit C. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945.* — Neuausg. — Bonn: Dietz, 1991. — S. 136.

генерал-губернаторство (до якого відійшов дистрикт «Галичина» у серпні 1941 р.) розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало одним із найважливіших чинників, які визначили своєрідний статус дистрикту серед інших окупованих земель України¹.

Цей «особливий статус» означав, що територія західноукраїнських земель відразу після окупації підпадала під дію трудового законодавства, впровадженого вже для населення Польщі. Створювалися спеціальні органи влади — арбайтсамти (Arbeitsamt), які в Галичині називалися урядом праці, котрі проводили облік та розподіл робітників відповідно до їхньої кваліфікації. Частина працездатного населення залучалася до різноманітних робіт безпосередньо на окупованій території. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов'язкову трудову повинність у так званих «будівельних службах», яку організувала і контролювала німецька адміністрація. З ініціативи УКК для українців існували табори праці, які називалися «Українська служба батьківщині». Пізніше, з 1 січня 1942 р., у Галичині набуло чинності розпорядження генерал-губернатора про обов'язкову реєстрацію осіб 15-річного віку в урядах праці.

Але основне завдання відділів урядів праці полягало в тому, що вони займалися вербуванням працездатної молоді з дистрикту «Галичина» на роботи до Райху. Використовуючи традицію трудової еміграції галичан до Західної Європи, вже з серпня 1941 р. із Західної України розпочалося відправлення добровольців на роботу до Німеччини та Польщі². Бажаючих виявилось багато. Навіть газета «Львівські вісті» наприкінці 1941—на початку 1942 р. публікувала попередження, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу. «В останніх днях задержано на якийсь час транспорти робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому

¹ Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі. (1939–1945). Дис. канд. іст. наук. — Львів, 2005. — С. 56.

² Львівські вісті. — 1941. — 8 листопада.

переконані, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспортні теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 р.), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть наладнані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова»¹. До кінця грудня 1941 р. з дистрикту «Галичина» було відправлено 62,1 тис. робітників².

Проте, перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р., а з вересня 1939 р. Частина галичан, призваних до польського війська і невдовзі полонених німцями, з часом отримали статус цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося у «Краківських вістях», «велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами «добровольців» на працю — це були українці, здебільшого втікачі західно-українських земель — почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів»³. Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були утікачі з Галичини й Волині, які перебиралися спочатку до генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини⁴.

На території Східної України в цей час також запроваджувалася обов'язкова трудова повинність для громадян віком від

¹ *Львівські вісті*. — 1942. — № 122.

² Müller R.-D. Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft//Heibert U. (Hg.). Europa und der «Reichseinsatz». Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. — Essen, 1991. — S. 235.

³ *Краківські вісті*. — 1939. — № 214.

⁴ Лапан Т. Д. Назв. праця. — С. 63.

18 до 45 років¹, розгорталася робота для організації обліку місцевого населення. Для ефективного використання робочої сили установи окупаційної адміністрації потребували достовірних даних про працездатне населення. У кожному великому обласному та районному місті створювалися так само, як і в дистрикті «Галичина», арбайтсамти, або як їх стали називати на Східній Україні — біржі праці, які взяли на облік все працездатне населення. Приміром, у Києві, у другій половині жовтня 1941р. розпочалася активна кампанія реєстрації безробітних, центром якої стала біржа праці, розташована в приміщенні Художнього інституту за адресою Вознесенський узвіз, 20. До кінця місяця тут перебувало на обліку 55 тис. безробітних (65 % становили жінки), з яких близько 6 тис. отримали роботу². У Запоріжжі в цей час було зареєстровано 6,4 тис. безробітних робітників-металургів, у Харкові — понад 100 тис., у Сталіно — близько 80 тис. безробітних. Загалом, у містах Донецького басейну із близько 144 тис. зареєстрованих гірників тільки 30 % мали роботу³. Уже наприкінці осені 1941 р., щоб поставити на облік місцеву робочу силу, окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби. «Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників» — звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи комендант Ебергард. — «Всі незареєстровані повинні бути приставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку»⁴. Через нестачу персоналу в початковий період окупації реєстрація безробітних обмежилася переважно містами, натомість облік працездатних у сільській місцевості тривав аж до 1943 р.⁵ Окрім

¹ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні*: 36. док. і матеріалів/Упоряд.: І. А. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, А. П. Нагорна та ін. — К.: Політвидав України, 1963. — С. 27–29.

² *Українське слово*. — Київ. — 1941. — 23 жовтня.

³ Müller R.-D. Die Rekrutierung... — S. 236.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 193. — Арк. 33.

⁵ *Державний архів Київської області* (далі ДАКО). — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 25.

реєстрації безробітних, для отримання достовірних даних про працездатне населення в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення.

Перші спроби вербування добровольців на роботу в Райх зі Східної України німецькі установи здійснили ще восени 1941 р. у Кривому Розі, до прийняття офіційного рішення про використання робочої сили з Радянського Союзу в Німеччині. Планувалося завербувати 10–12 тис. українських гірників для німецької промисловості: працювати їм дозволялося лише в окремих бригадах (закритих колонах), жити у спеціальних таборах, ізольовано від інших робітників, замість заробітної плати отримувати копійки на кишенькові витрати. Іншими словами, становище цивільних робітників з України не повинно було занадто відрізнятися від становища радянських військовополонених. Процес вербування у Кривому Розі виявився досить показовим для всієї подальшої політики стосовно українських трудових ресурсів. Загалом, на початок 1942 р. вдалося вивезти лише 760 гірників¹, отже, надії на відносно добровільний набір робочої сили не виправдалися. З іншого боку, запропоновані для гірників умови проживання та праці в Німеччині, які не задовольняли мінімальні потреби нормального існування людини, стали загальними для всіх цивільних робітників зі «Східних окупованих територій». Тож відправлення криворізьких гірників суттєво не розвантажило ринок робочої сили у Рурському басейні, але сприяло посиленню невдоволення та опору населення в цьому регіоні.

Масштабну кампанію вербування робочої сили на Сході німецькі установи розпочали на початку 1942 р. Першочергове значення надавалося великим українським містам — Харкову, Києву, Сталіно (Донецьк), Дніпропетровську. Безпосередня робота з вербування спочатку виключно кваліфікованих робітників-добровольців здійснювалася спеціальними комісіями, що приїжджали «на місця» й проводили серед робітників агітаційну кампанію. Так, звіт економічної команди «Харків», що входила до складу розгалуженої системи виконавчих органів

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 1–52. Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р.

економічного штабу «Ост», у записі від 7 січня 1942 р. містив повідомлення про прибуття 3 січня до Харкова комісії з вербування, яка розпочала свою роботу 5 січня, та вже 2 дні по тому завербувала близько 500 кваліфікованих робітників-металістів¹. Перший ешелон із 1117 завербованими робітниками-спеціалістами вирушив із Харкова до Кельна 18 січня², за ним другий із 1142 робітниками — 21 січня та третій з 1167 особами — 30 січня 1942 р. Згідно зі звітом економічного штабу «Ост» за період з 01.01.1942 до 31.01.1942 р. потяг, що вирушив із Харкова 21 січня, прибув до Бранденбурга 30 січня. «Перевірка на місці показала, що потягом прибули кваліфіковані робітники-металісти, високі, міцної статури, гарно вдягнені, які справляли гарне враження. Транспорт був розділений серед шістьох підприємств металургійної промисловості, у тому числі фірм «Німецьке озброєння й обмундирування» та «Борзігвальде», підприємства № 414, решта — у провінційні підприємства»³.

У розпал голоду на сторінках київської газети «Нове українське слово» за 11 січня 1942 р. з'явилося звернення генерал-комісара Києва Квітцрау «Українські чоловіки й жінки! Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи. В січні 1942 р. перший транспорт вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбунові і Перемишлі — гарячу їжу. В Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині»⁴. Під тягарем безробіття, голоду й невлаштованості населення великих промислових центрів ставало бажаною здобиччю вербувальників. 22 січня 1942 р.⁵ з Києва вирушив перший транспорт з 1,5 тис.

¹ *Bundesarchiv/Militärarchiv (dani — BA/MA) RW 31/694.*

² *BA/MA, RW 31/16.*

³ *BA/MA, RW 31/46a.*

⁴ *Нове Українське слово.* — Київ. — 1942. — 11 січня.

⁵ *Там само.* — 20 січня.

робітників¹, 24 лютого відправився перший потяг з робітниками із Донецька. Особливістю цих перших наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями, перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника, металурга, гірника тощо.

Але до весни 1942 р. постачанню робочої сили для німецьких підприємств в окупаційних адміністраціях не надавали першочергового значення. Так, у оперативному зведенні відділу праці Райхскомісаріату «Україна» від 31 січня 1942 р. основну увагу доповідача було зосереджено на організації будівництва мосту через Дніпро в Києві, відновленні Миколаївських суднобудівних верфей, Криворізьких копалень². Про відправлення ж 1500 добровольців з Києва, 1400 військовополонених з Рівного, 760 гірників з Кривого Рогу звітували як про надзвичайні заходи, що заслуговують всілякої винагороди.

Після запровадження у березні 1942 р. посади Головного уповноваженого з використання робочої сили і призначенням на неї Фріца Заукеля масштаби роботи вербувальних комісій значно збільшилися. На цей час потік добровольців вже вичерпався, а після перших листів з «цивілізованої Німеччини» ні в кого вже не виникало сумнівів, який рай чекає на українських робітників. Тому у своїй телеграмі від 31.03.1942 р. до райхскомісарів східних окупованих областей Ф. Заукель писав: «Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих»³. Розпочалась вербувальна акція німецьких установ у зайнятих районах, до якої тісно залучалися і місцеві органи управління.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 78 «Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р.». — Арк. 1–52.

² Там само.

³ Там само. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 6 «Телеграми уповноважених по вербуванню Робочої сили до Німеччини про транспортування людей з України». — Арк. 1–3.

Київський міський голова у своєму наказі від 1.04.1942 р. головам райуправ писав таке: «...міськуправі доручено організувати добровільний виїзд на роботу до Німеччини мешканців м. Києва віком від 16 до 55 років в кількості не менше 20.000 осіб, причому, такий виїзд належить організувати щоденно (також і свята) не менше 50 чоловік з кожного району, починаючи з 7-го квітня...»¹ П'ятого квітня 1942 р. було свято Великодня, що, як згадували очевидці, пройшло зі сльозами та жахливим хвилюванням. А «7 квітня поліція бігала по квартирах зі списками від кербуда, відбирали паспорти, наказували розписуватися і з'являтися кожному в певне місце (де були раніше військкомати). ...На вокзал гнали щоденно людей ешелон за ешелonom... Батьки бігли по боках по тротуарах, плакали, кричали, хто як міг, але нікого навіть не допустили попрощатися»².

Весняно-літня кампанія депортації робітників до Німеччини була настільки успішною, що вже 24 липня 1942 р. Ф. Заукель рапортував про доставку в Райх 1,6 млн іноземних робітників, з яких 108 тис. було з Галичини, і близько одного мільйона з інших окупованих територій Радянського Союзу³. Причому Україна була і продовжувала залишатися найбільшим постачальником робочої сили до Німеччини. Так, у червні 1942 р. фактично припинили свою роботу вербувальні комісії в північних та центральних районах Росії і Білорусії через виснаження резервів робочої сили та загрозу партизанського руху, зосередивши свою діяльність у вузькій прифронтовій зоні. З України ж продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими.

У серпні 1942 р. Ф. Заукель удруге побував в Україні, відвідав Вінницю, Київ, Харків, Сталіно, Сімферополь, Ялту, Севастополь. Під час поїздки було урегульовано питання трудових ресурсів Донбасу, оглянуто нові установи праці, проведено зустрічі з осо-

¹ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні...* — С. 100–101.

² *Київ у дні нацистської навали.* (За документами радянських спецслужб). — К.; Л., 2003. — С. 278.

³ *Полян П.* Назв. праця. — С. 169.

бами, відповідальними за вербування робочої сили і нацистський посадовець глибоко переконався у невичерпності робочої сили в Україні. З осені планувалося доставити в Райх 200 тисяч українських жінок віком 15–35 років для роботи у домашньому господарстві. У жовтні 1942 р. почалося полювання на нову потенційну робочу силу — учнів і студентів. Розпорядженням райхскомісара Е. Коха в Україні було закрито всі середні школи та вищі навчальні заклади: «...Вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити до Німеччини»¹. Під час осінніх акцій мобілізації жінок та студентів збільшувався відсоток «відбракованих» робітників. За даними Київської біржі праці, більше половини осіб, доставлених восени 1942 р., були визнані медичною комісією непридатними до роботи.

Архівні документи не дають можливості достеменно встановити підсумки «жнив» німецької вербувальної кампанії в Україні за 1942 рік. Але досить точно можна сказати, що в Києві за 1942 р. на вербувальний пункт було притягнуто близько 39 тис. чоловік, фактично ж виїхало 29 тис.² За даними Харківської міської управи, за 11 місяців 1942 р. до Німеччини було вивезено 43 262 міських жителів³. З дистрикту «Галичина» до кінця 1942 р. відправили близько 300 тис. осіб⁴. За відомостями господарського штабу «ОСТ» із оперативної області економічної інспекції «Південь», до якої входила територія України та окремі області Росії, до кінця 1942 р. було вивезено 636 605 робітників⁵. Запроваджена система із обіцянок, соціального тиску і брутального терору дозволила німцям, за даними Ф. Заукеля, в 1942 р. депортувати з СРСР 1,48 млн цивільних робітників.

¹ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні...* — С. 168–169.

² ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 1.

³ *Скоробагатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Х.: Прапор, 2004. — С. 119.

⁴ *Лапан Т. Д.* Назв. праця. — С. 65.

⁵ *Müller R.-D.* Die Rekrutierung... — S. 236.

1943 р. позначився для жителів України новою акцією, тепер вже мобілізації працездатних 1923–1925 рр. народження¹. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок. «Українці! Тотальна війна проти більшовиків вимагає мобілізації всіх сил. ...Німецький солдат не щадить свого життя. Але він вимагає від української молоді, щоб вона зайняла безтурботне цілком спокійне робоче місце, яке залишив німецький солдат в Німеччині».² Суть цього документа яскраво демонструє приписка олівцем на звороті розпорядження Хорольської райуправи старості села Павлівка: «Мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти»³.

У 1943 р. змінюється соціальний склад вивезеної робочої сили: збільшується кількість жінок, дітей та людей похилого віку. У донесенні німецького офіцера охорони про транспортування цивільних із Києва до Баварії за червень 1943 р. повідомляється, що в ешелоні було 2063 робітники, з яких понад 1400 — жінки з дітьми⁴, тоді як на початку 1942 р. кількість людей в ешелоні рідко перевищувала тисячу осіб і переважно складалася з чоловіків робітничих спеціальностей. Це донесення непрямо підтверджує факт того, що людей забирали під час облав. Незважаючи на такі суворі заходи, кількість депортованих 1943 р. зі Східної України була значно меншою, ніж 1942 р., і становила всього 113 780 осіб⁵. Причиною цього могло бути й загальне виснаження трудових ресурсів, більш активніший опір населення, а також перебіг бойових дій на фронті та стрімке скорочення територій, підконтрольних німецькій армії.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 185. — Арк. 4. Наказ Райхскомісара України Е. Коха про мобілізацію на роботу до Райху осіб 1923–1925 рр. народження від 20.03.1943 р.

² Там само. — Спр. 7. — Арк. 9.

³ Там само. — Спр. 133. — Арк. 44 зв.

⁴ Там само. — Спр. 185. — Арк. 7.

⁵ Müller R.-D. Die Rekrutierung... — S. 236.

За даними львівської дослідниці Тетяни Лапан, 1943 р. у дистрикті «Галичина» також почали застосовувати різного роду примусові заходи для відправлення до Німеччини запланованої кількості осіб, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше. А проте у квітні 1943 р. урочисто проводжали 300-тисячного робітника з дистрикту «Галичина»¹, а в червні 1944 р. в Німеччині вже працювало 325 тис. галичан².

Масова «евакуація» жителів Східної України із зони бойових дій починаючи з осені 1943 р. і до середини 1944 р. також набрала характеру повального постачання робочої сили до Німеччини. У наказі А. Гітлера від лютого 1943 р. про мобілізацію всіх чоловіків від 15 до 65 років для оборонних робіт рекомендувалося евакуйовувати цивільне населення, яке пізніше можна використовувати як робочу силу, до того ж не уточнювалося, у Німеччині чи в зоні бойових дій³. Верховний головнокомандувач армійської групи «Південь» генерал-фельдмаршал фон Манштейн розпорядився в серпні 1943 р. збирати населення в робочі колони поблизу фронту й переводити в зону армійського тилу. До осені 1944 р. з України було ще вивезено близько 200 тис. робітників.

Таким чином, постачання робочої сили для економіки Третього райху виявилось одним із масових та дошкульних заходів окупаційної влади, котрі торкнулися майже кожної родини. Це була продумана методична робота окупантів впродовж двох, а в Галичині майже трьох років. Для цього було створено потужну адміністративну систему, яка включала всі структури окупаційної адміністрації: від найвищих посадових осіб окупаційної влади, до старост та керівників будинків, від фронтових військових підрозділів вермахту до місцевих поліцейських формувань.

¹ *Львівські вісті*. — 1943. — № 83.

² Лапан Т. Д. Назв. праця. — С. 65.

³ *Айкель Маркус*. «Через брак людей». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.//УІЖ. — № 6. — 2005. — С. 145.

Транспортування

Як правило, із невеликих населених пунктів група завербованих під охороною місцевих поліцаїв та шуцманів діставалася до районного центру або найближчої залізничної станції. Нерідко люди йшли пішки кілька десятків кілометрів. Вигляд цієї скорботної валки наводив сум та жах на кожного, хто це бачив. Галина Касіч, жителька с. Вигурівщина Київської області, дуже влучно назвала це дійство похоронном: «Проважали нас... Це було щось жахливе... Це був похорон [...]. Нас забрали і нас гнали через ліс. Поліція їхала на конях, німців я щось і не пам'ятаю... Так нас гнали, а за нами йшли наші батьки. Моя мама падала на землю, за землю хваталась і кричала!»¹

Умови перевезення потягом відповідали методам набору робочої сили. «Техніка відправлення» робітників до Німеччини навесні 1942 р. стала темою наради районних інспекторів-інформаторів при управі м. Києва. Один з них повідомляв таке: «11 травня мені довелося бути на вокзалі. По вагонах висловлювали незадоволення технікою відправки. Вагони без нар, без соломи. Доводиться сідати на підлогу, а до того ж вагони не було вичищено. Таким чином доводилося людям мусувати свій одяг, а були такі пані та пани, які прийшли до відправки як на свято в кращому своєму одязі»². Тобто, умови поїздки в Райх із самого початку не обіцяли нічого доброго робітникам і були красномовною антирекламою всіх агітаційних заходів. Приблизно таким самим перевезення робітників залишалося весь час вербувальної компанії, з тією лише різницею, що пізніше в кожному вагоні був охоронець і «більш ефективно» почали використовувати рухомий склад — збільшилася кількість пасажирів у вагоні.

Із уже цитованої доповідної старшого лейтенанта охоронної поліції Кюппера про супроводження потяга № 32119

¹ Інтерв'ю з Касіч Г. В., вересень 2005//International Slave- and Forced Laborers Documentation Project: FL014-1a.

² ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 2–11.

з цивільними робітниками можемо дізнатися і про таке. Потяг подолав шлях від Києва до Байтиггайма (Баварія) за 6 діб: з 16 до 22 червня 1943 р. На своєму шляху транспорт робив зупинки у Фастові, Козятині, Жмеринці, Перемишлі, Кьонігсцельті, Дрездені, Заальфельді, Нюрнберзі. На станції у Жмеринці, у пересильному таборі в Перемишлі та Кенігцайті пасажиром видавали гаряче харчування — «достатнє і якісне», як зазначив доповідач. Воєнізована охорона складалася частково з військовослужбовців охоронної поліції та вермахту: 8 офіцерів, один з яких — керівник транспорту, та 125 унтер-офіцерів і рядових, частина яких поверталася з фронту у відпустку. Ще до обслуговувального персоналу входили 8 санітарів і двоє українських лікарів. «Рядовий склад розташувався у вагонах по двоє і більше чоловік, залежно від величини вагону. Решта солдатів утворювали резерв, який розташовувався в останньому вагоні і мав доручення попереджати спроби втечі за будь-яких обставин». Після пересильного табору в Перемишлі, де потяг стояв півтори доби, а пасажирів проходили дезінфекцію, особовий склад воєнізованої охорони скоротився на одного офіцера та 47 рядових. Серед спостережень та зауважень старшого лейтенанта охоронної поліції Кюппера щодо транспортування робітників варто звернути увагу на такі його пропозиції, які доволі красномовно характеризують умови перевезення українських робітників до Райху. «Щоб скоротити до мінімуму втечі робітників в межах України та Генерального губернаторства необхідно безумовно замонтувати люки в вагонах. Надалі у вагони необхідно надати відра з водою, так як українські робітники на кожній зупинці від великої нестачі води з будь-якою посудиною біжать до водопроводів. Так само необхідно обладнати в кожному вагоні отвори для справляння природних потреб, оскільки зали вокзалів в неймовірний спосіб забруднюються робітниками»¹.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 185. — Арк. 7.

Система примусової праці в Третьому райху
для робітників зі Сходу

З моменту прибуття на територію Третього райху українські робітники потрапляли у лещата великої карально-наглядової системи, яка здійснювала розподіл новоприбулих за місцями праці, їх фільтрацію, а в подальшому — контроль за їхньою працею, пересуваннями, дозвіллям і навіть статевим життям. До цієї системи входили табори праці, служба охорони на підприємствах, виправно-трудова та штрафні табори для порушників, спеціальні відділи у гестапо для розшуку втікачів тощо. Крім того, діяльність цих органів регламентувалася низкою інструкцій, наказів, розпоряджень, в яких були розписані всі аспекти життя іноземної цивільної робочої сили.

Жителі України у нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних примусових робітників і відповідно їх умови життя та праці дещо відрізнялися. Галичани з колишніх земель Австрійської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, мали офіційний статус українців, що в свою чергу давало можливість: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальні знаки на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, можливість задоволення духовних потреб, дещо кращі умови проживання та харчування, навіть можливість відпусток. Українці ж з територій, що входили до РКУ чи військової зони окупації, незалежно від того, поїхали вони добровільно чи примусово, розділили долю мільйонів «остарбайтерів» (Ostarbeiter), як офіційно в нацистській Німеччині називали цивільних робітників з Радянського Союзу (у перекладі з німецької буквально означає «східний робітник»). Цю назву нацистські чиновники вживали до багатонаціональної групи цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 р. входили до складу СРСР, чітко позначаючи, таким чином, їх відмінне від інших іноземців, у тому числі мешканців Західної України, соціально-правове становище. На кінець листопада 1942 р., за даними німецьких дослідників, на сто нерадянських

іноземних робітників у Райху 53 робітники було з СРСР, на сто німецьких робітників — 8 радянських¹. Умови життя та праці оstarбайтерів до найдрібніших деталей регулювалися широким комплексом указів.

Правовий статус оstarбайтерів

Перші положення щодо «використання праці росіян» у Німеччині були сформульовані в директиві Г. Герінга від 7 листопада 1941 р.² Наступні законодавчі документи були підготовлені Головним управлінням безпеки Райху (РСГА)³, яке мало розробити необхідні організаційні заходи для попередження «загрози правопорядку» після початку використання російських робітників. На початку грудня 1941 р. РСГА організувала координаційну установу, яка мала забезпечувати інформаційні потоки та домовленості між різними державними органами — учасниками в питаннях безпеки використання іноземців — це відділ іноземців РСГА («Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA»). Через два тижні після установчого засідання відділу іноземців РСГА Баатц представив головні напрямки накресленої ним програми стосовно працевикористання радянських цивільних робітників, в якій зокрема було запропоновано варіант розпізнавального знака для цієї категорії робітників — блакитний прямокутник з білими літерами «OST» — що означало «росіянин», котрий до початку війни жив у Радянському Союзі. Згодом радянських цивільних робітників за знаком «OST» почали називати оstarбайтерами («східні робітники»), а весь комплекс указів дістав назву «розпорядження про оstarбайтерів»⁴.

¹ Herbert U. Fremdarbeiter... — S. 185.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 50–52.

³ РСГА (нім — Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) — Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та контррозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо і кріпо), з 1944 р. — військове управління.

⁴ Herbert U. Fremdarbeiter... — S. 181.

20 лютого 1942 р. Гейдріх підписав підготовлений РСГА всеосяжний указ про «східних робітників», який складався власне із трьох документів: загальні положення, укази, регулювальні технічні питання утримання та нагляду за східними робітниками, а також дії Райхсполіції¹. Згідно з ними остарбайтерів належало ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково в складі робочих груп, а в сільському господарстві — тільки на великих підприємствах. Утримувати ж «східних робітників» належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знака «Ost». Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків тощо. Заборонялося задоволення духовних потреб.

Дискримінація простежувалася і в оплаті праці. Ще в директиві Г. Герінга передбачалося платити цивільним робітникам із СРСР суто символічні («кишенькові») гроші. 20 січня 1942 р. було запроваджено податок на східних робітників (Ostarbeitersteuer), який вираховувався із зарплати самого остарбайтера. Указ від 9 лютого 1942 р. врегулював основні питання оплати праці — передбачалося вираховувати із зарплати робітника ще й 1,5 райхсмарки на день за харчування та проживання, окрім того, існували ще й періодичні відрахування за одяг, взуття, навіть за транспортування на роботу. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. було врегульовано й питання страхування: підприємець зобов'язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника². У підсумку середньостатистичному остарбайтерові, за підрахунками П. Поляна, залишалася від 1–2 до 3–5 райхсмарок щотижня. Ті ж робітники, які працювали

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 181.

² *Полян П. М.* Назв. праця. — С. 93.

в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

За умовами життя оstarбайтери (низька заробітна платня, утримання в бараках під охороною) наближалися до становища радянських військовополонених. Основною ж рисою «розпоряджень про оstarбайтерів» від 20 лютого 1942 р. був постійний нагляд та контроль за «східними робітниками». Обов'язок контролювати оstarбайтерів покладался не лише спеціальні органи, як-от поліція, служба безпеки; до нагляду за іноземними робітниками активно долучалися члени націонал-соціалістичної партії. Кожен німець зобов'язаний був стежити за оstarбайтерами на своєму робочому місці.

Упродовж війни окремі положення правового статусу східних робітників під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. до наказу від 20 лютого 1942 р. було внесено деякі зміни, що послаблювали режим утримування оstarбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання східних робітників у сільському господарстві. Проте водночас жорсткішими стали покарання — аж до смертної кари за досить незначні провини¹.

Поштовий зв'язок оstarбайтерів із рідними офіційно було дозволено лише з липня 1942 р.², а 25 листопада 1942 р. було опубліковано правила листування³. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й надсилати кореспонденцію — це робили коменданти

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 194.

² *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 131.

³ *Вербицкий Г. Г.* Почта оstarбайтеров второй мировой войны. Документы и переписка. — S. L., 1996. — С. 23.

таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування (Auslandsbriefprüfstelle). Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції табірним начальством, а в селах і містах — відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці (Arbeitsamt). Треба відзначити, що такі суворі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій СРСР (на українців із дистрикту «Галичина» подібні обмеження не поширювалися).

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо «східних робітників» після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА¹ від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід оstarбайтерів за межі табору з дозволу керівництва². Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися³. Останні зміни в умовах працевикористання оstarбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх формально порівняли до інших іноземних робітників⁴.

Сфери використання та оплата праці

Шанси на виживання оstarбайтера в Райху залежали значною мірою від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, невелику приватну фірму чи до сільського господаря.

Приблизно третина радянських цивільних робітників та військовополонених, за даними ГБА на серпень 1944 р. (період,

¹ ГБА — від нім. GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) — генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф. Заукель.

² ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 336–343.

³ Там само. — Арк. 343–343 зв.

⁴ Полян П. Назв. праця. — С. 99.

коли було зафіксовано найбільшу кількість іноземних робітників у Рейху), працювала в сільському господарстві, 45 % — у промисловості, 4 % — у видобувній промисловості, ще 4% — у будівництві, близько 12 % — у сфері обслуговування¹. Іноземні робітники використовувалися не лише на великому виробництві, вони були скрізь — від сільської родини до невеликої слюсарної майстерні. У сім'ях німецьких містян також масово працювали остарбайтери, оскільки служниця з України чи Росії значно дешевше обходилася родинному бюджету. Якщо порівняти ці дані із загальною статистикою використання праці іноземців у Райху, то чітко простежується специфіка працевикористання саме «східних робітників». Восени 1944 р. приблизно 33 % усіх зайнятих у німецькій економіці службовців та робітників становили іноземці, військовополонені та в'язні концтаборів. В окремих галузях частка іноземних робітників була ще більшою: 46 % — у сільському господарстві, 36 % — у видобувній промисловості, а на окремих підприємствах іноземці становили до 80 %². За національним складом картина залучення іноземних робітників виглядала так: близько 40 % сільськогосподарських робітників були поляками, остарбайтери становили 30 %, французи — 14 %. Зате у видобувній промисловості майже дві третини іноземних робітників були з СРСР, причому 36 % становили радянські військовополонені, а не цивільні. Загалом «росіяни», поляки та італійці становили понад 80 % усіх іноземців у копальнях та шахтах. Так само остарбайтерів було найбільше серед іноземних робітників у металургійній (52 % проти 21 % французів та 13 % італійців), хімічній (36 %), будівельній (23 %) галузях промисловості та на транспорті (52 %)³.

Безпосередньо становище наших співвітчизників, які працювали на різних промислових об'єктах Німеччини, залежало й від фаху. Якщо поглянути на поділ іноземних робітників за кваліфікацією, то остарбайтери перебували на найнижчому щаблі. За даними про рівень професійної підготовки іноземних

¹ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 225.

² *Herbert U.* Fremdarbeiter... — S. 314.

³ *Ebenda.* — S. 314–315.

робітників на підприємстві Г. Круппа «Густавверке» в Ессені на листопад 1942 р., які наводить у своєму дослідженні У. Герберт¹, кваліфікованих робітників серед французів було 39,5 %, італійців та голландців — 23 %, а серед остарбайтерів — лише 5 %. Тож не дивно, що понад 60 % остарбайтерів чоловіків та 50 % жінок із СРСР працювали на підручних роботах, близько 40 % проходили курси виробничого навчання, перш ніж почати працювати. Подібну тенденцію підтверджують і документи вітчизняних архівів. Анкети українців, які отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбург у 1944 р., дають можливість провести невеликий порівняльний аналіз українців-остарбайтерів та українців з генерал-губернаторства й Франції². З 108 анкет, представлених у справі, 42 належали українцям із Франції, 35 — із Галичини, та 30 — із окупованих східних територій. З першого погляду впадає в очі надзвичайно юний вік українців-остарбайтерів (переважно 1922–1927 р. н.), половину яких становили жінки, які працювали підсобниками (*Hilfsarbeiter*), тобто переважно на тяжких некваліфікованих роботах. Галичани працювали як кваліфікованими робітниками на промислових підприємствах, так і підсобниками³. Українці з Франції були виключно 30–40-річними кваліфікованими промисловими робітниками, які в Бранденбурзі працювали на фірмі Адама Опеля.

Такий низький рівень кваліфікації східних робітників можна пояснити концентрацією більшості трудових ресурсів в аграрному секторі економіки СРСР, а також ще однією характерною відмінністю остарбайтерів від інших іноземних робітників — їхнім юним віком, який у середньому був 20–24 роки, третину східних робітників становили особи молодше 20 років, є також чимало свідчень про дітей 13–14 років, яких позначали в списках

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 239.

² ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 127. — Анкети на осіб, уродженців України, що працювали в 1943–1945 рр. в Німеччині і отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбурзі. 1943–1945. — 173 арк.

³ *Там само.* — С. 125–127.

робітників як «працездатних»¹. Зрозуміло, що в такому віці людина не завжди може мати досвід професійної діяльності. Серед остарбайтерів спостерігався й найбільший відсоток жінок — 51 %, що було зумовлено цілеспрямованою расистською політикою нацистських посадовців стосовно робочої сили з СРСР².

Радянські робітники переважно використовувалися як підручна робоча сила на металургійних підприємствах, на фізично тяжкій і брудній роботі та на підприємствах переробної й машинобудівної промисловості. На думку У. Герберта, суть використання остарбайтерів у німецькій економіці полягає в значно більшому значенні їх для випуску оборонної продукції, ніж західних робітників. За спостереженнями німецького дослідника, типовим робочим місцем остарбайтера був токарний чи фрезерувальний станок, де він працював один або під наглядом німецького робітника, чи інша робота, яка потребувала багато ручної праці.

Тривалість робочого дня остарбайтера залежала від режиму роботи підприємства, у середньому від 8 до 12 годин на добу або від 48 до 60 годин на тиждень. Часто такий самий режим був і в німецьких та інших іноземних робітників, особливо якщо робоче місце не було автономним, а входило до загального технологічного процесу підприємства.

Ефективність праці остарбайтерів була предметом спеціальних досліджень, які проводили різні державні та громадські інституції нацистської Німеччини. На підприємствах Г. Круппа регулярно здійснювалися перевірки продуктивності праці різних груп іноземних робітників, оскільки концерн проводив активну

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 107. — «Матеріали гестапо м. Лейпцига за 1941–1945 рр., які містять списки радянських громадян, вигнаних до Німеччини або тих, що потрапили до полону. 1942–1944». — Арк. 570. *Herbert U. (Hg.)*. Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. — Essen, 1991. — S. 7.

² Середній відсоток жінок загалом серед всіх цивільних іноземних робітників у Райху (на серпень 1944 р.) становив 33 %, майже 87 % робітниць було депортовано зі Східної Європи [*Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 315–316].

вербувальну політику на окупованих Німеччиною територіях. За даними на листопад 1942 р., найвища продуктивність була в німецьких, французьких та італійських робітників, а також жінок-остарбайтерів. Продуктивність праці чоловіків-остарбайтерів була неоднаковою на різних підприємствах і коливалася в межах 46–84 %¹. У травні 1943 р., за підрахунками Інституту дослідження проблем праці ДАФ², продуктивність праці остарбайтерів через рік після прибуття до Німеччини в робочій групі з погодинно-підрядною оплатою праці становила 80 %, а з індивідуальною — близько 70 % порівняно з продуктивністю німецького робітника³. Такі самі дослідження Імперської економічної палати навесні 1944 р. показали для остарбайтерів ще вищі показники продуктивності порівняно з німецьким робітником: 60–80 % у чоловіків та до 90–100 % у жінок⁴.

Причина такого високого показника продуктивності остарбайтерок полягає в тому, що підрахунки проводилися відносно продуктивності праці німецьких робітниць, яка набагато нижча за продуктивність робітників німців. Використання праці жінок-німкеней на виробництві відповідно до німецького соціального законодавства та націонал-соціалістичної ідеології мало великі обмеження. Приміром, існувала заборона на роботу німецьких жінок у нічну зміну, відрядну систему оплати праці, використання їхньої праці на шкідливих виробництвах (із підвищеним рівнем шуму, виділення пилу тощо). Для остарбайтерок цих заборон не існувало, тому промисловці охоче заміняли німкеней-робітниць на дівчат із Радянського Союзу.

Від професії робітника (на одному й тому ж підприємстві) залежали умови, в яких він працював, тривалість його робочого дня і нарахування заробітної плати. Різниця між зарплатою кваліфікованого робітника та підсобника була оче-

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 240–241.

² ДАФ (нім: *Deutsche Arbeitsfront, DAF*) — Німецький Трудовий Фронт: загальнонімецька спілка підприємців та службовців.

³ *Ebenda.* — S. 306

⁴ *Полян П.* Назв. праця. — С. 283.

видною навіть у випадку з оstarбайтером. У. Герберт наводить у своєму дослідженні приклади нарахування зарплати для робітників одного з підприємств Г. Круппа на початку 1943 р.¹ Радянському кваліфікованому робітникові Серякову нарахували за місяць 118,20 RM, підсобному робітникові Дехтіярову — тільки 66,10 RM; бруто-зарплата німецького кваліфікованого робітника становила 378,40 RM, а німецького підсобного робітника — 181,80 RM. Середньостатистичні зарплати на підприємствах Г. Круппа за місяць становили: для німецького робітника — 180 RM, для західного робітника, 165,25 RM (91 %), для оstarбайтера — 73,25 RM (41 %), а для оstarбайтерки зарплата була ще меншою — 66,75 RM (37 %). Така величезна різниця, як уже зазначалося, була визначена й законодавчо закріплена керівництвом Райху ще до початку працевикористання робітників із СРСР. Відміна дискримінаційного податку на оstarбайтерів у червні 1942 р. була врівноважена прив'язкою нарахування зарплати радянським робітникам до їхньої продуктивності праці. «Ostarбайтеру нараховується зарплата відповідно до спеціальності на виробничій дільниці підприємства, де він працює. У випадку, якщо продуктивність оstarбайтера нижча за продуктивність німецького робітника, слід робити відповідні зменшення. Наприклад: зарплата за годину одного німецького робітника становить 71,5 пфенігів, за тиждень з 48 годинами робочого часу — 34,32 RM. Продуктивність оstarбайтерів по відношенню до німецького робітника становить лише 50 %, отже заробіток оstarбайтера за тиждень — 50 % від 34,32 — 17,16 RM»². Але реально наші співвітчизники отримували на руки ще менше грошей. Ostarбайтерка з підприємства Г. Круппа зі своїх 66,75 RM мусила платити ще 45 RM за харчування та житло, за придбання робочого одягу,

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 241.

² *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 95–96. «Справа з документами фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різноманітними адміністративними органами у Берліні стосовно радянських громадян, жителів СРСР, що працювали в 1942–1944 рр. на цій фірмі)» 1942–1944.

за транспортні витрати, тож у підсумку вона отримувала лише 10 RM на місяць¹.

Організація працевикористання іноземних робітників у сільському господарстві мала свої особливості, пов'язані в першу чергу зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Переважно це була інтенсивна й важка фізична праця, яка не мала чітких обмежень тривалості робочого дня й коливалася від сезону. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою. Існувала також складна система перерахунків, яка приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості². Тому повідомлень про зарплату оstarбайтерам-сільськогосподарським робітникам не траплялося, вважалося, що вони за свою працю отримують харчі та житло. Щоправда, згодом господарі почали видавати своїм робітникам кишенькові гроші на свій розсуд. Харчування та матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалося на господаря. У невеликих фермерських господарствах оstarбайтерів те, що й господарі. У великих землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто зустрічаються свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем (якщо господарство невелике). Вільний час, як правило, надавався раз на тиждень, у неділю, від 3 до 6 годин. У перших розпорядженнях про оstarбайтерів на початку 1942 р. радянських робітників дозволялося використовувати тільки у великих сільськогосподарських маетках і невеликими групами до 20 осіб, селити їх рекомендували в окремих таборах. Із квітня 1942 р. під тиском загальноекономічних обставин було дозволено використовувати оstarбайтерів індивідуально в родинах німецьких фермерів³. З цього часу законотворчість нацистських

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 242.

² *Ebenda.* — S. 202.

³ *Lehmann Joachim. Zwangsarbeiter in der deutschen Landwirtschaft 1939 bis 1945//Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945/Herbert U. (Hg.). — Essen, 1991. — S. 126–138.*

керівників у галузі сільського господарства зосереджувалася на регулюванні й контролі відносин між господарем-німцем та наймитом-остарбайтером. Близький контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу утримання оstarбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоналізованого визиску.

Окрему групу становили оstarбайтерки, які працювали прислугою в німецьких приватних будинках. Переважно вони почали прибувати в німецькі родини навесні 1943 р. і до серпня 1944 р. їх кількість сягнула приблизно 33 тис.¹ У рекомендаціях керівникам вербувальних комісій в Україні щодо набору робітниць до Німеччини говорилося, що вони мали бути міцними, віком від 15 до 35 років та зовнішньо схожими на німців. Хатню робітницю-остарбайтерку могли надати німецькій родині, якщо вона мала багато дітей і була політично благонадійною. У повідомленнях служби безпеки СС від січня 1943 р., де йшлося про перший досвід залучення оstarбайтерок до роботи як служниць, відзначалося, що вони є «слухняними, працелюбними й допитливими... Більша частина домогосподарок постійно скаржиться на те, що, на відміну від російських дівчат, німецькі помічниці є нахабними, ледачими та неохайними, і дозволяють собі майже все через свою незамінність... На користь оstarбайтерської прислуги свідчить також те, що зараз дозволити собі служницю можуть і багатодітні сім'ї, чие фінансове становище не дозволяло досі це зробити. Остарбайтерам не надається відпустка, а лише три вільних години на тиждень. На них можна звалити будь-яку роботу, навіть брудну й важку»². Радянські робітниці, по можливості, мали виконувати найбільш важку, непрестижну роботу і в жодному разі не повинні були долучатися до виховання дітей. Остарбайтерки, як правило, отримували таке харчування, як і німці, їхня праця мала оплачуватися. Офіційний робочий день тривав з 6 до 21-ї години; раз на тиждень вони могли мати спочатку три,

¹ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 120.

² BA, R 58/178.

пізніше — 6 годин вільного часу й виходити за межі будинку. Традиційно вважається, що більшість хатніх робітниць, вступаючи в контакт із німецькою родиною, мали можливість знайти там співчуття й допомогу, розвинути цілком дружні стосунки. З іншого боку, доводилося часто чути від очевидців, що становище служниці видавалося їм більш морально й фізично важким, ніж необхідність зносити безособовий визиск на великому виробництві.

Таким чином, остарбайтери у Третньому райху використовувалися переважно на виробництвах, котрі потребували великої кількості тяжкої некваліфікованої праці. Можна з упевненістю припустити, що кваліфікаційні навички конкретного радянського робітника, фізичні можливості, зумовлені його віком та статтю, не завжди враховувалися. При цьому, умови праці остарбайтера були найгіршими, а його заробітна плата — найменшою, порівняно з іншими іноземними цивільними робітниками й такою, що робітники не могли самостійно забезпечити собі елементарні умови проживання в Німеччині.

Умови проживання, харчування, охорона праці та здоров'я примусових робітників

Відповідальність за утримання й харчування остарбайтерів-сільськогосподарських робітників та хатніх робітниць покладалася безпосередньо на їхніх господарів, а здійснювали нагляд за дотриманням роботодавцями встановлених правил через арбайтсамти німецька організація «Державна установа харчування» або Міністерство харчування, де існували відділи для представників кожної нації. Оскільки, як правило, цивільні робітники жили в родині свого господаря й харчувалися разом з ним, детально зупинятися на розмаїтті ситуацій, в які потрапляли робітники (від каторжних — до цілком прийнятних), у даному випадку не має потреби. Натомість, зосередимо увагу на умовах, в яких жили промислові примусові робітники.

Організація утримання цих іноземних промислових робітників покладалася на Німецький трудовий фронт (ДАФ). До

компетенції ДАФ входили питання організації утримання, забезпечення санітарно-гігієнічних норм, харчування, проведення вільного часу, листування остарбайтерів та вирішення різних поточних нагальних питань. Питання безпеки та покарання цивільних робітників належало до компетенції поліції та служби безпеки.

Основним місцем проживання остарбайтерів-промислових робітників став табір. Саме з масовим прибуттям остарбайтерів у 1942 р. М. Шперер пов'язує появу системи трудових таборів у Райху¹, оскільки до цього французьких та бельгійських робітників селили на квартирах та в гуртожитках, а польські робітники переважно працювали в сільському господарстві. За влучним висловом У. Герберта, по всій Німеччині постав справжній табірний космос: у кожній місцевості у великому місті чи в селі був табір для іноземців. Тільки в Берліні дислокувалося приблизно 400 трудових таборів, а по всій Німеччині їх нараховувалося 30 тис.²

Проживання у таборах під охороною вважалося головною умовою працевикористання остарбайтерів, ухваленою вищим керівництвом Райху. Табір для остарбайтерів мав вигляд огороженої, часто колючим дротом, території, на якій були розташовані тимчасові житла-баракки (baracken), а також різні допоміжні приміщення: кухня, вахта, лазарет, їдальня, приміщення для вмивання, туалети тощо. Бараками слугували здебільшого великі одноповерхові приміщення, побудовані, як правило, з дерева і поділені на окремі кімнати³.

Організація проживання робітників у таборах підлягала суворому контролю та регламентації. За інструкціями, розробленими ДАФ для керівника табору остарбайтерів, спробуємо реконструювати загальну картину табірної життєвої діяльності українських робітників⁴. Основні організаційні заходи керівництва

¹ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz...* — S. 116.

² *Europa und der «Reichseinsatz»:* — S. 12.

³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 130–136.

⁴ *Там само.* — Арк. 132. «Anweise Nr. 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

й дотримання табірної режиму покладалися на керівника табору, який здійснював їх через табірний персонал (заступники, секретар, лікар, кухар і т. д.), охорону, перекладачів та старших по табору, бараку й кімнаті. Старші по табору, бараку та кімнаті призначалися начальником табору з числа примусових робітників (бажано німецькомовних). Одним із засобів управління табору вважалося неухильне дотримання табірної розпорядку, який, судячи з інструкції, централізовано друкувався як єдиний зразок для всіх таборів у видавництві ДАФ трьома мовами (німецькою, українською та російською). У розпорядку чітко визначалися години вмивання, видачі їжі, палива, пошти, відходу до сну. Відбій у літній час встановлювався не пізніше ніж о 22.30, а в зимовий — не пізніше 21.30. Цей надрукований табірний розпорядок мав бути в кожній кімнаті та на дошці оголошень табору. Саме через загальні щоденні зібрання всіх мешканців табору (апелі) та повідомлення на дошці оголошень керівнику табору рекомендувалося інформувати про нові розпорядження, вирішувати різні організаційні моменти тощо. В інструкції визначалася і мета діяльності керівника табору остарбайтерів — це «підтримання в них здатності та бажання продуктивно працювати». Одним із засобів досягнення цієї мети вважалося «встановлення абсолютної дисципліни та виконання робітниками трудового обов'язку»¹. Заклики, розміщені в наступних числах інструкцій про те, що «побиття та інші тілесні покарання потрібно облишити»², свідчать про стиль керівництва таборами й поширені методи підтримання в остарбайтерах «здатності та бажання продуктивно працювати». В інструкціях також містилося декілька абзаців, які стосувалися прав східних робітників. Їм дозволялося через перекладача, старших по табору і старших по бараку та кімнаті висловлювати побажання та скарги, які «безумовно мусять бути обґрунтованими

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 134. «Anweise Nr. 1/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

² Там само. — Арк. 132. «Anweise Nr. 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

і в рамках можливого задоволені»¹. Знову ж таки, подальші роз'яснення керівникові табору для остарбайтерів засвідчують, яким чином найчастіше задовольнялися ці скарги. «Претензії, які висувають остарбайтери через харчування, житло, зарплату і т. ін., потрібно вирішувати не через покарання». ² Поряд з дотриманням дисципліни основні завдання керівника табору остарбайтерів полягали у забезпеченні робітників продуктами харчування, одягом, турботі про охорону їхнього здоров'я, організації вільного часу та поштового листування.

«Остарбайтери надзвичайно багато їдять»³, — так однозначно пояснювали чиновники ДАФ проблеми з постачанням необхідних продуктів харчування для остарбайтерів. «Харчування остарбайтерів здійснюється на основі встановлених норм постачання цієї категорії робітників», тому обов'язком керівника табору було стежити за раціональним використанням продуктів харчування, дотриманням норм видачі продуктів, організацією приготування їжі на кухні, добором допоміжних працівників з числа мешканців табору. У остарбайтерів та радянських військовополонених був найменший продуктовий раціон порівняно з іншими іноземними робітниками. Згідно з нормою, затвердженою в грудні 1941 р., вони на день мали отримувати харчування на 2540 калорій. У квітні 1942 р. ця щоденна норма знизилася до 2070 калорій на день, але коли на початку жовтня вона піднялася до 2283 калорій (для робітників видобувної промисловості ця норма була вищою), то все одно залишалася найнижчою серед інших категорій іноземців. Лише влітку 1944 р. офіційно були прирівняні харчові норми західних і східних робітників, а в жовтні їх підняли до норм харчування німецького

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 134. «Anweise Nr. 1/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

² Там само. — Арк. 130 зв. «Anweise Nr. 2/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

³ Там само. — Арк. 132 зв. «Anweise Nr. 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

населення¹. Тижневий раціон остарбайтера, наприклад у 1943 р., мав складатися з 200 г м'яса, 130 г жирів (маргарину) та 2750 г хліба². Якщо виходити не з абстрактних калорій та грамів, а реальних продуктів та страв, які отримували робітники, то картина буде ще більш драматичною. На практиці раціон остарбайтерів був жалюгідний і одноманітний майже впродовж усього часу перебування в Німеччині. За численними джерелами та спогадами очевидців щоденне меню для східних робітників приблизно складалося з ерзац-кави та шматка хліба від 250 г до 400 г (вранці, іноді ще й ввечері) та літра «баланди з брукви», яку навіть дуже голодній людині важко було їсти. До цього раціону раз на тиждень додавався шматочок маргарину (10–20 г), ковбаси (до 100 г), цукру або сахарину (50–75 г)³. Як бачимо, з такими харчами дуже складно було підтримувати в остарбайтерів «здатність та бажання продуктивно працювати». Мізерна заробітна плата, обмеження особистої свободи остарбайтерів, заборона відвідувати кафе та магазини, карткова система майже на всі продукти харчування просто прирікали східних робітників на голодування, особливо на початку 1942 р. Крім того, пізніше навіть цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. Серед документації берлінського табору Фалькензее зберігається повідомлення з кримінальної поліції від серпня 1943 р. про затримання українських робітників за те, що один з них виміняв у німця за тютюн хлібину, а другий купив хліб за 20 марок у французького робітника⁴. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування⁵. Навіть такий поширений серед постійно голодних та нужденних наших співвітчизників підробіток у вихідний день у німецьких громадян

¹ *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 199; *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz...* — S. 125–126. *Полян П.* Назв. праця. — С. 250.

² *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz...* — S. 125.

³ *Полян П.* Назв. праця. — С. 251.

⁴ *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 78. — Арк. 43.

⁵ *Там само.* — Спр. 107. — Арк. 356.

також кваліфікувався адміністрацією цього табору як незаконний¹. В інструкціях ДАФ² керівникам таборів для остарбайтерів серед заходів вирішення проблеми харчування рекомендувалося займатися пошуком додаткових продуктів із місцевих фондів, заготовляти овочі на зиму, стежити за їх зберіганням, посилювати контроль за споживанням продуктів харчування та приготуванням їжі. У великих таборах керівники підприємств організовували спеціальні крамниці, де робітники могли купити лимонад, пиво, соєвий шоколад, овочі, іноді хліб тощо. Але проблема голоду залишалася актуальною для остарбайтерів до кінця війни.

Поряд з постійним голодом та незручностями табірної життя ще одним джерелом додаткових страждань остарбайтерів стала нестача одягу та взуття. У роки війни в Німеччині існувала карткова система на придбання текстильних товарів. Іноземці із західноєвропейських країн, які працювали в Райху, отримували такі самі картки на одяг (Reichkleidekarte), як і німці. Етнічним полякам видавали спеціальні «картки для поляків» (Spinnstoffkarte für Polen). Забезпечувати одягом робітників з СРСР в Німеччині не передбачалося, тому з початком масового прибуття до Райху остарбайтерів, вже з квітня 1942 р. надзвичайно гостро постала проблема забезпечення сотень тисяч нових робітників насамперед спецодягом. Наприкінці 1942 р. підприємства текстильної промисловості розпочали випускати робочий одяг спеціально для остарбайтерів, але проблема була настільки великою, що до кінця війни так і не вдалося ліквідувати цей дефіцит. У вербувальних оголошеннях,

¹ У персональній справі остарбайтера Гнускіна Івана знаходимо такий запис: «Як вже неодноразово впродовж останнього часу повідомлялося, що остарбайтери таємно працюють у вихідний день у приватних німців. І знову стався новий випадок цього. У остарбайтера № 471 Гнускіна Івана знаходилася записка, яка свідчила про його роботу. «Гнускін Іван, остарбайтер, сьогодні для мене працював з 7.30 до 4.30 годин. Марта Альберг». (ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 110. — Арк. 36.)

² ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 130–136. «Anweise Nr. 1, 2, 3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

звичайно, рекомендувалося робітникам брати з собою до Німеччини змінний одяг, взуття, зимовий одяг. Але, по-перше, вербувальні комісії більше турбувалися про набір встановленої кількості робітників, а не такими «дрібницями», як спорядження робітника, по-друге, рівень життя більшості населення України не дозволяв належним чином спорядити всім необхідним робітника. А головне, обставини, за яких була доставлена значна частина оstarбайтерів — під час облав, у супроводі поліції, — просто виключали можливість елементарно зібрати речі в дорогу. Тому робітники з окупованих територій СРСР прибували на місце часто без будь-яких речей. Більшість оstarбайтерів мали єдиний комплект одягу, у якому ходили і на роботу й у вільний час, що прискорювало його зношувальність. Вигляд нужденних і обідраних оstarбайтерів став звичним явищем на вулицях німецьких міст. «Це нам було дуже добре, що ми ходили на роботу і з роботи темно, бо ніхто не бачив у чому одіти і взуті. А зараз ідемо з роботи, то видно, що ми старці, порівнюючи з німцями» — так оцінювала своє становище Ганна Грищенко у листі додому¹.

Ще скрутніше було із взуттям. Найбільшого поширення набули гольцшуги (Holzschuhe) або «колодки», «дерев'яшки», «кломпи», як їх ще називали оstarбайтери. Це взуття або повністю виготовлялося з дерева, або лише підшва була дерев'яною. Така підшва зовсім не гнулася, що робило подібне взуття дуже незручним. Більшість оstarбайтерів гольцшугами просто травмували собі ноги, коли їм доводилося здійснювати великі кількілометрові переходи — на завод і назад у табір, завдавали шкоди своєму здоров'ю.

Нестача одягу, дефіцит предметів індивідуальної гігієни (рушники, мило), відсутність у багатьох таборах постільної білизни — все це в комплексі призводило до того, що більшість оstarбайтерів та радянських військовополонених були дуже виснаженими, занедбаними й обідраними. Весь їхній вигляд ніби підтверджував забобони нацистської пропаганди про радянських робітників й спонукав німецьке населення до відповідного став-

¹ *Фонди* Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., КВ — 10723/88, Л — 537/88.

лення. «Російська свиня» — один із багатьох німецьких висловів, які остарбайтери й сьогодні добре пам'ятають.

Погані умови проживання, недостатнє харчування, важка праця, катастрофічний санітарно-гігієнічний стан у таборах, розповсюдження різноманітних паразитів і шкідників приводили до того, що серед остарбайтерів спостерігався найбільший відсоток (у порівнянні з іншими іноземцями) травматизму й смертності від інфекційних хвороб та виснаження.

За даними статистики, середньомісячна смертність серед остарбайтерів 1943 р. сягала 1210 осіб за місяць¹. П. Полян припускає, що це був найбільш спокійний стосовно цього рік, оскільки в 1942 р. та 1944–1945 рр. смертність мала бути вищою — через епідемії та погане харчування в 1942 р. та через бомбардування в 1944–1945 рр. Найбільше остарбайтерів помирало від туберкульозу (від 23 до 40 % всіх померлих у 1943 р.). Наступною причиною смерті була загальна серцево-судинна недостатність та виснаження (31 % у березні 1943 р.). Від 6 до 12 % остарбайтерів помирало від сухот, від 4 до 7 % — гинуло від виробничих травм, від 2 до 4 % — через захворювання на тиф².

Всі іноземні цивільні робітники в Райху мали право на обов'язкове соціальне страхування і формально користувалися послугами лікарняної каси. Остарбайтери були виключені з цього положення про загальноімперське страхування і могли розраховувати лише на медичну допомогу у випадку хвороби. Таких гарантій як страхування у разі нещасного випадку, через інвалідність, оплачуваної відпустки тощо вони не мали³. Тільки у квітні 1944 р. радянські робітники отримали право на обов'язкове соціальне страхування, а в березні 1945 р. їх формально зрівняли у правах з іншими цивільними іноземними робітниками. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через оплату послуг лікарняною касою. Згідно з інструкцією міністерства праці від 4 березня 1942 р. щомісячні внески до лікарняної каси відраховували із зарплати робітника в розмірі

¹ Полян П. Назв. праця. — С. 258.

² Там само. — С. 257.

³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 128–129.

4 RM¹. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (у тому числі допомога зубного лікаря, допомога вузького спеціаліста, допомога найпростішими лікарськими препаратами, такими як зеленка, бинти та ін.); допомога в лікарні (стаціонарний курс лікування). Наприклад, з повідомлення лікарні Шпандау, передмістя Берліна (1944 р.), для подружжя оstarбайтерів Косяченко Григорія та Катерини, які працювали на машинобудівному заводі «Демаг», про вартість лікування їхньої дитини можна дізнатися, як функціонувала лікарняна каса в конкретному випадку². Курс лікування їхнього сина коштував 5,20 RM на добу і тривав 81 день. Лікарняна каса заплатила по 3,50 RM за день лікування, а решту — 1,70 RM, тобто 137,70 RM, мали вирахувати з зарплати цих оstarбайтерів упродовж 3–4 місяців.

Особливість медичного обслуговування для оstarбайтерів полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітникові медична допомога. «Згідно повідомлень про хворих, які робить старший по кімнаті, начальник табору вирішує, чи відправити на роботу, чи до лікарні, чи направити до лікаря. Згідно рекомендацій лікаря, направляється в лікарняний барак або лікарню, яка належить підприємству»³. Така обставина пояснює статистичні дані, які наводить У. Герберт, коли на підприємстві Г. Круппа послугами лікарняної каси користувалося вдвічі менше оstarбайтерів, ніж німецьких робітників чи інших іноземців⁴. Крім того, для рішення лікаря чи працівника лікарняної каси про надання медичної допомоги було головним питанням, коли приблизно хворий повернеться на своє робоче місце. З жовтня 1941 р. вважалося, що лікування може тривати близько трьох тижнів. У лютому 1944 р. цей термін подовжено до восьми тижнів⁵.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 57.

² Там само. — Спр. 78. — Арк. 60.

³ Там само. — Спр. 311. — Арк. 134 зв. «Anweise Nr. 1, 2, 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

⁴ Herbert U. Fremdarbeiter... — S. 243.

⁵ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 138.

Зазвичай лікарську допомогу оstarбайтери, як і інші цивільні іноземні робітники отримували в місцевих лікарнях, там, де лікувалося й німецьке населення. При великих таборах, на підприємствах, у великих промислових центрах та містах створювалися також окремі бараки, лікарні й спеціальні табори для хворих оstarбайтерів, які підпорядковувалися установам праці (арбайтсамтам) земель. Так, у Берліні табір для хворих оstarбайтерів називався Малов¹, подібний табір поблизу Ерфурта (Тюрингія) розташовувався у містечку Вута, куди звозили хворих з навколишніх містечок². Такі табори фактично могли надати лише приміщення та голодний пайок, удвічі менший, ніж для здорових робітників; засоби гігієни та догляд, які там були, не піддавалися жодному описові. Зазвичай лікарі та обслуговувальний персонал у таборах-лазаретах були з числа радянських військовополонених та оstarбайтерів. Як правило, хворі самі доглядали один за одним. Часто у подібні ізольовані табори направляли лікуватися, а фактично помирати, хворих на туберкульоз. Не дивно, що у спогадах багатьох оstarбайтерів, здавалося б, звичайна процедура направлення до лікувальних закладів асоціюється з відправленням на вірну загибель. Хоча, треба відзначити, існує також чимало прикладів, коли оstarбайтери отримували кваліфіковану медичну допомогу й належний догляд у лікувальних закладах нацистської Німеччини.

Якщо лікування оstarбайтера потребувало багато коштів або у випадку вагітності робітниці, то таких оstarбайтерів (принаймні до початку 1943 р.) рекомендувалося відправити назад до Радянського Союзу³. Загалом, за 1942–1943 рр., за дуже приблизними підрахунками, в СРСР повернулося близько 150 тис. непрацездатних або доведених до стану непрацездатних людей⁴. Зі зміною воєнно-політичної ситуації відправлення

¹ *Смерека В.* В німецькій неволі. 1942–1944. — Ужгород, 1998.

² *Спогади Чабанової Є. А.*// «То була неволя...» Спогади і листи оstarбайтерів. — К., 2006. — С. 340–341.

³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 311. — Арк. 134 зв. «Anweise Nr. 1, 2, 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager».

⁴ *Полян П.* Назв. праця. — С. 258.

додому непрацездатних остарбайтерів стало неможливим. На початку 1944 р. Ф. Заукель своєю постановою визначив 25 закладів (місця догляду та богодільні) для утримування невиліковно хворих та інвалідів з числа іноземних цивільних робітників. У цій постанові відкритим текстом говорилося про евтаназію¹. Вже наприкінці липня 1944 р. до одного з таких закладів у Гадамарі прибув перший транспорт з поляками та остарбайтерами, хворими на туберкульоз. Невідомо, скільки непрацездатних примусових робітників стали жертвами евтаназії, якщо їх кількість у згаданому закладі в грудні 1944 р. становила 41 тис.² Згодом було вирішено вбивати тільки «небезпечних» хворих — решта, в тому числі й діти, направлялися до окремих таборів для хворих, де вони могли розраховувати тільки на виснаження та постійне очікування смерті.

Таким чином, соціальне становище остарбайтерів в нацистській Німеччині можна охарактеризувати як надзвичайно скрутне. Незадовільні умови проживання, поганий харчовий раціон, який прирікав робітників з СРСР на відверте голодування, відсутність належного санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування були спричинені не стільки складним воєнним становищем в Німеччині, а стали результатом планомірної дискримінаційної політики нацистських лідерів стосовно «расово неповноцінного» населення окупованих східних територій.

Повернення на Батьківщину

На заключному етапі війни багато примусових робітників мобілізованих на спорудження оборонних укріплень, за різних обставин опинилися в самому епіцентрі бойових дій, ризикували власним життям під час бомбардувань, артобстрілів, наступальних дій. Для інших невільників найтяжчим випробуванням став період «безвладдя», коли остарбайтери були покинуті господарями в зруйнованих таборах, без будь-яких засобів до існування. Але й зустріч зі своїми співвітчизниками-визволителями підтверджувала найгірші очікування колишніх східних робітниць:

¹ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 141–142.

² *Ebenda.* — S. 142.

«Зрадники! Німецькі проститутки!» — такими були найбільш м'які вислови радянських солдатів на їхню адресу. Багато остарбайтерок стали в цей час свідками згвалтування німецьких жінок солдатами, а нерідко й самі ставали жертвами свавільної поведінки своїх співвітчизників. Про те, що подібне ставлення до жінок, як до військового трофею, було нормою серед воїнів і не викликало особливих застережень, свідчать щоденникові записи відомого українського письменника Олесь Гончара (березень 1945 р.): «Ночью молодые мадярки не могут найти себе места... Из домов бегут в бункера, из бункеров с визгом выскакивают — там тоже нет покоя. Удивляет их, с каким рвением иваны заботятся об распространении русской расы. И смех и горе»¹.

Закінчення війни принесло східним робітникам довгоочікуване визволення від нацистського рабства, але не дало свободи й волі. На відміну від підданців інших європейських держав, для всіх колишніх радянських громадян повернення (репатріація) до СРСР було *обов'язковим*. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками з антигітлерівської коаліції, Радянським Союзом, США та Великобританією, ухвалених на Кримській конференції у лютому 1945 р.

Ще задовго до завершення війни, в серпні 1944 р., уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян з Німеччини та окупованих нею країн й розпочалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірно-фільтраційних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад

¹ Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т./Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. — К.: Веселка, 2002. — Т. 1 (1943–1967). — С. 81.

37 тисяч радянських військовослужбовців¹. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ в Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП)². Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони³. З кінця 1944 р. почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали створювати у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які мали забезпечити прийом, розміщення, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти з прийому та розподілу репатріантів (ПРП)⁴. До завдань репатріаційних таборів та пунктів, незалежно від їх підпорядкування й призначення, входило тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчуванням, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм також і матеріальної допомоги продовольством, грошима і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася «політико-виховна» робота. Проте пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були політична перевірка, статистичний облік та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони і перевірочно-фільтраційних пунктах

¹ Полян П. М. Назв. праця. — С. 207

² Там само. — С. 207.

³ Там само. — С. 208.

⁴ Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову мали пройти перевірку в органах держбезпеки.

Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із «фільтраційних справ» (своєрідного досьє на остарбайтерів), які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України¹. Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію держав, що воювали з СРСР, або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: «Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?», «Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (сам або в групі)?» і «З ким з'явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?»². З усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали коли не як «зрадників Батьківщини», то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на нацистів³. У процесі перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові білети тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання, з позначкою «видом на жительство служить не может». Варто зазначити, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районних містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи та паспортний

¹ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКДБ, КГБ. — № 1/2. — С. 60–68.

² Полян П. Назв. праця. — С. 819–822.

³ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини... — С. 62.

режим. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, що засвідчував особу і давав право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до запровадження паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант з подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (безстроковий, п'ятирічний або тимчасовий), йому потрібно було знову, після приїзду додому, йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала дану особу проходити перевірку кожен місяць чи кожен рік. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов'язана з пропискою та видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри забезпечення населення продуктовими та промисловими товарами (і не тільки в зазначений період). У випадку відсутності дозволу на проживання у певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу упродовж 24 годин виселяли або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів, які мешкали у Києві, непереборною перепорою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30–12с від 6.01.1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав», який забороняв репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва¹. Контроль за виконанням цих рішень покладался на центральні та місцеві органи влади, НКВС та згадані вже органи репатріації.

Таким чином, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця — ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ,

¹ Ковальський М., Ченцов В. Полинний присмак чужини... — С. 206.

заведення спеціальної «справи», обов'язкова реєстрація в міліції, заборона проживання в столичних містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40 % колишніх остарбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення в свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок залучали без будь-якої оплати до демонтажу й вивезення з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому — у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їхню працю в Німеччині.

На практиці навіть ті репатріанти, яким дозволили після перевірки безперешкодно повернутися додому, зіткнулися в дорозі з великою кількістю труднощів: нестача продовольства, відсутність транспортних засобів, належних умов проживання в пересильних таборах, де нерідко доводилося жити місяцями. Особливо катастрофічна ситуація склалася восени-взимку 1945–1946 рр., коли потік репатріантів досягнув своєї найвищої позначки. Наприклад, в Україну за цей короткий період прибуло майже 700 тис. осіб¹.

Зрештою, всі організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала в руїнах, більшість населення жила в нестатках та бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади. Численні заяви та доповідні самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч ганебних випадків у ставленні до колишніх остарбайтерів. У телефонограмі з Волинського обкому КП(б)У, зокрема повідо-

¹ *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2614. — Арк. 107.

млялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО «поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають їх особисті речі»¹. Начальник Гребінківського ПРП В. Шкварець повідомляла до відділу в справах репатріації при РНК УРСР про дії залізничної міліції: «Відношення ж. д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії зовсім негативне: 21.05.1945 р. вечером та 22.05.1945 р. ранком одних і тих же людей по три рази зазивають в своє приміщення з вимогами до них “що ви везете з Германії” та тормозять у відправці таких по ж. д. транспорту, докоряючи тим, “що ви робили на німців, тому можете пішки ходити”»².

Примусові робітники нацистської Німеччини:
тривалий шлях до визнання

Закінчення війни принесло кінець поневоленню, але попереду ще був довгий та складний шлях до визнання примусових робітників та їхнього права на компенсацію. На цьому шляху питання компенсації примусовим робітникам Радянського Союзу протягом тривалого часу було винесене поза межі як міжнародно-правового, так і внутрішньодержавного німецького врегулювання. Згідно з рішеннями Потсдамської конференції 1945 р. після війни СРСР отримував репарації з території радянської окупаційної зони в Німеччині, але вони аж ніяк не передбачали компенсацій острабайтерам. Рік по тому, 1946 р., за рішенням Нюрнберзького трибуналу нацистська практика угону й примусової праці іноземців була засуджена як злочин проти людяності та грубе по-

¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2614. — Арк. 91.

² Державний архів Полтавської області. — Ф. Р 4085. — Оп. 9. — Спр. 13. — Арк. 14.

рушення норм міжнародного права¹. На цій основі почали формулюватися вимоги щодо компенсацій з боку багатьох країн, примусова праця громадян яких експлуатувалася нацистською Німеччиною. Ці вимоги намагалася розв'язати Лондонська конференція з питань боргів 1953 р., яка, однак, заблокувала питання виплат примусовим робітникам до підписання мирного договору з Німеччиною. Ані СРСР, ані східноєвропейські соціалістичні країни не взяли участі у підписанні Лондонської угоди 1953 р. про борги, так само як і в підписанні Люксембурзьких угод 1952 р. про реституції та компенсації жертвам нацизму. Таким чином, СРСР був надовго позбавлений юридичних прав на компенсаційні вимоги.

Водночас, з 1953 р. полеміка навколо компенсацій примусовим робітникам перемістилася з царини міжнародної політики до сфери німецького федерального цивільного права. Федеральний закон про компенсації, у ФРН 1953 р. та доповнений у 1956 та 1965 рр., ухвалений так званому суб'єктивно-особистісному територіальний принципів компенсації. Згідно із законом право на компенсацію мали особи, які могли довести матеріальну шкоду чи втрату здоров'я, переслідування за політичними, релігійними, расовими чи світоглядними причинами (внаслідок специфічних націонал-соціалістських протиправних діянь, до яких, однак, не входили безпосередньо примусова праця та її умови) та були чи то німцями, чи народилися у Німеччині, чи певний час мешкали на її території. Пізніше під сильним міжнародним тиском особи без громадянства, які залишилися на Заході чи переїхали туди пізніше — тобто переважно переміщені особи (DP — Displaced Persons) з Польщі та Радянського Союзу, — були включені у систему спеціально створеного для цього паралельного компенсаційного врегулювання. У рамках дії цього закону з 1953 до 2000 р. було виплачено близько 85 млрд ДМ. Приблизно 80 % цієї суми було направлено за межі ФРН (переважно до Ізраїлю та США), й компенсації отримали переважно (колишні)

¹ Згідно з рішеннями Нюрнберзького трибуналу Ф. Заукель був засуджений на страту, за рішеннями процесів 1947–1948 рр. покарання ув'язненням зазнали й керівники великих промислових концернів.

громадяни Німеччини, передусім емігранти-євреї та в'язні концтраційних таборів. Якщо колишні примусові робітники й отримували відшкодування, то лише як компенсації за перераховані вище злочини та, як правило, якщо були колишніми громадянами Німеччини чи особами без громадянства. Величезна кількість примусових робітників, включно з більшістю в'язнів концтаборів ненімців у Західній та Східній Європі, залишилися, таким чином, поза межами дії цього закону¹. Крім цього, за угодами, підписаними між ФРН та одинадцятьма західноєвропейськими країнами у 1959–1964 рр., у рамках так званих глобальних компенсацій (особам, що постраждали від переслідування при націонал-соціалізмі) уряд ФРН виплатив 876 млн ДМ та 101 млн ДМ — Австрії. У 1975 р. у рамках угоди про компенсацію пенсійних претензій 1,3 млрд ДМ отримала Польща. Попри всі ці виплати, примусова праця як така не розглядалася як окремий пункту компенсаційних виплат, хоча колишні примусові робітники й отримували відшкодування, але за іншими статтями².

З середини 80-х рр. ХХ ст. нову хвилю дискусій щодо компенсацій примусовим робітникам стимулювали політичні партії ФРН, передусім «зелені» та соціал-демократи, які неодноразово виносили це питання на обговорення у бундестазі. 16 січня 1986 р. із закликом виплатити компенсацію колишнім примусовим робітникам до німецьких підприємців звернувся також Європарламент. Офіційне рішення про гуманітарну допомогу жертвам нацистських злочинів із правом її отримання тими, хто відпрацював на території Німеччини не менше 6 місяців, було прийнято за результатами переговорів між СРСР (РФ) та об'єднаною Німеччиною, які закінчилися у Бонні на початку 1993 р. В результаті цих переговорів було ухвалено рішення про те, що ФРН надасть у розпорядження фондів «Взаєморозуміння і примирення», які будуть засновані у Мінську, Москві й Києві, 1 млрд марок. У вересні 1993 р. на тристоронніх переговорах у Мінську цю суму було поділено між Росією, Україною та Білоруссю у співвідношенні 40 %, 40 % і 20 % відповідно.

¹ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... — S. 242.*

² *Там само. — S. 244.*

Указом № 453 Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 р. було засновано український Фонд «Взаєморозуміння й примирення», а також його регіональні представництва. Станом на 1 вересня 1999 р. компенсаційні виплати були призначені 631375 особам, на що було виділено 377407 тис. ДМ, у середньому — 600 ДМ на колишнього примусового робітника¹.

Перемовини кінця 90-х рр. ХХ ст. про заснування загальнонімецького федерального фонду для компенсацій нацистським примусовим робітникам, у якому повинна була взяти участь не тільки держава, але й промислові кола Німеччини, тривали як на міжнародному рівні, так і в самій ФРН, і цього разу йшлося не про гуманітарне врегулювання (яким по суті була ініціатива, реалізована фондами «Взаєморозуміння й примирення»), а саме про компенсацію. У лютому 1999 р. 12 німецьких підприємств об'єдналися в «Ініціативу фонду німецької економіки: пам'ять, відповідальність і майбутнє», до якої до кінця 2000 р. приєдналися понад 5000 інших підприємств на правах членів. У середині грудня 1999 р. у Берліні було досягнуто домовленості про те, що німецька держава та німецька економіка перерахують по 5 млрд ДМ у Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який було засновано згідно із Федеральним законом Німеччини від 2 вересня 2000 р. (набув чинності 12 вересня 2000 р.)².

Організаціями-партнерами Фонду, уповноваженими від його імені здійснювати безпосередні виплати, стали російський, український та білоруський фонди «Взаєморозуміння й примирення», фонд «Польсько-німецьке примирення», чесько-німецький «Фонд Майбутнього», а також дві недержавні організації — Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини та Міжнародна організація міграції.

¹ Полян П. Назв. праця. — С. 651.

² Докладну інформацію про Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» див.: <http://www.stiftung-evz.de/rus/>.

Крім Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», компенсації виплачувалися також австрійським Фондом «Примирення, мир та співпраця» та Католицьким фондом.

Кожну заяву про примусову працю та інші види нацистського беззаконня розглядав не Федеральний Фонд, а сім вищезначених партнерів. Рішення про призначення виплат приймалося відповідно до критеріїв, закріплених у Законі про заснування Фонду. Для колишніх примусових робітників існувало три категорії виплат. Під категорію «А» підпадали ті люди, які були ув'язнені у концентраційному таборі, гето чи іншому місці, подібному до концтабору, й виконували примусові роботи. Категорія «Б» передбачала компенсаційні виплати тим, хто був депортований зі своєї Батьківщини до «Німецької імперії» та виконував примусові роботи в умовах ув'язнення чи перебування у «подібних до ув'язнення чи аналогічних, надзвичайно поганих умовах». По третій категорії під назвою «Розширене застереження» партнерські організації самостійно визначали інші види нацистських злочинів як основу для компенсаційних виплат, так само, як і розмір цих виплат.

Розмір виплати встановлювався не індивідуально, а відповідно до вищеназваних категорій: від 15 тис. ДМ у рамках категорії «А» до 5 тис. ДМ у рамках інших двох категорій. У багатьох випадках виплати за категорією «Розширене застереження» були значно нижчими, ніж 5 тис. ДМ. Виплати колишнім примусовим працівникам чи їх правонаступникам призначалися у тому випадку, коли заяви на їх отримання були надані до 31.12.2001 р.

За результатами діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» більш ніж 1,66 млн людей у близько 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд євро. Головний напрямок діяльності Фонду — виплати компенсацій колишнім примусовим робітникам та іншим жертвам нацистського свавілля — було завершено 12 червня 2007 р. офіційним урочистим засіданням під головуванням федерального президента Німеччини Хорста Кьолера та федерального канцлера Ангели Меркель. Із завершенням виплат та настанням строку втрати правомірності їх отримання (з червня 2007 р.) партнерські організації ініціювали підтримку різноманітних гуманітарних проєктів, у тому числі — історичних досліджень проблеми примусової праці радянських громадян у нацистській Німеччині.

Усні історії

«Погнали нас на Германію» — інтерв'ю з Анастасією Годун

Інтерв'ю з Анастасією Годун (Шашко), 1926 р. н.,
с. Кухарі Розважівського р-ну, Київської обл.

Інтерв'юєр: Тетяна Пастушенко

Проект: Рідня. Радянські партизани і допоміжна
поліція 1941—1944. На прикладі України.
Здійснювався за підтримки фонду Герди
Генкель (Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf)

Транскрипція: Тетяна Пастушенко

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: с. Жеревпілля,
Іванківський р-н, Київська обл.

Дата проведення інтерв'ю: 10 серпні 2008 р.

Присутні: дочка, Ніна Василівна, Анастасія Годун,
Тетяна Пастушенко

Тетяна Пастушенко (далі Т. П.): Ви мені скажіть спочатку, як вас зовуть, щоб я могла до вас звертатися.

Анастасія Годун (далі А. Г.): Годун Анастасія Йосипівна. Я жила то сама не тута. Я жила у Кухарах¹. До чотирнадцяти год жила я (пауза) там. Ще не було сполна мені п'ятнадцять наче, почалась війна. Тоді німці (пауза) пока. Ну як вам розказать. Шо вас інтересує?

Т. П.: Ви розкажете про себе. А потім я спитаю.

А. Г.: Про себе? Ну так. Началась війна. У вересні, 25 вересня заступили вони [німці] (пауза). Побули і через зиму, 6 липня (пауза) забирають нас у Германію. П'ятнадцять год мені було тоді вже. В 15 год забрали. У матері два сина пішло на фронт (пауза) близнята. Один не повернувся, а другий повернувся. Мене туда

¹ Кухарі — село Іванківський р-н, Київська обл.

Анастасія Годун. 2008 р.

мати у хліві, оце хлів, корова стоїть, і гноєм отако взяли стіну таку зробили. Стіну. А там, я сиджу за гноєм. Дві неділі я сиділа там. А може й більше, я вже й забулась. А тоді... в лісі ще ховалася ми (пауза) і забрали матер. І забрали матір, аж до... [...] Запрудки дійшли, там я догнала матер. Матер повернули, а мене забрали. Гнали знов обратно нас із Іванокова до Димера¹. У Димері в школу знов обратно нас загнали, переночували ми. А тоді нас аж у Київ на другий день гнали до самого вокзала. Там музика грала така. Знаєте яка музика грала? Як оце зара на Победу!

Т. П.: Оркестр?

А. Г.: Да. Поезда, вагони стоять (пауза) товарняк, і нас тудя. Сорок человек у вагон. Хлопці і дівки — усі разом. І їмо, пробачайте діти, і серемо, і все на світі. І за нас, і на Германію (пауза) погнали. Погнали нас на Германію, і я три годи там, три годи без вечері. Без вечері. Вечері ніколи не було. Рано в сім часов така (пауза) чуть-чуть засолоджена водичка повлітрова баночка це дадуть. А у день уже брукву і 150 грам хліба. А у вечері нечого. Тільки як хто хоче, до йшли брали кипячонну воду, а сіль у нас німці приносили. А тоді замість сахару сіль посипали так, посипали соллю і пили (пауза) ми тую ж воду. А тоді отакі (показує напухші) ноги.

¹ Димер — село Іванківського р-ну, Київської обл.

[забрали у Германію], а осталась мати одна у хаті. Тоді нас пішки гнали на Іванков, з Іванкова на Київ. Пішки, пішки. У Іванкові переночували, бо пізно з Кухарів нас вивезли. Да у школі ночували ми в Іванкові. Тоді як побачили, що нас не глядять, ми з Іванкова утікли (пауза). У окно. По віровках спустилися, спустилось троє нас, і ночцю ми зайшли додому назад.

Дві неділі я побула дома. Дві неділі. Побула дома. Зробила

Т. П.: Ну да, от солі.

А. Г.: Да. Три годи нас так держали. Робили ми на снарядах. На бомбах (пауза). На поросі. Їсти, там нічого не візьмеш, це хто у хазяйнив був, там можна сказати, що не було великої нужди. А ми у великій нужді були. Дуже у великій нужді були. А тоді ж уже прийшли в сорок п'ятому 12 липня, прийшла. Шо ж? В колгоспі начали уже (пауза). Уже давай оброблять в колгоспі. Уже у чотирох орали (пауза). Так одна за плугом іде. А дві по ту сторону, а дві по цю сторону — і орали так.

Т. П.: А плуг хто тягне? Корова? Кінь?

А. Г.: Ми тягнем (голосно)! Ми тягнем! Дві так стає і дві з того боку стає. Такі палки великіє. О. І тягнемо. А одна в плузі. І таке робили. І собою скирти копиці носили. Копиці носили, сіно і жито і все-все. Таке ми робили діти. А льон ночцю! Ночцю льон! І так дуже, дуже важко було. Ну весело було. [...]

А щоб вам розказати, що тут в селі було, як хто тут був, як забирали да вішали (пауза), то я цього не бачила. Я сюди [в Жеревпілля] в сорок сьомому прийшла, а до того я в Кухарях жила. А в сорок сьомому 24 жовтня я сюди прийшла. Вийшла заміж. Було горе жити, але весело. Була в мене свадьба. А чоловік у мене тоже в Німеччині був. Він у шахтах був. У шахтах був під Голландією. До уся спина була чорна од (пауза) землі, пороху цього з шахти. Ну він був год і три місяці, його в останній набор забрали, у липні місяці він казав. А після Германії їх усіх чістисенько всю молодь забрали в армію. І він до грудня місяця побув і його демобілізували. У його з желудком уже було [погано]. Тоже отстрадав. Тоже там було йому із їжею, як у нас. Послали його із шахти за їжею, а він узав ту їжу, ведро тее, тієї брукви. Да спустився трошки [в шахту] да каже: «Дай я попоім, наїмся сам, а тоді туди [хлопцям у шахту]». Да (пауза) скільки він поїв, я не знаю, що багато він із'їв шось, що сознание потеряв. А тоді каже (плаче): «Я здумав, що коні об'їдаються. Ну це і я більше із'їв і сознание потеряв». Отаке!

Т. П.: А не сердилися на нього товариші, що він їх їжу поїв?

А. Г.: Хто там на кого буде сердитися. А Боже! А в Німеччині лізли, хто куди бачили, дарма що вони [німці] вішали, все (коротка пауза). Крали. Бо їсти хотіли.

Т. П.: І ваші дівчата ходили красти?

А. Г.: Я сама ходила крапа (сміється). Оце лагер обгорожений проволкою. Два з половиною метри вишиною. Одна піднімає проволку, а тиї подлізають попорядку, по-під проволкою. Перелізли. А там ще проволка одна. Перейти треба 15 кілометрів лісом треба йти. Це як літом, дак ідемо в поле. А в полі там бруква уже, колоски ото тиї. І там робили хазяїни, і вже ми з їми були знакомі, і вони повикопували нам ямки пуд лісом, і в ямки нам клали горох, пшеницю клали. А ми їм що? Ми повиучувались в'язать. Там носки їм вив'яжем, сподниці вив'яжем, да клали їм, і спирту.

Т. П.: А, ви могли вкрасти спирту?

А. Г.: Да, порох на спирту.

Т. П.: То це німецьки хазяїни так вам допомагали?

А. Г.: То наші! Наші, що в німців працювали. [...] А вішали скільки, Боже! Боже! Скільки вішали у Німеччині.

Т. П.: Наших людей?

А. Г.: Наших. У нашому лагері. Хтось шось зробить. Оце одне це розкажу. Порох робили і туалет так над дорогою. І не мав в шо вдіться... [порох розфасовували у мішках, а примусові робітники використовували ці мішки, щоб утеплити свій одяг] і висипали із мішків [порох] у туалет. І до того досипались, що той туалет полився на дорогу. А тоді з цих цехів нас дві дівчини і шістнадцять хлопців (пауза) цих, поблизу которі робили, за нас — і до майора [очевидно начальника охорони]. Усіх чистенько. Погнали нас до майора (пауза) узнать, хто перший кидав. І сутки нас у воді держали.

Т. П.: Як це?

А. Г.: Ну подвал. Закрили нас у подвал. Цемент. А тоді отут, отут така дирка, пустили нас туди і решотка: там хлопці, а тут ми дві. І тоді іде вода, іде, іде, іде вода, звідти і звідти — отако дійшла (показує до грудей) вода, дійшла і стала. Сутки ми постояли. А тоді чуємо, що под'їхав «чорний ворон». Отак як іде машина, до чутно ж. Уже «чорний ворон» пуд'їхав. За нас — усіх чистенько — і до майора. Знов нас питать [у значенні катувань], хто перший начав. О. І тиї хлопці, всі чистенько, кажуть, шо наче пустить нас. І так було, шо снаряди робили, тоже. Тоже

так же само возили. Дак цих хлопців повісили, а цих оставили, бо... В основном хлопці робили шкоду. Снаряди робили як? Ну ви не розбіраєтеся. Оці такі кругленькі біленькі капсули брали у калоші. А тоді виносили в туалет і викидали. А той снаряд пошов (пауза), а він же не вистрілить. А тоді хлопці пришли на роботу і сказали: «Дівки, ми попались». А там на вагоні написано було, коли той вагон отпралявся на фронт, а він назад прийшов. От. До багато вішали, дуже багато.

Т. П.: То як, зганяли (пауза) вас усіх приганяли, при всіх вішали?

А. Г.: А як же! Отам три... два стовпи такі стоять під електрикою, і там три кольца. І тоді по три вішали, по три чоловіки. Кнопку нажав — потягнуло вгору. А ції всей лагер (голосно), тоді вже не пускають на роботу, всей кругом лагер дивиться. Тож робили так, щоб дивилися оце. Ну всім же таке не падало. Ну я якось вишла жива. А майор і пальці в шкаф закривав. Да. Да. І пльотку як витяг по спині. А там і тої крові не було, але все-таки почувствовала я, шо кров побігла по спині. О. А тоді воно як загнилося, в мене і зара тут о шрам є. Воно ж загнилося. А тоді як майор поб'є, уже не лічить. Не лічить. Ну там була одна женщина у нас, пожила така. Да ото є «серпоріз» трава така. То вона іде, да дивиться скрізь, це «серпорізу» надавить мені, да ото ніч, ніч отако. А клопи! Отако обв'язували ми руки (показує на зап'ястя), отак обв'язую, щоб сюди (в рукава) не влазили вони. А отут (біля пов'язки на зап'ясті), як оце у мене пряжка — це вони за ніч об'їдять шкуру. До крові. І отута. Оце тако об'їдали.

Т. П.: Ага, ви спите одягнуті?

А. Г.: Ми одягнуті, хустками позав'язуємось, щоб вони не лізли в середину. Бо не можна було. А отут, де відкрите тіло, вони об'їдали, об'їдали геть тіло клопи.

Т. П.: Кошмар. І шо, нічим не травили їх?

А. Г.: Ну травили, травили літом раз. Це вже дезинфецують. Нас уже вигонять. Тепло. Нас уже вигонять з матрасами надвір. А у бараках уже роблять дезинфекцію. Задушиться можна, такий сморід! Оце сутки вже послі дезинфекції не пускають туди. А тоді вже миємо стіни, самі вже миємо. А який той

байрак? Ідеш на роботу — нема байрака. А приходиш — метров шістдесят байрак уже стоїть. Такі тоненькі дощечки і байрак уже стоїть. За день — і цілий вже стоїть. Таке вони робили, бистро робили для наших, але шо ж воно.

Т. П.: А ліжка які були? По два яруса?

А. Г.: По три. Я спала зверху, бо я сама молодша була, сама молодша (сміється). Нас було в кімнаті двадцять одна дівчина з Кухарів. Треба шістнадцять було у комнаті, а ми зараді того, що це з одного села, так ми вже спали, койки невелички, так ми унизу по двох спали. Шоб тільки разом бути. І така була дружна сім'я, шо я вам не можу діти передать! Шоб котора-небудь з которою посердилися! О дружно було! Страшне, яка дружба була.

Т. П.: А де ви були там, у Німеччині?

А. Г.: Міцвінг завод, станція Оленбург, а так, як будем казати наш район, то Магдебург.

Т. П.: А на заводі працювали тільки ви, з України?

А. Г.: А Боже (протяжно), з усього світу. Французи, французи тільки робили з нами, італьяни, бельгійці, чехи, поляки — оце стільки націй робили. Ну вони були десь у городі [жили], а їх возили [на завод]. А нас водили пішки. Нас водили три кілометри. Такі дерев'яні чуні, з дерева, туди ногу, і як ідеш — чутно, хто знає де. По асфальту, знаєте як. А мозолі, мозолі на ногах! Ідемо ми, а це два поліцаї: один упереді, другий позаду, на роботу нас ведуть. А ще що, що таке ще розказать? [...]

Т. П.: А ніхто з заводу не тікав?

А. Г.: Тікали дитя, тікали. Із заводу наших четверо утікло. І попадали вони тоді, як оце втікають, да їх, не всіх конешно... другого беруть у концлагер, а інші зразу попадають до хазяїна. До ці наші чотири дівки попали до хазяйнив. А я теж строїлась тікати. Тиждень тиї пайочки свої складала. Сім штук. Складала, складала — ну це ж у неділю будемо тікати утрюх. Тільки вишли з коридору — а тут поліцай два шага від нас, робить обход із сюрчком. Робить обход, сюрчить. Уже будить. А ми ж так хотіли, шоб якраз всі сплять і ми втічемо. І тако. І ми тоді зразу назад, да сіли коло стола (сміється) да той хліб поїли. Да й остались. Як уже зразу не повезло, то й не повезе.

Т. П.: А можна було вам з лагерь виходити у місто?

А. Г.: У неділю нас, дитя, пускали. Пускали, як вони кажуть, шпацірен¹. А хіба ж ми йдемо шпацірен, ми йдем на прощачки. О. А може вкрасти що-небудь. Оце ми йдемо. Да ідеш крізь прохідну уже ж у лагерь, да побачить поліцай, може хтось шось дав, там у кого, да й забере. Отако.

Т. П.: А хто був на прохідній, німці чи люди з лагерь?

А. Г.: У середині нашого лагерь був наш, а так німці і озброєні. Був ще, староста його називали, з Полтави був один, пожилий вже такий. А його, як заступили наші, а його хлопці в туалет укинули.

Т. П.: Поганий був?

А. Г.: Да, дуже дуже поганий був. Він вобщє дивився за чистотою, за порядком там, а більше «продавав» людей. Нехароший. [...]

Т. П.: А хто вас звільнив?

А. Г.: Нас не звільняв ніхто, не американці, не наші. Наші підійшли до Ельби і вже вони туди не пішли, їм було заборонено туди йти. А наш лагерь за Ельбою зразу. Два солдати переоділися у вольну одежу і ввечері прийшли туди [в лагерь] і сказали, якщо ви жєлаєте самі, бо американців ще немає, ще не підійшли, то вас німці не будуть чіпати, як ви будете переходить самі через Ельбу. І ми тоді, чуть світ давай уже йти. Три кілометри було йти до річки з лагерь. І ми тоді давай йти вже, усі чисто, весь лагерь, да вже самі переправлялися хто чим міг, тим переправлявся через ту Ельбу. До я, чотирьох нас було наче на той лодці, то може кілометра два спустилися [за течією, доки перепливали]. Широка річка, і швидко йде, і поки то ми... Як би в нас були весла, шо гарно гребонеш, а шо там тичкі тиї. Мости попалили, але ж однак переправлялися. Перейшла я Ельбу. Тож так треба було. Перейшла я Ельбу і стоїть на посту солдат. Стоїть і бачу пожиловатий солдат. Я придивляюся — із мого села (сміється). А я зопалу... І його дочка з нами була, але ми розійшлися за два дні, і не знаєм, де вона осталася. А я придивляюсь, придивляюсь та геть не питаю там: «Товариш

¹ Нім.: spazieren — гуляти, виходити на прогулянку.

солдат, откуда ви?» А просто: «Гей, дядько Іван, ви з Кухарьов?» (сміється). Тако, з такого опалу. А він познав зразу мене: «Де моя Ганя?» Кажу, що вона жива, но ми роз'єдналися. А тоді він і каже... А нас було семеро. То було двадцять одна, а осталося семеро, порозкидало нас. Каже: «Скільки у вас сил є, стики ідять од передовой, бо дуже дуже солдати здіваються із дівчат». Да. «Дуже дуже солдати здіваються із дівчат». Ну вже ж як ми цю почули ту новість, то вже йшли йшли, йшли, йшли... Ну вже темніє геть, а ми ще, ми ще, ми ще йдемо. Сім кілометров, сім кілометров була процесія така людей. Стики мира, гнали вже нас сюди на Росію, до цієї границі. Двісті з лишнім кілометров ми йшли пішки до города Брукау. А тут уже нам робили комісію, а тоді вже нас отправляли поїздом. Завезли нас у Миронівку, там остання комісія була. До аж у липні приїхала додому. [...]

Т. П.: А фотографії якісь ви привезли з Германії?

А. Г.: Ой, доню, доню. Я таку була привезла фотографію... Да так, сама з себе біла... Ну зараз же, хто вірить, а хто не вірить, що це так. Я була сорок три кіла, і така фотографія була, не фотографія, а лякавка. Лякавка. Страшна-страшна. І я привезла, показала матері і родні своїй і зразу й спалила. А це ж був би документ. Отаке було. [...]

Т. П.: А чи співали ви пісень у Німеччині? Я якраз збираю такі пісні, які складали наші робітники в Німеччині.

А. Г.: Ну а як же, співали! Ще й гарно співали. Дарма, що голодні були, а розвеселяли самі себе. Там було в лагері з Поліського району шість хлопців, і нас двадцять одна. Це були наче брати і сестри. Такий був мир! Я багатьом розкажую, як оце хтось в сім'ї свариться. Шоб так жили, як колись жили, шоб жить (пауза) койка пруз койку, отако і в три поверха, і шоб так гарно жить. Це на чудо! Це на чудо! В нас не було сварки. А зара як стрінемось, як я піду в Кухарі, наче рідні сестри.

Т. П.: Ну ви всі разом таку драму пережили і вижили, врятувалися — це об'єднує. Дякую вам за цікаву розмову.

**«Вони називали нас «русіш».
Я кажу: найн, Україна!» —
інтерв'ю з Ольгою Мішкевич**

Інтерв'ю з: Ольгою Мішкевич, 1921 р. н.,
м. Костопіль Рівненської області.

Проект: кваліфікаційна робота на здобуття
академічного ступеня бакалавра «Політика
пам'яті щодо остарбайтерів в Радянському
Союзі (1941–1991 рр.)».

Транскрипція: Марія Меленчук.

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю.

Місце проведення інтерв'ю: м. Костопіль Рівненської
області.

Дата проведення інтерв'ю: 30 серпні 2007 р.

Присутні: Ольга Мішкевич, Марія Меленчук.

Ольга Мішкевич (*дали* — О. М.) Я, Мішкевич Ольга, ... (починає плакати, не може говорити).

Марія Меленчук (*дали* — М. М.) Якщо Вам важко — то Ви заспокойтеся, почекайте трошечки.

О. М.: Не можу.

М. М.: Я почекаю, якщо Вам важко говорити, я знаю.

О. М.: Народилася 4 липня 1921 року в Костополі (плаче, говорячи) в сім'ї селянина. І там на вулиці Дворецького моя батьківська хата. Ще там живе моя старша сестра, Марія. Вона сліпа зараз на обидва очи, нічого не бачить. Я ще бачу трошки на одне око. На праве око я також сліпа. Я вчилася за Польщи 7 років, за Польщи. Тоді повна середня освіта була 7 років. Я вчилася 7 років за Польщи. Дуже добре вчилася, я навіть краще вчилася за полячок. А вчилися тоді були, то зараз євреї,

*Ольга Мішкевич,
2 липня 1944, Німеччина*

а тоді казали — жида. Були євреї в нас, і німці були, і були полячки, українки були. Вчилася я дуже добре. Батько мій завжди ходив на збори, мене вчителька завжди дуже хвалила. Я ще пам'ятаю дуже добре свою першу вчительку — пані Войсковська. І, нібито, пам'ятаю ще всіх своїх вчителів. Потім я вчилася... Почалася війна. В 39-му році почалася війна. А в сорок... на початку 43-го року мене вислали на примусові роботи до Німеччини. Пам'ятаю, що ще десь коло цього Домобудівного комбінату був збір. Дуже багато було! Я пам'ятаю: від комбіната і до... не видно було навіть до поїзда кінця. Стільки нас там людей було. Нам сказали, щоб брали на три дні їсти. То я знаю, що мати мені дала хліба і сала тоді ще на дорогу (знову плаче), не можу говорити (плаче) і тоді ще звідси виїжджали було холодно. Це десь на початку квітня було, що дуже холодно тут у нас було. І як їхали в Польщу, то там вже так тепло було! Цвіли дерева, де-небудь вишні, бо такого невисокого росту ці вишні були, невисокі, білим цвітом цвіли. А як в'їхали в Німеччину, то дуже тепло вже було. Я була там 2,5 роки. Ну, два роки була так як би до перемоги, а вже з 9 травня, то збирали нас таких. Збір був, о. Приїх... Нас зволяти... Я ще за Німеччину скажу, шо... Жили в бараках з таких тоненьких досок. Як би там була зима, то я не знаю, ми б не перезимували б. Але там як я була, то там зими зовсім не було. А зараз розказують, що й там морози бувають до 15 градусів. Тоді було дуже тепло. З Костополя зі мною нас було п'ятеро дівчат. Одна виїхала... Мене як магнітом тягнуло додому. Я дуже любили свій край, свою Україну (плаче). А німці, вони не признавали, вони тоді ще поняття ніхто не мав про

Україну. Вони називали нас *русіш*, *русіш* — казали на нас. Я кажу: *найн*, *Ук'раїна*, *Ук'раїна*! Я вчилася... за німців була в Костополі гімназія. Але та гімназія всього два роки пробула, і німці її закрили. Мене відправили в Німеччину. Але я німецьку мову я дуже добре вчила. Латинську мову знала дуже добре. Ну, те, що викладали у нас — то стільки знала. Дуже хороша вчителька була — Віра Матвіївна Шпилькіна. Я в класі найкраще знала латинську мову з усіх. Ще й зараз пам'ятаю кілька прислів'їв: *моменто мори* — пам'ятай, що вмреш, не загарбуй багато; *тампура мутатонтур нон ітамур нон ілли* — часи міняються — і ми між ними; і ще: *сікбітар отта іррекбіс* — (це покойникам) хай тобі земля буде пером. *Гомо* — людина, *терро* — земля, *пуелля* — дівчинка, *феміна* — жінка. Знала багато! Але все позабувала. Знаєте, з часом. То вже ж мені восьмдесят четвертий рік.

Одна з наших дівчат в Бразилію поїхала. Одна — в Бразилію, одна в Німеччині залишилась, одна в Англію виїхала. І та, що в Англії була, одного року приїжджала сюди, але я мало з нею поговорила. Я перенесла операцію на печінку. Як вона прийшла до нас, Люда накрила стіл. Мене взяв сильний приступ печінки, і Люда мене послала, визвала скору і в лікарню положили. Але ця дівчина наша казала, Наталка Циганчук, казала: «Олю, аби ти була залишилась в Німеччині, то ти була б людиною». На той час я була досить грамотна, я вчилася тоді вже при трьох владах. З нами було три дівчини з Полісся. Такі хороші дівчата! Як зараз бачу їх перед очима своїми. Одну, пам'ятаю, звати було Устинка. Дівчата були в широких спідницях, в таких сорочках гарних вишитих чорними й червоними нитками. І я тим дівчатам з Полісся завжди листи писала додому. А там одна, що виїхала в Бразилію, наша недалека сусідка моя, Цвітаєва Вера, то дружила з полячком. Вона за нього й заміж вийшла, і виїхала в Бразилію. То той полячок, видно, вона йому розказувала, що я грамотна, що я пишу дівчатам листи, то навіть сказала, щоб одного року приїжджала. Каже: «Марлін називав тебе професоркою» (сміється). На той час, може, і була професорка в лапках. Ну, працювала я... нас п'ятеро працювали на війсьній фабриці. На станку я робила. Не скажу, що

робота була тяжка. Але я навіть не можу пояснити, яка то була робота. Знаю, що якісь з нержавіючої сталі, якісь так як з грубиною так як цей палець (показує) мій мізинець. І через станок пропускали шось там, одшліфофували. О. Один німець, такий, може, років йому, я знаю, 40, може, за сорок, бігав по цеху, кричав: *шнель, шнель арбайтен!* Шоб скоріше працювати. А вправи ж то не було такої, не можна було те *шнель* працювати. О. А один був, знов, такий старший мужчина, то вже як кінчилась війна, то ходить і каже: *дойчен капут, дойчен капут*. Майстер був він. Але дуже добрий майстер. Такий дуже хороший. Як кажуть, світ не без добрих людей.

Кормили нас так, аби людина не вмерла. Я не знаю. Давали дві скибочки хліба. Я не знаю, скільки то грам. Чи сто чи двісті. Зараз я й того не з'їдаю. А тоді ж ми такі голодні були! Боже мій! І ще якісь бут... ці, ой, як вони, не борщ, а з бр... з брукви давали. Бруква така їсти. Але я робила позмінно, то була можливість... приходили хазяйки, і забирали нас, хто хотів, то брали на роботу. Таку генеральну уборку робила в хаті. Вікна мила, прала прання, білизну прала. То як прийдеш — то хазяйка дасть поїсти, каву і бутерброд. Два кусочки хліба намазані, цим, мабуть то, маргарином, і як паштет. І як ідеш додому, то тако вдавалося поїсти. А ще були такі добрі навіть німці, що давали ще й ті два кусочки хліба, цей бутерброд, і додому. О. А були, ця, зі мною була одна подруга, то та мала там кавалера. Він робив в хазяїна, він їй носив їсти. То вона спала після роботи на фабриці, скільки хотіла отсипалась дівчина. І він її завіз в Бразилію. Але в сорок один рік, казала, в якусь він аварію попав, і його вбило. Але має там дочку вона, і онука має. Дочка її, вроді, вчителька, казала, а розійшлася з чоловіком, але в дочки, здається в цьої, її дочки, та була тоже дочка, і вже в тої дочки онук, Ардріх. Одного року він приїжджав сюди. О. Я його не бачила, але казали, що він дуже гарний. А ця саме, Чястаева Вера, що була в Німеччині, то така косоока була! Така негарна вона була! Того року як приїжджала — то очі в неї нормальні, вже не косоока. Я не посміла її питати: о, що чого в тебе вже зараз такі гарні очі? Але мені її родичка розказувала, що вона там в Америці, значить, в Бра-

зилії, робила два рази операцію на очі, і така гарна-гарна, зовсім не та жінка, що була.

Робили на військовій фабриці. Робота на станку. Я робила на станку. Щоб дуже тяжка робота — не скажу. Але тих такі, я не знаю, що воно таке, о, наскладаєш, нападають в ящик, кілограмів 20 той ящик, залізний ящик. І сам ящик він тяжкий. Я ще стільки тих кулечок, о, накидаєш, о. І десь на метрів 5 треба було одтягувати їх од машини, від того станка, і другого ящика подставлять.

Ну, було нас в лагері, я знаю... а з однієї... місто невелике було. Тельт називалося. А фабрика була німця, приватного. Август Вінкгауст, німець звався. О. ходив часом по фабриці; високий, худющий такий, сутулуватий, в окулярах, той німець. Але з робочими не мав ніякої розмови, з нами.

А ну, ще що ж то розказати?! Ой, шось так переживаю, що не пам'ятаю, що розказати

М. М.: Нічого, я почекаю.

О. М.: Ну, а ще після роботи приїжджали ці бауери, їхні хазяї. Набирали на роботу. Ото обробляли буряки там. Плантації! Такі плантації були, що не видно було кінця-краю. А вони держали цю худобу. А в них корови, ви знаєте, всі як одна! Одної масті такої чорні, пам'ятаю, і червоні ці, такі латки, о. Ну, то тоже, німець давав їсти. Приїдеш, і їдеш додому — тоже дасть. Вони приї... приїжджали грузовими машинами забирали нас, і привозили в лагерь. В лагері... Місто було невелике. Той лагерь був з одної сторони жіночий лагерь, бараки. А через дорогу — чоловічий. Дуже багато було... Всі молоді, такі гарні були! З тої східної України дуже багато було. Хлопці такі гарні. Ну, всі молоді. І дівчата гарні. В нас з Львівської області були дівчата, пам'ятаю. Ну, з Рівненської.

У вихідний день дівчата сходились, говорили між собою. Всі такі дружні були! Було в лагері дві полячечки, дві білорусочки. Ті білорусочки дві такі вже були дружні! Вони ні на хвилину не розлучалися з собою. Одна, пам'ятаю, Поля звать. Гарна така білорусочка.

Ну, вже після перемоги... А, нас визволяли американці. Як зараз бачу: акуратні такі, такі чисті, в беретях таких. Ще якісь

значки були на беретах. А кормили нас американці як на убой. Але якось вони скоро відступили. Англійці зайняли цю територію, де ми були. То кормили як німці — ледве-ледве. А потім рускі пришли. І рускі так само тоже кормили — аби-аби. Але зганяли вже з усіх лагерів, мабуть, і від хазяїв людей. І везли нас на вокзал уже додому в тих машинах. А тули нас везли в товарних вагонах закритих. І, здається, на підлозі було трошечки соломи, от. Під головою нічого не було. Приїхали, тільки приїхали — нас німці в баню зараз. О, помили. І повезли. Нас, слава Богу, з Костополя п'ять дівчат попало туди. Ох. Ну, шо ж то ще?! От, бачте, вже забуваю. Як сиджу в хаті — то пам'ятаю, здається. Ви знаєте, я можу не пам'ятати, шо я вчора їла, а те, шо було колись, як мені в школі було, в Німеччині — я пам'ятаю от і до. Таку мала пам'ять я добру! Боже, так добре вчилась! Такий мала зір добрий! Великі такі очі мала! В мене робота була... На пошті проробила 25 років. Потім — в другій організації робила в канторі. О, то прийду в банк, то одна жінка, та, шо нас обслуговувала: «Ой, які, — каже, — в тебе ресніці!» А ті ресніці аж такі були аж закачені були! (сміється) Літа все забрали — немає нічого. Ото слава Богу, шо на одне око хоть бачу. І встаю, і лягаю, і вночі сплю дуже погано, лежу, і все молюся Господу Богу. Дякую Господу Богу за прожите життя, за те, шо живу, прошу в Господа Бога хоч би не лежати довго в постелі, не мучитись. Здоров'я не маю. Дуже в мене хвора печінка, підшлункова. О, і серце тоже хворе. Але ж то якось не вмираю. Треба мирись з тим, шо Бог дає.

Приїхала додому з Німеччини. Тиждень всього побула вдома. Батьки старі вже. Думаю: чога я буду сидіти?! Пішла на роботу. Отам такі були посади поштові, агенти. Потім перевели в оператори. То я зразу була тим поштовим агентом. Дуже скоро мене начальник перевів старшим почтовим агентом. Я дуже добре знала роботу, о, я дуже дівчат багато навчила роботи. І завжди начальник, цей Гориславич, казав, шо ти найграмотніша на пошті була. І одного разу підходить жінка. Пам'ятаю як зараз — з Злазного. Підійшла до дівчат (в мене був окремо кабінет). Та жінка підійшла до дівчат і просить, шоб заадресували їй листа

в Німеччину. А того шрифту ніхто не знав латинського, крім мене. Дівчата направили до мене. Я заадресувала. Жінка дає мені курку. Кажу: «Жіночко, раді Бога, я не беру хабарів!» Та це в мене в п'ять хвилин не зайняло те адресування. Я прихожу в обід додому, чи ввечері, а курка вже в хаті. Дівчата сказали де я живу, і жінка принесла ту курку до хати. Так я проробила 25 років на пошті. Потім пішла в другу організацію, щоб вона була пропадом пропала! Там я своє здоров'я загубила. Хай, Боже мій, тій організації. Там були, е-е-е, ції, стройкі, будували телятники, корівники, о. І я їздила по тих селах і... А як прийшла, то бухгалтер був такий Артеменко. Каже: хто б не виплачував, хто б не платив, бо платили майстри грошей. І була така завідувача кадрам Гордійчук Раїса, о. І я бачила, що то фікцію вони мені подсовують, але бухгалтер каже: хто б не виплачував, ти повинна писати, що ти виплачувала, і свою лапу ставить. Я так і робила. Я бачила, що вони мене під таку загрозу ставлять, але ж думаю: що ж, треба до пенсії доробить. Уже мовчала. А раз один майстре якісь там тоже махінації робив. Робочі на нього пожалувались. А приніс ту ведомість, що виплачував, і я пишу, що я виплачувала, виплатила таку-то суму, і розписуюсь. А ж визиває мене начальник міліції. Не пам'ятаю як то його було прізвище. То він мене не один і не два рази попотягав. І мені треба було йому зразу сказати, що я не виплачувала цим людям, що платили майстри, але бухгалтер сказав мені, щоб я писала, що я платила і розписуюсь. О, то я пам'ятаю десь разів 15 і сидячи і стоячи прізвище Новак. Він мене цей начальник міліції, Мельничук був, заставляв писати. І посилали на експертизу це. Оцю мою писанину, ці прізвища. І пришло з експертизи, що я нічого не винувата, що моєї руки там, не положено була моя рука. То наш тоді начальник так тоді вибачився переді мною, о. Дий так. А здоров'я втратила. (.) То так «Міжколхозстрой». В «Міжколхозстрой» я робила. І там я положила своє здоров'я.

М. М.: А от розкажіть, у Вас форма якась там була? Бачу, Ви так вдягнуті.

О. М.: На почті була форма.

М. М.: А там, в Німеччині?

О. М.: Ні. В Німеччині — ні.

М. М.: Хто в чому хотів?

О. М.: Хто в чому мав. Ще навіть було так, що «OST». Такі значки «OST». Латинськими буквами. Але можна було ті значки і не пришивати, о. Можна було свobodно йти до міста. Місто було не велике. Начальниця лагерьа була така строга жінка, але хороша. Кацера. Російською мовою вона говорила. Мабуть, вона німка була, я не знаю.

М. М.: А листи додому можна було вам писать?

О. М.: Можна було, можна було. Я писала дівчатам. Додому писала, дівчатам там з Полісся посала. А одна дівчина, вона ще зараз живе в Мезополі, бо я знаю, в неї якийсь родич був в Німеччині. І я їй писала лист. Але я н пам'ятаю, що я писала. То та дівчина... Хлопець був, не дівчина, а хлопець. То він їй пише: «Як це людина не боїться так писати?!» Шо я писала? Я не знаю. Видно, на німців шось лайнула. Але чи то цензури не було тоді, чи шо. Я не знаю.

М. М.: А Вам з дому писали?

О. М.: Писали з дому. Писали. Ну, так, ніби, як кажуть, були німці добрі. Світ не без добрих людей. О, ідеш до хазяйки, то німець тебе зустрічає, чи німка. І кожен раз: *гутен так, гутен так!* Були такі привітні вони люди. О. А були такі, як той хазяїн по фабриці, підганяв.

М. М.: А посилки Ви додому посилали?

О. М.: Не, ми не мали шо посилати. А, з доми мені мати часом... Отут був німець, моя двоюрідна сестра на Грушевського живе, там німець був на квартирі. О, то мати, мазурки тоді казали. Маленька посилочка, грам 200, може, 300. То тому німцю мати передавала, і він пересилав в Німеччину. То шо ж?! Я сама не буду їсти, о, то якраз по одній тій мазурочці дівчатам роздам. Всі були голодні. Всі напівголодні були.

М. М.: А гроші вам якісь платили?

О. М.: Так, трошки грошей давали. Тому шо я пам'ятаю, шо я собі ще навіть там два плаття справила була. Літні такі. То шось трошки платили. А вже потім, як сюди приїхали, то нам знов платили. Три рази платили німці. Раз, здається, 600 марок,

перший раз. Другий раз, я не знаю, чи то дві тисячі марок було? А в третій раз, шось 700, здається, 56 вже цих, євро. То ця дочка собі набрала, тій віддавала, бо ця хата вже їй дісталася. Ще як чоловік жив, то казав, що хата буде на двох. Я думала вони їй шось сплатять, о. Тут вона жила зі мною. А потім вони їй сказали що вибирайся. О. То вона вибралась, то вони вже тут живуть. Зараз має, мала 650 рублів, гривнів пенсія. Казали, що з першого, цього вересня, мають пенсію добавляти. Не дивлюся, бо не бачу, телевізор. А радіо, новини — весь час я слухаю! Інтересуюся, що на Україні діється, і за границею. І повені бувають, і урагани, і бурі, і всякі нещастя бувають по світі Божому. Але ще зовсім не відстаю від життя. Ніде не хожу, ходити не можу. Правда, до сестри часом ото, що на Грушевського вулиці, вони на нашому городі побудовані. То до неї часом перейду.

М. М.: А от скажіть, поляки, бачу, носили якусь не таку пов'язку? Ви казали у вас була «OST». А в поляків яка була? Якась не така?

О. М.: Ну, у всіх однакова була.

М. М.: А це який барак був?

О. М.: Бараки були з тоненьких досочок. Аби, я не знаю, чи то німці спеціально готовили вже для цих іноземців, аби там була зима, то ми там би, і, я не знаю, не пережили б. Там не було ніколи, сніг не падав. Я не бачила. Там дощу не було. Там в німців на полях такі високі ці, колонки, зрошували вони поля. Так далеко розсіювалась ця вода. Там було дуже тепло. Там було, мабуть, тепліше, як оце зараз тут у нас. Ми ходили в платтях з короткими рукавами. А фабрика близьенько була. Через дорогу пройти, фабрика була. З однієї сторони, оце тут (показує на фото), були наші бараки, дівчачі, а через дорогу — хлопчачі. Хлопці, в основному, були там зі Східної України.

М. М.: А чим був огорожений ваш табір?

О. М.: А був проволка була така колюча.

М. М.: А з дітьми були?

О. М.: А, там були з дитинкою. Я не знаю, я вже не пам'ятаю, там якісь багатодітні, два хлопчики було, і дитинка. Чи то вона

там народилася, чи шо? О. А, а ще, правда, були в доміках, жили французи і італійці. Ви знаєте, вони такої, такі гарні ті французи, італійці. Всі чорняві такі, такі волоси в них пишні! То їх кормили зовсім по-другому. Вони не їли в тій столовій. А, може, і в тій самій столовій, тільки вони з нам не їли. І вони в нашу зміну не робили. О, ніколи. Вони зовсім по-другому.

М. М.: А по скільки годин ви працювали там?

О. М.: По скільки? Зараз. Йшли на вісім годин, і, мабуть-то, до чотирьох. О. Мабуть, по вісім годин. І пів години, мабуть то, був перерив.

М. М.: А вихідний день був?

О. М.: Був вихідний.

М. М.: Один тільки?

О. М.: От не пам'ятаю, чи один тільки. Мабуть, один день був вихідний. В неділю був вихідний.

М. М.: А от ви виходили в місто? Ходили в місто?

О. М.: Ходили.

М. М.: А як те місто виглядало?

О. М.: Як то я не пам'ятаю уже, але місто невелике було, Тельки називалося. Ходила, дозволяли нам ходити. Ходили. Бо я ще ж, я ж вам говорю, там два плаття собі справила. То ходила в місто, купувала матеріал. Одна дівчина, Маша, вона мені навіть зшила. А ще був однин такий випадок. Одна дівчинка, в умивальнику там прали білизну, і вмивалися. І якось вода стікала, така вода мильна була. І дівчинка одна, така бідна була, з цеї з Східної України, Оля, посковзнулась, і руку поламала. І німці відрізали їй руку аж по самий лікоть! Цій дівчинці. І то праву руку, Боже, Боже! Бідне дитяточко. І десь в неї сестра була в другому місці. То написали їй, і ця сестра приїхала, і тут була вже з нею. Кормила її. Бо як же ж дитя буде одною їсти? Та ще й лівою рукою їсти.

М. М.: А Ви плаття додому привезли?

О. М.: Були, були. Привезла додому. Ще й вдома ходила в них на роботу.

М. М.: А Ви бачили, щоб в таборі коли-небудь били когось за щось?

О. М.: В нас не били. А ви знаєте, були ці, е-е-е, тривога як була. Дуже бомбили зі Сходу. Я не знаю, мабуть то американці. То тих самолётів! Низько так летять! Як згряя ото ворон, так і тих самолётів стільки. А ревуть! Страшно ревуть! О. Але німці ще ті самолёти через годину мають бути у нас, кричать, серена гуде не фабриці. Такий комин був як і тут, на стікольному заводі. І серена страшно гуде! Німці кричать: *Алярм! Алярм!* І на фабриці підвал, так як кімната, на всю фабрику був. І там були лавки, сиділи, о. Заганяли нас у той підвал, а за лагером, то хлопці наши окопи викопали. О, то було так, що тікаємо в ті окопи, і бачиш, що бомби летять! Як зараз бачу перед собою! Але десь за фабрикою, вже далше. О. На фабрику не попали. Може, знали, що там роблять люди чужі. Ой, Боже, пережила на своєму віку немало. І доброго нічого не бачила, можна сказати.

М. М.: А розкажіть як Ви додому добиралися з Німеччини.

О. М.: А додому то вже приїжали ці рускі, о, приїжали, збирали нас. Вже не там, де той лагерь був, а десь далше якийсь будинок був. То збирали нас там, о, а тоді в грузові машини, і везли до поїзда. Я не знаю, мабуть. Також товарні вагони були. Товарні були. І пам'ятаю, як вже приїхали, ну, вже в Костополь на вокзал. Зупинялись люди на кожній станції уже як сюди на Західну Україну приїхали. То як в Костополь приїхали, то мене моя мати зустрічала. І сестра тої, шо в Бразилії, сестра зустрічала з моєю матір'ю. А я кажу, шо вона поїхала з кавалером.

М. М.: А коли вас солдати забирали рускі, то вони вам документи якісь видавали про те, що ви працювали там, в Німеччині? Чи, може, німці. Вам давали якісь документи?

О. М.: Ні, нічого не давали нам. А тут був такий Рівненський відділ національної безпеки. О. то там були ці, як вони, збереглися ці, шо я там була, шо я примусово була вивезена в Німеччину. О. То німці платили 3 рази потроху грошей. А ще я пам'ятаю до того, як до Німеччини мала їхати, гімназію закрили, то я, мені здається, трошки робила *ос..нос.. тамп* чи

аусвайс, виписувала якісь посвідки. І ще пам'ятаю після того в кінці села був млин, о, то я в тому млині в бухгалтерії трохи робила. О, а там тоді забрали мене до Німеччини. То нас вербували. Були дівчата мого віку, то позалишалися в Костополі, а то інакше, видно, такий був Ясковець, кого хотів, того, видно вербував.

М. М.: А були такі люди, хто добровільно поїхав?

О. М.: Казали, що були. В 43-му році казали, що тільки ті, кого німці примусово везли. А в 42-му році казали, що добровільно їхали. Але я нікого не знаю таких, що добровільно їхали.

М. М.: А от як саме Вас забрали? Вам прийшла якась повестка, що Вам треба йти, чи як?

О. М.: Видно, повідомили. Я не знаю. Чи була повестка, чи що. Бо сказали, що на три дні брати їсти з собою. О. І пам'ятаю, що збір був коло Домобудівного комбінату. Дуже багато народу було. Десь чотири ряди йшло, здається. В одній руці несеш свої харчі, а другою рукою держалися одна за другу. О. По боках — німці. На поготові ці вже вінтовки, і собаки-овчарки. Здоровенні собаки такі! І так до поїзда вже нас вели.

М. М.: А Ви пам'ятаєте, як німці прийшли в місто, в Костопіль, як війна почалася? Чи перші російські солдати? Червона армія?

О. М.: Я не пам'ятаю.

М. М.: Не пам'ятаєте? Як війна почалась не пам'ятаєте? А розкажіть як ваша сім'я жила до війни? Скільки у вас дітей було в сім'ї?

О. М.: В нас було два брати: Михайло і Іван. Брати один робив... у-у-у... у війну... старший брат з десятого року, то в 39-му році його забрали на війну. І він загинув у Східній Пруссії. Це вже мені сестра розказувала. Бо я поїхала, то я не знала. Цей Іван, здається, в 42-му році забрали його в Київ, цей був такий робочий батальйон. То там він і помер в Києві. Видно, з голоду помер, бо написав сестрі моїй, я вже тоді була в Німеччині, щоб прислала грошей. Сестра послала гроші, але вони вернулися. Вже його там не було. Вже помер, видно. То тут був з Костополя один чоловік, то казав, що хоронять когось,

то він запитав, то кажуть, що то Трохимчук Іван з Костополя. Моє дівоче прізвище було Трохимчук.

М. М.: А де ваші тато з мамою працювали?

О. М.: На землі працювали. Мали землю, десять десятин землі було. О. А як прийшли рускі, а хата була в нас під бляхою. На Грушевського вулиці зразу. То тут хату ще, може, не батько, а батьків батько чи дід будував ту хату. Була хата під бляхою. То був такий предсідатель райісполкома Гудков, то мойому чоловіку, як чоловік мене взяв, то каже: «Ти взяв куркульську дочку». Боже! Які ми куркулі були?! Батьки робили, і ми як ті чорні воли від зорі до зорі! Сім'я була велика: два брати, нас три дівчини було, і ще батькового батька сестра жила кого нас, старенька така. Десь була замужем в селі Борщівці, о, два сини мала, сини з війни не вернулися, то вона жила коло нас. То получала на тих синів вона 19 злотих. А з Польщі ті 19 злотих, то то були немалі гроші. То були дорогі гроші. Я не пам'ятаю, що по скільки було, але пам'ятаю, що селом возили морожене. О. Тітка завжди давала мені злотий на морозиво. То порція морозива 10 копійок, 10 грошей коштувала. Це 10 копійок. А шо зараз за 10 копійок купиш? Нічого. Батькові було 70 років, як помер. Він був дуже спрацьований. В селі було 10 десятин, в нас наймити не робили. А мати в сімдесятому році померла. Мати була з села, з Малої Любаши. О, то сестра вже мені розказувала, шо тут церкви вже не було, батько ходив молитись Богу в Малу Любашу. Дуже батьки були набожні. Ну, і там собі посватав дівчину. Мати Мокрина називалася. То ми ще, як ми вийшли заміж, то жили з батьками тут 12 років. Жили в батьків, будували цю хату. І таки вже перебралися. Ця дочка молодша, старша ця Люда, то радилася там, в тій хаті ще. А ця вже молодша, Лариса звать, тут уже родилася. Чоловік дуже не хотів дітей, о. Було 29 років мені, як я, двадцять од... вийшла заміж, 5 років не було, 23 роки було, як вийшла за нього. 5 років не було дітей. Йому було вже 20 років, я завагітніла, а він настояв: роби аборт, бо я ще дітей не хочу. «Та коли ж ти захочеш?!» — я думаю. А Боже, висушив мене! Я була така худюща, Боже мій! Думаю шо буде, то буде, якось дам раду сама своїй дитині. Та ще й

батьки були живі. Нічого я не робила, і родила цю дочку. Але він її не дуже любив. (тихенько) А вже цю другу, то дуже любив. Він трохи постарів, то вже дішло до нього. Вже було десь сорок один рік, чи сорок два, як родила оцю, вже другу дочку.

М. М.: А скажіть, Ви про голодомор пам'ятаєте?

О. М.: В нас не було голодомору. В нас не було, я цього не пам'ятаю. Тільки по радіо чули про оцей голодомор. Такий штучний, то був штучний голодомор. Такий врожай, по радіо слухаю, такий врожай був! То Сталін зробив такий голодомор, і виморив стільки нашого люду.

М. М.: А Ви пам'ятаєте той рік, коли Сталін помер?

О. М.: Сталін... на пара... а пам'ятаю. Я робила тоді на пошті. А начальник мій був, Гориславич, то все казав: «Батько Сталін, батько Сталін». То помер в 54-му році він. На 72-му, здається, році життя. А це якось недавно про нього передавали по радіо. Я не знаю, чи ви чули. Було 72 роки йому, як він помер. Розказували, що був дуже грамотний він. Навіть розказували де він вчився. І мали присвоювати, це вже кореспондент розказує, мали присвоювати йому вже героя Советського Союзу, але невідомо по якій причині не присвоїли. О. А він так знущався з своєї жінки! Шо вона застрелилась! А він був грузин сам. А жінка, по-моєму, чи то українка була. І він так її довів, що вона застрелилась, так знущався з неї. Казали, що вона ходила завше в такому розорваному, в дирках одязі. О. Отакий був.

М. М.: А Ви пам'ятаєте, як люди реагували на звістку, що він помер?

О. М.: Я не пам'ятаю. Тільки пам'ятаю, що цей начальник заставив всіх в чорні пов'язки на руки, щоб поодягали. Тоді, може, хтось і думав, що добре, що помер, але тоді цього не висказував. О. Тут по-сусідськи в нас то були якісь офіцер жив. Не в цій хаті, а туди, трошки дальше, на квартирі був офіцер, жив. А жінка каже, а їй сказали вже ця хазяйка, що ви в ошивці. То він заявив, то цю жінку на 10 років посадили в тюрму. В Магадані 10 років жінка відбула! Отаке. Тоді боявся слово проти них сказати.

М. М.: А Ви пам'ятаєте, коли ви були в Німеччині, коли вас рускі визволяли, пам'ятаєте першого руского солдата, чи, взагалі, перших рускіх солдатів, яких Ви побачили? Як вони виглядали?

О. М.: Ох, ви знаєте, наші солдати були в таких рваних, сірих шинелях! Такі пілотки облізенькі! На ногах обмотки. Не знаю, що там, які в них патинки ці були, а обмотки були на ногах. Боже, такі вони нещасні були! А вже американці! Боже, які вони були одягнені! Які вони акуратні були! І всі однакового росту. Дуже добре відносились до нас. Я ж кажу, що кормили нас американці, як на убой. Але скоро цю територію англійці зайняли, то так, ледве-ледве. А потім знов рускі вже приїхали нас забирать, ця зайнята територія. То тоже так, аби. Якийсь шпинат давали. Але пам'ятаю ця кухар руска була жінка, українка, вона десь зі Сходу, о. То завжди хлопцям ще й добавку давала. А сама жінка така повна, така гарна жінка була. А цей передавав, це вже я по радіо чула, що на цей рейхстаг прапор підняв, що, вроді, Каверкан, прізвище було його. О. То рускі кажуть, що то їхній підняв цей прапор на той їхній вже рестах, а наші, я чула що по радіо передавали, то не так навіть давно, що українець був. О.

М. М.: А от Ви кажете американці до вас добре ставились. А рускі солдати як до Вас ставились?

О. М.: Ну, та рускі вони, я знаю, вони тільки прийшли і все, і нас вони. А як рускі вже їх зустрічали, букетами квітів. Гарно так зустрічали рускіх.

М. М.: А Ви як додому приїхали, то комусь розказували про те, що Ви були в Німеччині на примусових роботах? Сусіди, може, про це знали, ваші.

О. М.: Вони знали! Сусіди знали.

М. М.: А на роботі Ви комусь про це розказували? Люди знали? Ви про це говорили?

О. М.: Ні, на роботі я не розказувала. То була радянська влада, о, я їм нічого не розказувала про Німеччину. А цей начальник, що на почті був мій начальник, Гориславич, то тоже, потаскуха такий був, Боже! Страшно потаскуха! Волочився-таскався. О. Але він страшно мене не любив, бо я дуже була

строга. Я ненавиділа тих потаскух. А були там такі, що шлялися хтозна-як. І з тим начальником, і з тими інженерами. О. Але як працівника, то він дуже мене цинив. Я дуже знала роботу. Дуже великий об'єм роботи в мене був. Але я знала ту роботу як «Отче наш». І людей вчила. Нічого не скривала в своїй душі.

М. М.: А чого Ви не розказували про те, що Ви були в Німеччині? Ви чогось боялися?

О. М.: Ні. Та кому було розказувати? На роботі я не розказувала. Кому там було розказувати? А вже своїм дітям то розказувала. Як були діти. І цій внучці своїй.

М. М.: Скажіть, як Ваша сім'я пережила війну. Ви були в Німеччині, а Ваша сім'я тут як пережила?

О. М.: Чи я знаю як?

М. М.: От Ви вернулися додому...

О. М.: Нічого доброго батькам не було. Мене забрали в Німеччину. Два брати забрали на війну. На сестру, оце ця, що одна наговорила в мене була телефоністкою на пошті. Одна набрехала на неї, що вона передавала десь коли гарнізон виїжджає. Вона нічого не передавала. Вона нічого з тим спільного не мала з тим гарнізоном. Сестру посадили на 10 років у тюрму. О, оцю що зараз вона ще живе, сліпа зовсім. Пережили батьки немало, що ж?! Було стільки дітей. Щітайте, четверо дітей з хати забрали. Одна сестра, наймолодша, той зараз вона живе в Костополі. Отут недалеко. Катя. Вона з 33-го року народження. То ту вже ніде не брали.

М. М.: А от як Ви повернулись з Німеччини, то Ви вчитись ніде не пішли? Відразу на роботу?

О. М.: Вже пішла на роботу. То тоді вже не було куди вчитись. Тої гімназії вже не було. Пішла на роботу. Тиждень посиділа вдома. Батьки стали думать, чого я буду вдома сидіти? Пішла на почту робити. То там 25 років відробила. Любила я свою роботу. Всього стажу маю 43 роки. Німеччини 2 роки порохували за три роки.

М. М.: А Вам там ніхто не пропонував там лишитись в Німеччині, перед тим, як ви додому їхали? Ніхто не агітував?

О. М.: Була, я отримала лист. За Польщі вчилася зі мною з Малої Любаши дівчина. Євка Клубанюк. О. А в неї був брат

в Німеччині. Не там, де я була. А зі мною переписувались дві дівчини з Костополя. І вони тому хлопцю, Андрію Цимбалюку, дали йому адрес. І сказали, ну, писали вже йому, і сказали, що я вчилася з його сестрою, сестра також дуже добре вчилася. Він мені прислав той хлопець листа і фотокарточку свою. Видно, хотів зі мною зустрітись. Шо він мені писав — я вже нічого не пам'ятаю. То ж то більш як 60 років уже. Але я йому не відписала, це все порвала. І він виїхав у Францію. О. І там він одружився. Кажуть, сім'ю має, але вже він помер. То вже мені розказували отаке. Жаліла, я страшно потім жаліла, що я сюди приїхала. А шо ж?! После дракі кулаками не машут.

М. М.: Але ж Ви згадували, казали, шо дівчата Ваші, подружкі, одна поїхала в Англію, в Бразилію. То вони зразу з Німеччини туди поїхали? Чи додому ще верталися?

О. М.: Ні, додому вони не верталися. Поїхали в Німеччину, а там вони залишилися, границя вже закрилася. О. То одна кавалера, то поїхала в Бразилію з цим поляком, а одна поїхала, вийшла заміж, поїхала в Англію. Одна залишилася в Німеччині. Навіть моя сусідка була. Це Надя Криволапчук. О. Дітей в неї не було. То вона довший час зі мною переписувалася. А чоловік, це вже мені розказувала знайома одна наша, шо чоловік був її танкістом, і попав до німця у полон. І його не пускали. А вона одного року приїхала в Костополь до мене. О. Кажу: Надю, я тобі дам їсти. Вона: *найн, найн!* Ну, *найн*, ні то ні. Не захотіла їсти і поїхала. Приїжджала, в неї тут родичі є. Але казали, шо вона до тих родичів і не заходила навіть. Шось така була обурена на тих родичів. О. Вони так бідно жили за Польщі. Мати крива була на одну ногу. О. Мала три брати. Один вона не знає де подівся, а два були в Росію туди виїхали. Чи на тому, на Донбасі були. Ой, доля наших людей по всьому світу порозкидала.

М. М.: А от скажіть, я, може, неправильно зрозуміла. Ви кажете, шо жалкуєте, шо сюди приїхали. Шо не сталися в Німеччині, чи шо не поїхали з тим хлопцем?

О. М.: Я жалію, шо я не... Аби я там залишилася була, то я була б, може, десь за границю виїхала. Як одна з наших

виїхала в Англію. Але, видно, їй трапився, казали, був з Львівської області, десь з Галичини, трапився їй хлопець. То виїхала вона. Оця, Надя в Німеччині залишилась. О. А мене лиха доля додому принесла. Як магнітом тягнуло мене додому. Так любила свою Україну. Ці німці не признавали, що то Україна. *Русіш, русіш*. Ці *русіш*, що вони з нами воюють. Ну, тоді про Україну і слова ніхто ще не говорив. Тоді був ще Радянський Союз. З німцями воювали. А Сталін був, Сталін, Гітлер, і ще, де то були, десь взялися зустрілися заключили договір, що не будуть нападати один на другого. А (нерозбірливо) каже, що якийсь гонець в Росію, біг в Росію і казав, що німець має нападати на вас. А Сталін не повірив. Бо був договір, що не буде один на другого нападати. Потім німець став зненацька напад на наших. О. І німець був 40 км не дійшов до Москви. О. Вже в бінокль дивився і бачив Москву.

М. М.: А ще скажіть, Ви прожили таке довге життя. Ви відчували до себе від людей якесь особливе ставлення через те, що Ви були в Німеччині? До Вас якось по-особливому...

О. М.: Ні, ні, ні, ні. Я не бачу, щоб так з презирством ставились до мене. Я знаю, може, хто і дивився якое. Зі мною всі люди, всі люди добре були. То хіба Костопіль був тоді такий як заре?! Цеї вулиці не було. Отам на Грушевського, і над річкою не було тої вулиці. Було Заріччя, там була вулиця казали, що Слобода. На Заріччя казали Слобода. То там жило трохи людей. Тут була Леніна вулиця за Польщі. Не, за Польщі Пілсудського була. Це був маршал польський. Юзеф Пілсудський. А прийшла радянська влада, то була Леніна вулиця. За німців, здається, казали Коновальця була. Я вже не пам'ятаю добре. О. До мене непогано відносились люди. Я нікому погано нічого не робила. Батьки мої нікому поганого нічого не робили. Мій батько був такий, що він вам на собаку палки не кине. Такі добрі батьки були, набожні, дуже молилися, о.

М. М.: А от як би Ви сказали, чим була для Вас війна у Вашому житті?

О. М.: Війна? Ой, війна — це смерть. Це страхіття. Я завжди розказую своїм дітям. Боже, то ж то, здається, як зараз бачу,

бомби сипалися, Боже, рвалися десь так далеко. Розказую своїм дітям, і своїй внучці завжди. Розказую про війну. Хай Бог не дає! Хай Бог відвертає! Від такого страхіття, як війна. Скільки нашого народу згинуло. І на війні, і з голоду скільки повмирало. Тут то голоду то не було. Люди не скажу, що жили багато, але голоду не було.

М. М.: Дуже дякую Вам! Ви мені стільки всього розказали. Дякую Вам.

О. М.: Прошу дуже.

**«Всю свою подноготную рассказала...» —
інтерв'ю з Поліною Єскіною**

Інтерв'ю з: Поліною Єскіною (уродж. Тесленко),
1926 р. н., м. Харків

Проект: International Slave- and Forced Labourers
Documentation Project

Інтерв'юер: Гелінада Грінченко

Транскрипція: Гелінада Грінченко¹

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: Харківське міське
товариство жертв нацизму.

Дата проведення інтерв'ю: 26 квітня, 17 травня
2005 р.

Присутні: Поліна Єскіна, Гелінада Грінченко.

[...] Полина Єскина (*далее* — П. Є.): Начинаю с того, что немножко захватываю период перед войной.

[...] Хм... Я еще тут... До начала войны я жила в городе Харькове, училась как все, жила с родителями, ходила в детский сад, в кружки в школе до 7-го класса... Вот... В 42-м году, когда... началась война и... немецкие войска заняли Харьков, в июне месяце я получала несколько... (пауза) как это, господи...

Гелінада Грінченко (*далее* — Г. Г.): Повесток?

П. Є.: Повесток. Явиться на биржу труда. Было время такое, что можно было немножко скряться, то есть поехать в деревню к родственникам, но там тоже не задержалась, потому что... у них уже и продукты вышли и... в Харькове мама уже больна была, опухшая вся, и я возвратилась. Ну, пришлось

¹ Транскрипт інтерв'ю зроблений зі збереженням особливостей мовлення оповідачки та не містить редагування.

пойти на биржу, которая находилась здесь, на улице Данилевского, в институте, текстильный такой был там он до... Сумская улица... Домой уже не пустили меня... Я присоединилась к женщине, которая с детками ехала... И нас повели на вокзал, погрузили в товарные вагоны... Ехали — спали на соломе, питались плохо, кормили нас... очень скудно, мало давали хлеба и какой-то суп, который состоялся из одной брюквы... Вот я не помню, сколько дней мы ехали, мы очутились... ехали через Польшу. Там была высадка, производили... санитарную обработку и следовал поезд на Берлин, почему-то прямо на Берлин.

В предместье Берлина находилась фабрика деревообрабаточная, там изготавливались ящики для снарядов, на военные цели. Ну, как и все эти заводы и фабрики были обнесены колючей железной проволокой, наподобие лагеря такого. Жили в бараках, помногу человек в каждом. Работали, я не помню, по 10 — по 12 часов... Мне так-то или повезло, то ли так случилось, что в один из воскресных дней посетил наш барак директор завода этого. Он ходил с мальчиком (неразборчиво), присматривался к нашим рабо... к приехавшим рабочим. Вот. Этот мальчик обратил внимание на меня, потому что я... (смех) были длинные косы у меня, а косы понравились. Он говорит отцу, что давай заберем — я вообще не понимала, но стоял переводчик — эту девочку, говорит, заберем.

Я уже как-то привыкла к своим соседям и боялась выходить с этого лагеря. Но меня успокоил переводчик, объяснил, что этот человек, директор, очень хороший, он хорошо относится к русским, не бойся, тебе будет там хорошо, в семье тебе намного лучше будет. Ну, я согласилась и меня посадили в машину... с этим мальчиком и этот хозяин — поехали в Берлин. Жил он в самом Берлине, а фабрика находилась в предместье. Что меня поразило, что... да, в это время Берлин выглядел как в мирное время. Кругом на балконах цветы были посажены, чистота, порядок, люди спокойные, казалось, что ничего и не тревожит, и война где-то в другом месте происходит (пауза,) ну чего ты волнуешься (сама себе)...

Г. Г.: Ничего-ничего.

П. Є.: Как на госэкзамене... Да, приехали мы, зашли в квартиру и мне очень понравилось, что стояла семья, значит, эта фрау, две молодые девушки меня очень любезно... благодушно приняли. С такой как будто бы даже радостью. Хозяйка сразу пригласила в кухню, помыла руки... помыла я руки... Одели на мне... фартушек и я приступила к работе. В чем заключалась моя работа? Квартира была очень большая — в основном уборка. Уборка, чистота... наводить порядок — это первым делом... (пауза). Через некоторое время пригласили в кухню... мальчик... и девушки показывали, какую я работу должна исполнять, как я должна себя вести, ознакомили вообще со всей работой (пауза). Пригласили к обеду, я помогала накрывать стол. Я очень волновалась, но у них такая была установка, что как-то, вы знаете, не скованно себя чувствовала очень, так, приятно было. Обратила внимание на то, что... когда я накрывала на стол, я накрыла на 6 персон, на 6 человек, хотя у них было 5. Я думала, что меня будут на кухне кормить, а они тоже пригласили меня за стол. Я растерялась (смех) — эта посуда красивая, порядок, эти салфеточки, которыми они пользуются...

Они тоже на меня смотрели, что я ж немножко не так воспитанная, не так себя держала за столом. Потом со временем... Удивительно то, что у них дети... видимо, с самого детства приучены к порядку и к работе. Мальчик 12-ти лет меня учил работать, то есть что делать, как обращаться с приборами. У нас тогда еще не было этих пылесосов, наверное, и холодильника, а у них это все было. Он меня все учил-учил, причем я делала по-своему, а он тут же меня исправлял, то есть он... требовательность не наша, не русская, немецкая, все это тщательно, все это... аккуратно, бережливо. Ну и так я жила. Полгода меня вообще никуда не выпускали на улицу, а потом разрешили с мальчиком ходить по городу, в магазин. Писали мне на... на бумажке, что я должна купить и куда я, в какой магазин пошла, должна была обращаться. В это время у них тоже была карточная система и продукты — да и все — отпущалось только по чекам, карточкам. Потом со временем я уже сама ходила покупала. Проработала, наверно, полгода, мне разрешали, меня хотели... Я старалась очень. Старалась все это

освоить, старалася... слушаться старших, хозяйку. И они меня тоже, можно сказать так, поощряли мою работу. Единственное время, которое было свободное, это после... в воскресенье после обеда. Управишь... сделаешь всю свою работу по дому, меня в первый раз повезли в зоопарк, в Берлинский, показать какой у них красивый, хороший зоопарк. Понравилось мне очень. И город показали мне основной... Унтер-ден-линден, это же он...

Г. Г.: Центральная улица.

П. Е.: Да, проспект, не улица, проспект.

Г. Г.: В центре.

П. Е.: В центре, в центре, да. На следующее воскресенье меня повезли в Потсдам, город недалеко от Берлина, да? Там находился и находится сейчас... этот... замок кайзера. Очень... ну был тогда закрытый, я внутрь не попала, но было очень интересно то, что там очень аккуратно, очень бережливо, с любовью все это было сделано, каждая травочка подстрижена, каждый песочком... такая красота... такая... даже забываешь, где ты находишься. Это мне показали. Потом на выставку цветов возили, Берлинскую там. Тысячи этих роз, тысячи этих грядок различных растений. Это было... Я ждала этих воскресений с такой радостью. Все было хорошо, казалось бы... Да, немножко... Да, постепенно я немножко... (пауза) училась немецкому языку, то есть приходила девушка, подружка моей хозяйки, она бывшая эмигрантка — люди, которые в 17-м году... С Урала... Они были очень богатые, у них были золотые прииски, но они очень давно живут, были во Франции, очутились это в Германии. Та девушка мне помогала — как помогала? Давала мне нужные слова для обихода... обиходные слова, по хозяйству. Я в скором времени уже хорошо говорила. Ну конечно в объеме хозяйственном... (пауза) Это было до того времени, когда Берлин бомбили наши русские самолеты, и американские. Конечно, это уже было смятение. Люди уже в страхе, так как и у нас старались куда-то уехать, эвакуироваться. Мои хозяева тоже уезжали, меня оставляли другим соседям или другим знакомым уже. А иногда и меня брали по другим городам. Я в нескольких местах работала. Работала в городе

Губен¹... в этот... в гостинице. Там очень хорошие, там не русские, там немецкие девушки работали. Тоже хорошо меня приняли, очень любезные, очень добросовестные такие. Я чувствовала себя очень хорошо. Я нигде не чувствовала такого притеснения (пауза).

[...] Хозяева поехали по каким-то делам в этот город, а там гостиница не очень большая. И оставили меня там. Я хозяйке тоже понравилась этой, а этим уже моим... хозяевам первым уже не разрешали нас держать, русских. Был какой-то указ, что там всех работающих... сдать это... куда-то собрать... больше ими не располагать... не использовать их как рабочую силу... (пауза).

Что я еще хотела сказать, (смех) что я даже была в кинотеатрах, видела, тогда шли фильмы они знаменитые, такие как «Девушка моей мечты», «Фрау майне тройме», «Ди Гольдене штатт» — это очень хороший. Причем играла там артистка наша русская, Марина Рид или Марина Ржевская². Играла очень хорошо. Наши войска эти картины имели в частях... Ну, это, в общем, было неплохо. А потом, когда уже наши войска вступили, это уже было 1-го мая 45-го года, не 9-го, а 1-го мая Берлин уже капитулировал. Там еще гремели пушки, там еще с чердаков стреляли немецкие молодые... дети — гитлерюгенд, то есть ну гитлеровцы. Очень много погубило уже, казалось бы, после войны погубило наших солдат в самом Берлине. Было очень страшно, трудно очень, когда прятались в огромных бункерах. Эти бункеры — железобетонные сооружения, видимо, предусмотрены они были уже. И все население города бежало туда. Я в это время тоже находилась там, ну, слава богу, все обошлось. Потом, после 9-го мая сообщили, что... Да... русские войска, какая-то часть занималась вопросом...

¹ Губен (нім. — Guben), місто в Німеччині у землі Бранденбург. У 1945 р. новий кордон між Польщею та Німеччиною розділив м. Губен на два — німецьке Guben та польське Gubin.

² Марина Рід (уродж. Марина Ржевська), племінниця актриси Ольги Чехової, народилася 9 червня 1921 р. у Москві та немовлям була привезена до Німеччини. Дебютувала у кіно 1939 р.

как это... репатриировать... ну, короче говоря, на родину собирать и возвращать работающих. И для этого надо было явиться... в центр, где размещались части воинские и они направляли, кто был уже знакомый с этим... порядком должны явиться и ехать в город Франкфурт. Двое работающих, ну офицеры и солдаты, занимались этим, и нас многих сажали на машины и отправляли в этот город, в этот пункт. Я попала на машину к одному офицеру, который ехал с солдатами... и пришлось некоторое время ездить по лесам, по дорогам... Эти солдаты искали по лесам немецких... разбитые части... машины брали... забирали в плен к себе в части. Там узнали, наши узнали солдаты, что я немножко говорю по-немецки, так, сносно, и меня пригласили поехать в одну из частей, где находился штаб. Ну, как бы переводить, то есть переводчица — это слишком, ну так, разбирающаяся в общем. Забрали меня в часть, я работала в части, в особом отделе. Часто приходилось ездить по лесам, брать... ловить пленных немецких... В это время я вышла замуж за одного из офицеров. Потому что меня как бывшую в Германии проверил этот особый отдел всесторонне — когда я приехала, кто меня посылал, они даже связались с органами харьковскими, видимо. Проверили меня. Ну, решили мне там быть. И я жила почти год еще после освобождения. А потом муж взял отпуск, и мы решили поехать уже домой. Нас уже отпустили, дали документы.

Г. Г.: А вы там расписались, да?

П. Є.: Там нельзя было... Значит, мы поехали — там не было еще загса или... Вот, в частях этого еще не было, а я уже была в положении, надо было ехать. Вот мы с этой целью поехали домой... К большому моему счастью, мамочка оказалась живая. Живая мама оказалась. [...]

Да. Брат у меня погиб, с 23-го года, он уже закончил училище в Ленинграде и сразу же в первых боях погиб на Курско-Орловской дуге. Офицером был, 19 лет, лейтенант. Мама была в большом горе, но когда я приехала, конечно, это была большая радость. Вот. Харьков разбитый был очень. Мама несколько раз меняла квартиру — где дом уцелел, туда и перетянулись, переезжала, а потом через военкомат маме дали хорошую

квартиру за погибшего сына, лейтенанта, вот это, мальчика. Жила я на Сумской улице сначала (неразборчиво), там городок «Красная звезда» назывался. Там все военные жили тогда, летчики, и мы там жили. Ну, было очень трудно с продуктами. Мама, как-то посчастливилось ей, она работала в воинской части, убирала там, мыла в складе там бочки, в общем, помогала. И кое-как мы жили... Я немножко перескочила... Когда я приехала с мужем, мы побыли некоторое время здесь, и он меня повез на Кубань. С тем, чтобы... к своим родным, чтобы там... чтобы там можно было расписаться (пауза). Поехали мы в станицу и расписались и мой муж возвратился снова в часть, а я осталась. Потом родился у меня сын, я его ждала долго, а потом оказалось, что у него семья и двое детей.

Г. Г.: Где?

П. Е.: Здесь, в России, в... на Кавказе. Даже мне в части об этом никто не сказал. Никто, когда я работала в политотделе, и все скрывали. Почему скрывали, потому что он им как говорится, он им машины доставал, он ремонтировал, очень хороший мастер по этим... по автомашинам. Никто не сказал ничего. Ждала его, ждала, а потом... А у меня был отчим, он хороший был человек, но немножко любил выпить... Ну, он меня послал... «Что ты, — говорит, — будешь учиться... то есть сидеть, ребенок у тебя — иди, учись куда-нибудь» И я пошла по городу, увидела объявление фельдшерско-акушерской школы, подала свои документки там уцелевшие за 7 классов и поступила. Проучилась я два года, поехала отработала в город Измаил, посылали тогда в западную (Украину) после техникума. Работала в военно-морском госпитале — мне как-то все по военным организациям — хороший военно-морской госпиталь.

А через год поехала в Харьков, тоже поступила на работу в высшее военное училище, в летной лаборатории работала уже, лаборантом. Здесь я познакомилась с другим мужем. Он был вдовец, у него жена умерла, девочка 12 лет осталась, а у меня сын был уже тогда 6 лет. Так мы сошлись и жили. Этот человек очень хороший был. Я с ним прожила долго, пришлось ездить по всему Союзу, так как он военный был. Была на Са-

халине, была на Курильских островах, была, естественно, в Западе. Ну, дети росли. Со временем я работала в мединституте, а потом в фармацевтический институт поступила заочно. Работая там лаборантом и обслуживая учебный процесс, я сама сдавала экзамены там тоже своим же преподавателям. Я закончила этот институт. А потом мне захотелось работать в аптеке, вроде как уже специалист была. И до последнего времени работала в наших аптеках. В 51-й аптеке, в закрытых аптеках, вот на Холодной горе, профессора Мещанинова. Ну, вот так это. Немножко такое, пугалася...

[...] Да, у меня еще двое деток было от этого мужа, два сына, я старалась, конечно, чтоб дети учились, старалась уделять внимание им. Один закончил у меня Институт (смех) общественного питания, того, что по математике особенно он не шел, а один железнодорожный, с которым я живу, железнодорожный наш институт. Работает свыше 20-ти лет в этом проектно институте, инженер, и невестка там.

У меня хорошие сыновья, они... трудно сказать, я не буду хвалить, они не пьющие, они не... очень увлекаются, например, этот музыкант, так он увлекается кактусами — у него такая коллекция кактусов, что в Харькове была она одна из лучших вот это, которые в кукольном театре, там была коллекция существовала, его, значит, эти самые, экспонаты там тоже демонстрировали. Ну, сейчас я живу с самым младшим, который работает в институте. Хорошие невестки у меня, хорошие, все хорошие девочки. Вы знаете, всяко бывает в семье, ну я стараюсь, чтоб все-таки был мир и лад. Вот. Внучка и внуки хорошие, 5 внуков. Пока ничего, слава богу, за все. Вот так...

[...] Ну, мне 16 лет, да уже такой возраст, шо меня уже считают, что вполне могу работать. И содержали. То не знаю, то ли... То ли в тот день, в тот день уже никуда не пустили, организованно построили, повезли на вокзал. А я с той тетечкой, с которой тоже двое деток, я больше с ней, потому что ... страшно так, люди чужие, хотя и русские.

Г. Г.: Что вы при этом чувствовали?

П. Є.: Страх. Во-первых, маму жалко. Во-вторых, это неизвестность какая. И в то же время хотелось посмотреть, как же там в Германии. Хотелось...

Г. Г.: Да?

П. Є.: Хотелось... А некоторые «ничего, там вы знаете, там хорошо...» Всякая была пропаганда, всякая, люди по-разному толковали: «может, она счастливая будет, там может быть то». Успокаивали маму. Мама плачет, и Павличка не слышно, братика, и меня... Ну, шо еще? Моих двоюродных сестер взяли, они на Сортировке жили. Но те ж были взрослые были, мне кажется что они поехали. От голода.

Г. Г.: Они тоже поехали?

П. Є.: Поехали, токо не со мной.

Г. Г.: А они где были?

П. Є.: А мы потом уже как-то узнали мы, шо они на сельскохозяйственных работах были, они не в городе. Это... Я сначала ж думала, будем на заводах работать, как и все. А вот так случилось. Ну, таких как я было не очень много.

Г. Г.: Кого забрали, да?

П. Є.: Кто работал на дому у хозяев, таких было немного.

Г. Г.: То есть хозяином был директор вот этого завода?

П. Є.: Да.

Г. Г.: А завод был какой?

П. Є.: Деревообрабатывающий. В мирное время там готовили двери, рамы. То есть для хозяйственных этих вот.

Г. Г.: Но вы же успели какое-то время прожить там в лагере?

П. Є.: Наверно с месяц я прожила, недолго.

Г. Г.: Какой лагерь был, что он из себя представлял?

П. Є.: Ну это лагерь заводской, никакой. При заводе, территория завода. Не выходить, там же ж строго...

Г. Г.: Это отдельные домики какие-то?

П. Є.: Не домики, а бараки. Огромные бараки. Там человек 50 может быть, нары 2-этажные. И там меня значит, нары... около нар тут же твое хозяйство... кушать дают, здесь же ж

тарелка... Вот. Женские, а там мужские были отдельно. И вот эти бараки... заходили обслуживающий персонал немецкий.

Г. Г.: Да, вы говорили насчет немцев...

П. Е.: Да, и значит эти бараки проверялись, шоб чистота была шоб женщины, мужчины отдельно жили. Значит, по моему, в воскресенье был выходной. Да, воскресенье был единый выходной. Какая работа там была? Я работала на станке тоже там... вот эти, которые... дерево, рамы, штамповать эти, ну вот эти... застежки все, ручки. Вот такая работа была.

Г. Г.: Вы продолжали делать те же рамы, те же двери или...

П. Е.: Это раньше делали, а когда мы уже там... Ну, там эти пускали, там тоже шла работа, а в основном вот вы видели такие зеленые ящики, массивные, тяжелые. Там укладывались снаряды эти... артиллерия и какие-то еще бомбы, они очень тяжелые, там очень такой завод работал на это.

Г. Г.: Вот эти ящики делал, да?

П. Е.: Это уже наши русские работали. А немцы работали еще до войны.

Г. Г.: И какой у вас там распорядок дня был на заводе?

П. Е.: Вставали мы рано, часов в 7, наверно, или раньше, уже я не помню. Приносили нам хлеб, намазав маргарином, два кусочка, и чай. Без сахара, без сахара. В общем, масло — не масло, это первое, как бы завтрак. А потом в обед почему-то они все время этот суп из овощей, брюквы, у нас тогда брюква называлась (неразборчиво) что-ли, забыла. Вот. И очень без картошки почти там что-то где-то плавало. Вот. Ну я там недолго же... Ну все время этим кормили.

Г. Г.: А выпускали? Это ж самое начало было, это ж 42-й год, ни гулять, никуда...

П. Е.: Нет. Можешь выйти с этого, с барака вот тут посидеть.

Г. Г.: И все, да?

П. Е.: Да, да. Ну, там кто, знаете в молодости как, затевали песни украинские и русские. Ну что делать же ж — молодежь. И вот это, когда, я ж говорю, что я сидела на вот этой своей койке, тут детки около меня этой женщины, и пришел этот

мужчина. Все шепчут — шеф, шеф, и пацаненок этот, гитлерюгенд, форма. И переводчик, тоже русский, видно из Вильнюса, может из плена. Ну и он мне и объяснил, что так и так, ты, — говорит, — не пожалеешь, ты увидишь город, будешь в семье, ты будешь кушать не вот эту вот баланду, — говорит, — что вот эту вот, а будешь в семье... Между прочим, он не один директор, там их несколько было, как... общество... как оно называется...

Г. Г.: Ну может общество акционерное...

П. Є.: Да, как они (неразборчиво) или как. Этот самый лучший, — говорит. Хорошо относится и к нам, немцам, и... к немцам, и к нам, и — говорит, — особенно он очень жалеет детей. У него самого, — говорит, — семья — две дочери и вот этот мальчик. Но они ходили, искали, кого там посылнее взять или поздоровее, а пацан пристал и все — «дизе» — вот эту.

Г. Г.: Ну вот мальчик именно...

П. Є.: *Дизе-дизе-дизе-дизе! Фатер, дизе* (с выражением).

Г. Г.: Не объяснили потом, почему, ничего не говорил?

П. Є.: Говорит, цопфы понравились, косы понравились, у них же редко...(смех).

Г. Г.: А сколько мальчику лет тогда было?

П. Є.: Лет 12.

Г. Г.: Ну это уже был большой.

П. Є.: Большой. А девочка одна меньше, моложе меня на год была, а одна старше меня. Вы знаете, как они хорошо ко мне обращались! Уходят куда-то в город... А я отклонилась опять...

Г. Г.: Ничего-ничего...

П. Є.: 10 раз придет домой что-нибудь поделывать, и все время — «*Гутен таг, Полинхен, гутен таг!*» (с выражением) Только и слышишь — некогда и отвечать, работы много.

Г. Г.: Дом большой у них был, да?

П. Є.: Квартира.

Г. Г.: Квартира, не дом.

П. Є.: Нет, нет. Большой дом, и весь этаж. Комнат, наверно 9.

Г. Г.: Это был центр города или какая-то окраина?

П. Е.: Нет, это центр. Центр. Там, Виктории Луизы пляц, не слышали такую? Виктория Луиза пляц, небольшая площадь там и это самое... улица Мотсштрассе. Вот память, то ничего не помню, а сейчас и телефон помню, все помню.

Г. Г.: Ну да.

П. Е.: Какой номер, и какой телефон, все. Я должна сказать, что они гитлеровцы были (шепотом), в организации были, в организации... как она там называлась... Национал-социалистише Дойче Арбайтспартайе. Это Национал-социалистическая немецкая рабочая партия. Фашистская, фашистская. Вот эти люди, фашисты, а все ж они так на меня так смотрели. То ли потому, что, я считаю так, потому, что семья у него такая, дети. Все-таки человечность. Это же ярый фашист. Ярый, фабрикант или как они там.

Г. Г.: Ну да, ну а вы видели какие-то его фашистские проявления?

П. Е.: Нет, нет.

Г. Г.: Ни по отношению к себе...

П. Е.: По отношению ко мне... Строгость, никаких этих самых, ни улыбок, ничего. Хозяйка строгая, очень строгая хозяйка, дети ласковые были, и тоже не особо со мной общались, только по делу там всегда — подай, или принеси, или спрсят что-нибудь так. А так, чтоб проявил какую-то там это вот — нет, нет, нет.

Г. Г.: То есть не обижал, не наказывал...

П. Е.: Не наказывал, ничего. И даже если что-то подашь — «Данке шен», подашь если что-то — Данке, данке. Ну то, что было, ну что я буду говорить!

Г. Г.: А до вас у них была какая-нибудь девочка-прислуга в доме? Или почему...

П. Е.: Вот, видимо, они... Они, во-первых, еще из рода баронов, бароны. Фоны. Ну, это в прошлом. А теперь, в войну у них работала одна полька, полячка, пожилая дама. Приходила, забирала белье и возила на... крупное постельное белье я не стирала, мелочь какую-то. Приходила еще одна, немка, гладила им и шила, перешивала, то есть новых вещей они не

покупали, все перешивалося. Они настолько аккуратные и бережливые, что все это перешивалося. Там где-то воротник у хозяина, там где-то рубаха у него там... все это береглось. Там вот значит это... Это приходящие были. А я, третья, как постоянная там. Вот так.

Г. Г.: А до вас, до 42-го года кто-то ж еще был у них?

П. Е.: Не знаю, не знаю.

Г. Г.: Не знаете, да? Они ничего не рассказывали, не сравнивали?

П. Е.: Они ничего не говорили. Единственное, что я знаю, что к ним родственники приезжали. Он из бывших офицеров, этот, хозяин, красивый такой, ну ему лет 45 уже было. Хозяйка такая (пауза) Гости были. Ну, гости не так, как у нас... Это я не буду, не нужно, наверно.

Г. Г.: Говорите, говорите.

П. Е.: Как у нас — мечи все...(смех)

Они уже знали, что кто-то едет. Надо обязательно приготовить торт, кухэн называется. Вот. И кофе. Кофе покупали, привозили из Парижа. Это то, что по спекулятивной цене.

Г. Г.: Ну да, дефицит...

П. Е.: Это черный рынок где-то... Это они уже знали. И вот, когда приезжает там племянница или там кто, они не выкладываются, они тоже там... суп. Без хлеба, не подается хлеб, они не едят с первым. Второе, гемюзе то есть, овощи с мясом, немножко там мяса дается. Это так мало, что я первое время не наедалась. Думала, как он этот мужчина, хозяин, как он не голодный? Такую порцию маленькую. Как он не голодный — а мне так есть хочется. Так они заметили, что я вроде как... так они — Полинхен, брот, хлеб кушай, давали: «А то ты голодная». А потом я так уелась, что мне не надо, я такая пышечка стала там, они меня так откормили там.

Г. Г.: У вас хоть одна фотография осталась?

П. Е.: Порвала все. Не я порвала, муж первый порвал — «у-у, немецкое...». Ничего не осталось. Они ж мне делали специально к дню рождения такую...

Г. Г.: Портретик, да?

П. Е.: Портретик красивый, косы, платице на мне красивое девочки перешли мне, старенькое, но красивое было. Но так вот эти вот, так они угощают скромно. Кусочек этого тортика. Кофе — эту маленькую, скромненько. Обед такой скромный, никаких излишеств, никакого ничего. Все. И причем они не задерживаются, гости, они поговорили и уходят. Вот это у них такое, то ли это в военное время, но у них никогда не было, чтоб они засиживались.

Г. Г.: Посиделки, да?

П. Е.: Угу. Ну меня, конечно, подальше, чтоб я не слышала этих... И еще что, у нее был этот, она держала в своей квартире типографию.

Г. Г.: Прямо в квартире?

П. Е.: Отпечатки, как это называется... типографских вот таких, какие-то это...

Г. Г.: Листовки?

П. Е.: Нет. Металлические...

Г. Г.: А-а... Матрица, которая...

П. Е.: Матрица... И да, еще приходила девушка-немка, машинистка работала у нее. Она работала, фрау, машинистка. Они печатали какую-то газету для... Или газету или какие-то материалы... свои... ну, что-то им нужно было. Да, это была у них типография специальная, три комнаты, телефоны стояли.

Г. Г.: Это прямо там же, в этом же здании, где жили, в квартире...

П. Е.: В квартире. И вот мне, когда я уже немножко стала по Берлину ездить с мальчиком, так меня, мне поручали отвозить, так в какую-то большую типографию отвозила эти вот. В общем, они какими-то общими... корреспонденция была или что-то такое.

Г. Г.: То есть что-то печатали, что-то набирали, да, а потом в большую типографию...

П. Е.: Им это важно было. Мне было так радостно, я хоть по городу проедусь.

Г. Г.: А по городу трамваи, да, ходили?

П. Е.: Трамваи, трамваи... Там же было и метро. Но я в метро не ездила никогда, трамваем... Ну, чисто, красиво там было

очень, интересно так. Цветов много было в то время. И что интересно, вот налетит самолет, разобьет там это какую-то улицу — тут же выходят все дружно, все, кто уцелел, сгребают, вычищают, цветочки обмывают, ставят на балкон и цветут, цветы опять цветут вот это.

Г. Г.: В Берлине...

П. Е.: Вот так они любят, понимаете, такой порядок и жизнь, жизнь. Ну вот.

Г. Г.: Сильно бомбили, да, Берлин?

П. Е.: Сильно бомбили, да... Да, и еще, в этом же доме, я написала, жили артисты тоже. Их артисты, очень знаменитые, муж и жена, я не знаю вот в каком фильме они участвовали. Фрау Штибнер, Мария Штибнер и Ганс Штибнер. Они очень это вот как бы немножко дружили с моей хозяйкой. И жили там евреев много (шепотом), еврейские семьи, видно, профессура. Значит они, евреи, носили на правой или на левой шестигранную звезду желтую вот такую большую, большую. Мы должны были носить вот такую вот, голубенькую «Ост» написано, «восток». Но моя хозяйка и хозяин сказали: «Не надо, не носи, чтоб тебя там никто не знал, не надо. Ты свободнее будешь чувствовать себя, ты девочка хорошая, ты ничего не скомпрометируешь нас, так что тебе не надо» А они носили. Вот такие люди были. Видно, очень интеллигентные, эти евреи, видно, то ли ученые, то ли артисты, но обязательно, (шепотом) чтобы было у них «Иуде» было написано, «Иуде». Вот это было. Это в войну так было. Причем, когда встречаются моя хозяйка и вот эти вот евреи, они раскланиваются «Гутен морген», нет «Гутен абенд» — «Добрый вечер, как здоровье», — все, поговорили. И никто никому ничего никаких не делал пакостей, никаких глупостей, никаких... Их не трогали, не трогали.

Г. Г.: То есть получается, они жили в этом же доме, да?

П. Е.: В этом же доме, в таких же квартирах хороших. Видимо, очень такие, видные люди, то ли ученые, то ли артисты... не знаю, что, но... жила в таком доме и вот... Ну, как интеллигентные люди, знаете...

Г. Г.: Дом потом разбомбили? Почему начали вы переезжать?

П. Є.: Гелинадочка, я писала (неразборчиво) Зинаиде Ивановне¹. Я писала письма на мою хозяйку, живы они или нет. Вы знаете, письма (неразборчиво) оплачивали, дорогие они туда послать, все-таки решилася найти хоть кого-нибудь. И мне общили — одна из хозя... дочерей жива и живет там-то, а хозяин и хозяйка давно умерли, сказали, в какие годы умерли. А вот эта Гизель, ее звали, Гизель — там живет, номер такой-то, фамилия у нее уже по-другому. Я пишу, она не отвечает. Знаете почему? Мне кажется, потому что они все-таки в семье фашистской были, в то время это была у них, как это — правящая. Может, поэтому они боятся, что вот что-нибудь не навредило бы им.

Г. Г.: А может, не может уже писать.

П. Є.: Она такая, как я уже.

Г. Г.: Может, болеет, это ж такое дело.

П. Є.: Может. Была Крюгер, стала Егер фамилия у нее. Я хотела еще написать, даже есть адрес переводчицы, может быть когда-нибудь. Еще... Может не дошло, так с уведомлением же, почему? В Берлине, да, в Берлине.

Г. Г.: Так семья вас, когда отдала вот, в гостиницу? Это когда произошло?

П. Є.: Это в другой город. Это, наверно, 43-й, может, 44-й год.

Г. Г.: То есть семья бы уехала из Берлина, да?

П. Є.: Из Берлина уехали они, видно, вот туда, ближе к американцам. А мы же больше к Польше, сюда, вот этот Франкфурт. В общем (неразборчиво) там никто не приезжал, потому что все на фронте ж немцы. А там... Ну, чем, пивом торговали они, а мы убирали комнаты.

Г. Г.: А сколько вас там было?

П. Є.: Было 2 немки, девочки, тоже такие, как я, Эля и Идельгард, хорошие девчата такие. Учили меня петь по-немецки,

¹ Йдеться про секретаря Харківського міського товариства жертв нацизму, яка гарно володіє німецькою та допомагає писати листи до Німеччини тим, хто бажає відшукати родини тих, у кого працювали під час Другої світової війни.

песен немецких, немецких песен научилась. Интересовались моей жизнью. Кушали вместе, готовили, они готовили, они сами готовили. Ну, мы кушали, что хотели. И хозяйка не... не по порциям, а ешьте, сколько хотите.

Г. Г.: Сколько вы пробывали в этой гостинице?

П. Є.: Ну, может быть с год.

Г. Г.: Так получается одинаковое время — там год и здесь год?

П. Є.: Гелинадочка, я не только, я когда вот это вот насчет этой денег, так я писала, я еще в одном заводе работала. Тоже около Губена. Это завод, не завод, а фабрика шерстяная, которая изготавливала эти вот...

Г. Г.: Форму?

П. Є.: Форму, да.

Г. Г.: А как вы туда попали? До гостиницы или после?

П. Є.: После гостиницы. После гостиницы.

Г. Г.: А как вы туда попали?

П. Є.: Вы знаете, я уже настолько... Я работала еще и в монашеском каком-то доме — они ж меня возили везде, оставляли. Оставили, а сами уедут, потом меня забирают — опять куда-то едут. А меня оставляют, меня оставляют. Так я работала — я не указывала уже, я единственно я хотела что указать, что я работала... [...]

П. Є.: Всю свою подноготную рассказала. Я короче буду говорить, ладно? Или... Вы задавайте вопросы. Короче говоря, приняли меня, я там обслужила их, все. Ну (смех) воспитания у меня, конечно, никакого не было. То есть я была... советь я имела, но я не нахальничала, я... Они меня старались... сгладить обстановку, рассказать, что... например, я давай колотить эту чашку, (смех) ложкой болтаю. Они так посмотрели, а потом мне Гельмут говорит.... Ну, как вилочку держать, как... Я, значит, «Сядь, тут вилочка, тут ножичек, тут вилочка, вот это вот тут» — учили меня, как, значит, сервировать.

Г. Г.: А вы с ними кушали, да?

П. Є.: Это меня тоже, очень осталось на всю жизнь, так как я со многими общалась, тоже ж девочек забирали, их на кухне

кормили, отдельно, там насыпят вот это. Здесь тоже... все то, что у хозяев, то, что ему в тарелочку, то, что хозяйке, то, что девочкам, мальчику — все у меня в тарелочке, все — ни больше, ни меньше. И салфеточка белая лежит, тогда полотняные... все это я должна знать...

Г. Г.: Это все вы сами накрывали, да, то есть это все ваша работа?

П. Ё.: Показал мальчишка, мальчишка все умел делать, вот так порезал, вот так — все мальчик, не девочки, а мальчик показывал мне. Конечно, это мне очень сразу, знаете как, расположило к нему. Приводят, комнатку мне дали, наверно, меньше этой, кровать стоит, одна перина, другая перина. У них же ж так, у них одеялами не накрывают, то есть накрывается, только их убирают, у них нет там, перина такая... ложится и периной укрываться, у них, у немцев, 2 перины и подушечки такие: «Вот это твоя комнатка, вот это твой умывальничек, вот это твое это» В квартире 2 туалета, 2 туалета, чистота, это я должна это все убирать, все чистить и ра... выйти и все это все-все-все-все — это моя была работа. Готовить я не готовила, готовила хозяйка, то есть как она, у них как-то было быстро, она раз-раз-раз, все-все-все вытерла...все...

Г. Г.: Уже готово.

П. Ё.: Уже готово. У них не были, не сложный был обед. Там суп и только, часто суп, причем такой, овощи больше — белой капусты, цветной капусты и, если давали, у них тоже все по карточкам было, кусочек мяса, на меня тоже получали, и мне тоже кусочек мяса и там это... хлеба не дают. Я сижу, мне есть хочется, не наелась. Они наелись, я не наелась. Они заметили (смех), что я голодная встаю со стола, потом стали мне хлеб давать. Так вы знаете, я так привыкла, что мне уже и хлеба не надо было. И это маленькая, мизерная доза еды... они ж очень экономные, они не съедят больше, они не выбросят, они не это, все шло в пользу. Так я такой-такой стала. Так я такая была крепкая, что я вот такие сумки поднимала и несла. Лошади оглядывались. Честное слово. Ото была крепкая. За 3 года я, деточка, ни разу не чихнула, не заболела

ни разу, как деревянная. Ну, не болею и все. Там они Гелька шмаркает, Гельмут тоже, а меня ничего не берет. Они: «А, вот русская, *крефт, крефт, киндер крефт*, русская, Украина» *Крефт* — крепкая.

Г. Г.: А они различали, что вы из Украины, а не из России?

П. Є.: Да, очень интересовалась хозяйка и своим знакомым очень говорила: «*Дас ист нихт фон Руссланд*. Это не из России, это, — говорит, — Шарков, не Харьков — Шарков, Украина, майне, унзере Украинер, Украинер» И все она гордилась...

П. Є.: Вот, ну что? На чем я остановилась?

Г. Г.: Да с костюмчиком.

П. Є.: С костюмчиком?

Г. Г.: Да.

П. Є.: Положила я ленты, а лент у меня — такие, сякие, вот так. А знаете чего? У меня была — откуда я взяла — у меня была соседка, в театре работала до войны, и ото она маме все приносила такое... веночек там это, ну она... с костюмерной, а моя ж мамочка все это придельывает все эти — такой костюмчик был, настоящий украинский. Так, я такая худая была, небольшая, и оно такое, хорошее, добротненькое все. И вот, значит, спрятала я тот костюм, и вот через некоторое время приходит Гельмут после обеда, я все сделала и посуду помыла: «Полина, мы сегодня едем в Потсдам» Город Потсдам есть такой, вы знаете. «Мы тебя забираем с собой» А я говорю: «Их унд зи?» Он говорит: «Найн — это хозяйка говорит — вир унд зи» Мы и ты, не я... «Я и вы?», — говорю. Вот тут она меня уже тоже поставила на место: «Не ты и мы, а мы и ты с нами». О, я обрадовалась — на волю поедем же. Поехали мы — Гельмут, Гизелька, и это вот, в Потсдам. Показали мне этот вот город. Город чего-то мне показался очень... как не город, а какой-то, как дача почему-то. Но стоял огромный дворец кайзеровский, какого-то кайзера, я не знаю, какого. И все тут, дворец, а вокруг столько цветов, а трава, а подстриженные эти вот, кустики — там каждая травочка смеется, песочек, все, идешь и... Боже,

нигде никто, ничего не набросано, такая чистота, но, к сожалению, тогда этот был закрыт, тогда было, в войну они закрыли, боялись, чтоб не разнесли этот вот дворец. Но там же ж народ, там никто ничего не тронет, если ж даже потеряешь, так найдет, положит — придешь, возьмешь. Усадили меня туда... Да, и что: «Одевай костюм свой украинский» Я, значит, думаю, вот поеду, оденуся. Оделась, все, оделась: «Ой! — хозяйка как увидела, поцеловала меня, — Какая ты нарядная!» Взяли меня, едем мы в электричке, слушайте: «А!» — всеобщее внимание. А хозяйка торжествует: «Унзере кляйне украинерин» Унзере кляйне — это «наша маленькая украинка» Видите, как они восприняли это. А те, значит, немцы смотрят... А цопфы какие! А тут же косищи какие! Еще, не то, что сейчас обглоданное. (Смех.) Косы, и все это — ну точно украинка. Они ж уже в фильмах видели... Всеобщее внимание. Так, хозяин сказал снять мне вот эту вот бляшку «Ост», чтоб я не носила. Пусть будет видно, что ты украинка, но не носи. А все, все абсолютно носили голубенькую ленточку «Ост» написано. Он говорит — не надо, а то будут цепляться, говорит, там где-то еще — а я ездила с Гельмутом по городу. Ну и вот. На следующее воскресенье меня приглашает, едут в Берлинский зоопарк, знаете, там хороший зоопарк был. Это еще в мирное... то есть там у них мирное время, там еще не бомбили, ничего. Туда свозили, показали животных всех это. Вы представляете, как своей родной дочке. Ну что... как это можно сказать! Я вот вообще не знаю. Ну... туда свозили. Еще на какой-то там... выставка цветов за городом — вы бы видели поля разных цветов. Розы, ромашки такие, ну короче говоря, дендрарий или как он называется этот вот участок, огромный — это у них было очень... Короче говоря, это все в красоту все сводится. Да, *гарден* у них был за городом маленький. Маленький участок. Так там же ж вот такой кусочек земли, и то он использован. Там крыжовничек, там какие-то, еще какие-то, я не знаю, грушки какие-то что-то. Собирают они, значит, в корзиночку, и потом дома компотик варят.

Г. Г.: Кто это выращивает?

П. Є.: Хозяин и хозяйка, дети. Ну вот такой, наверно, как домик. Это у каждого немца вот такое. Для души, понимаете. Чашечки и все для чаю пить там, как на даче.

Г. Г.: То есть там маленький домик и огородик?

П. Є.: Да, да, да. Даже не домик, домик, но участочек... на столиках там... Первый раз я увидела чашечки вот эти вот, пластмассовые. Никогда же, говорю, их не было (смех). Ой, так мне понравились чашечки... Ну все хорошо. Это я рассказала вам хорошую сторону моей жизни в доме. Были, конечно, печальные, вот я вам рассказывала, когда меня наказала. Но это было уже позже, когда уже чувствовалось, что...

О чем мы там это вот? Ну я, вот. Следующее, меня возили куда-то. Короче говоря, я сама не ездила, я под контролем этого мальчика. Вот, наказывали меня... Ну я... потом уже я поняла и не обиделась, потому, что она Гельмута била при мне по щекам за то, что он на 5 минут к обеду опоздал, катался на коньках. Там разрешили... 5 минут — это уже штраф, ты уже должен... Сказано столько — все. Нет — по щекам получай. И ото меня за горшки тоже получилось это так. Немножко опечалилась, но потом это все исправилось, она — это была весна, когда уже начали наши... американцы больше бомбили Берлин. И наши там появлялись ястребки, появлялись... Ну и вот так я жила. Ну что вас еще интересует?

[...]

Г. Г.: Полина Ивановна, когда-нибудь на вас каким-то образом отразилось то, что вы были в Германии? Преследовали вас? Как-то ущемляли?

П. Є.: Сильно, сильно. Начиная с того, как я попала в Германию, еще в Германии в часть, несмотря на то, что ото мой муж привел, вот так меня охарактеризовал, что это, меня пьяный этот, начальник особого отдела стукнул головой об стенку и назвал: «Ты такая-сякая, ты немецкая...» Пьяный, они ж пьяные все были мужики. Я стала плакать, я стала... Прежде, чем меня допустить до работы вот этой вот, меня

вот так вот обижали. Но муж мой, вот этот муж мой, он узнал это, ночами вызывают, вызывают и едут с автоматами, еду ловят эти... Женщине вот это оно... И при мне бьют же этих же немцев, при мне. И он сказал, что мы поедем домой, хватит, я, говорит, возьму отпуск... Да, уже начиная с этого. Когда я поехала в Харьков это ж, и когда меня муж уже оставил, я осталась с ребенком, меня вызывают в КГБ на Совнаркомовскую, Совнаркомовскую... Да, там, правда, тоже меня оскорбляли, а потом... Да, я сказала, что у меня документы были, но у меня пропали документы, я даю номер воинской части, вы напишите, что я там работала, кто я такая, что я проверена. Да, через месяц приходит, через сколько-то меня вызывают снова, и в документах очень хорошо там отзывается воинская часть, командир части, и муж у меня офицер был и это, все хорошо, чисто. А потом однажды уже... вот эта самая меня обидела, вызывают еще, отдел на Шатиловке, там тоже какой-то отдел этого КГБ, как районный что ли. Боже! Вызывают — два человека сидят, пьяные мужики, и, значит: «Ты там, там, там, там». Но им уже ж, видно, дали, что я была в этом. Один уходит, другой меня за шкуру и на диван. Такое было... О, боже мой! Да? Пьяный. И говорит: «Ты будешь на нас работать» Я говорю: «Да» — «Вот пришло это с КГБ, ты будешь работать, ты будешь узнавать, где кто, кто, кто как себя вел, как это» Ну там видно не сказали, что ты ж это. Но мужики, знаете, мужики. «И будешь у нас работать, мы тебе дадим псевдоним, будешь нам доносить, кто при немцах как жил, кто как вот это вот» Это я вам такую интимность рассказываю. Да, меня обижали, но в конце концов прекратили. Характеристика хорошая, в частях, где я работала, все высылают, что хорошая, хорошая — ко мне стали хорошо относиться, и справку дали хорошую, что меня не трогать. Я даже рискнула на то, что я скрывала, что я была в Германии. Я училась у фельдшерской, я писала, что я была на оккупированной территории, в институт поступила — я была на оккупированной территории. Ну хорошо, ну исключат, ну ладно, но меня никто не трогал.

Г. Г.: То есть ни разу это не открылось?

П. Є.: Нет. Это многих, может быть, и открыло, некоторые правду писали, я не знаю, как они, чем кончилось их это, но меня никто никогда не... То ли вот это вот на этом самом, на Совнаркомовской вот это повлияло, что меня никто не тронул. Вот такое вот.

Г. Г.: То есть потом продолжали скрывать, да?

П. Є.: Продолжала. И вот теперь-то я могу сказать, да, я была в Германии.

**«Все було дуже гарно в дитинстві,
поки не почалась війна...» —
інтерв'ю з Ганною Іващенко**

Інтерв'ю з: Ганною Іващенко, 1928 р. н.,
с. Андрушки Переяслав-Хмельницького
району Київської області

Проект: авторське дослідження

Інтерв'юер: Тарас Нагайко

Транскрипція: Тарас Нагайко

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: м. Переяслав-
Хмельницький

Дата проведення інтерв'ю: 20 жовтня 2006 р.

Присутні: Ганна Іващенко, Тарас Нагайко.

Тарас Нагайко (далі — Т. Н.) Де і коли Ви народилися?

Ганна Іващенко (далі — Г. І.) У селі Андруші 1928 року. Мене записано було 9 мая, но це старі були метрики, а вобще то 22, кажеться, мені всігда отмічали 22, на Миколая. Ну хай буде 9-го, так, як воно записано було, хай буде 9 травня.

Т. Н.: Розкажіть про свою родину.

Г. І.: Батько був службовець, робив на пристані. Двоє нас було, я і сестра. Мати була домохазяйка. Це така у нас була сім'я. Село у нас було дуже гарне, над річкою Дніпро, там дальше Підсінне, луг. Дуже-дуже гарне було. Там під самим двором у нас затока така була, лілії цвіли. Дуже-дуже гарне було село, мальовниче, можна сказати. Ну шо ж, в дитинстві шо? Ходила в школу. До війни ж тоді були і жовтенята, й піонери. Все було дуже гарно в дитинстві, поки почалась війна. Началась війна... це 41-й. Батька не забрали на фронт, він

Ганна Іващенко

робив на пристані, вони считалися годніки, не брали їх, як вони називались, так як запас — не запас, і помнила ж, як вони називались. Ну так, як в резерві вони були. Вони були так, як воєннообязані, но вони були на своїй роботі. А потім, це ж во время окупації, ну шо? Ну дома, це ж я ще була дитиною, дома була. Потом 43-й настав. В 43-му вже було таке життя, що забірали на Німеччину, вже ховалися люди. Ходили все забірали. У нас забрали корову, і з хати забрали і одіяла, і стулья, і шо не було грабили. А в 43-му весною у березні місяці... тоді організовували десятки, називалися. Це десять чоловік, така громада була, которі обробляли землю, давали землю і оброблялася, ці десятки должні оброблять землю. У кого коні були, да тоді ж почти у кожного коні, і в нас був, батько купив такого красивого жеребчика... і батько заболів. Я з тим конем, це ж мені було, та ще ж не було 15-ти. Два мужчини, сусіди і я поїхали сіять ячмінь. Урочище Підгайки таке, ну там у Підгайках була земля, сіяли. Це два ці дядьки і я з ними. Культиватор, вони впрягли коні в культиватор, два впрягають, один в запасі, і я собі... мені було тоді даже, дуже нравилось. Вони собі полягають на возі да сплять, а я культивірую з тими кіньми. Ну так день пройшов. На вечір, а хтось прийшов і сказав, шо ловлять. То сразу ж вимічали по списках на Німеччину. А тоді облавами: кого поймали, того й брали. Ну хтось сообщив, шо поліція перестрічає і забірают, ловлять. Заїжджаємо в село. Ще не заїхали в село. Ці ж мужчини два, віз такий грабарка, вони ложать мене на дно, присипають сіном, ложать культиватор наверх, борону зверху, і я там лежу. Заїхали, тіки заїхали в село, чую — вже перестріли п'яні поліцаї. «Хто був з тобою?» — одно питають. Він каже: «Ну хто був? Дівчина була

Федотова з нами». «Де вона?» «Не знаю», каже. Стали підїжджати до села, вона скочила з воза й побігла, а не сказала, куди. А я лежу, трушуся там. Ну всьо, очепились вони, поїхали далі. Доїжджаймо уже аж до нашої вулиці — тут знову перестрічають, комендант і поліція. І причепились до того дядька: «Кажи, де, з ким був і хто з тобою був і де». Ну вони там його й били і всьо, ну я лежу. Приїхали ж до цього чоловіка в двір, розпрягає коні, а мені каже: «Лежи тут, лежи, не подимайся». Я лежу на возі, прийшов батько. А батько больний уже був такий. На окопи тоді ж гнали та рови копали протитанкові. Так він застудився, больний був, еле дійшов. Йому сказали, батьку, шо забірай коня і йди, а вона нехай лежить, як трошки ж вщухне, тоді вона прийде. Ну батько пішов, а я лежу там, прийшов той дядько, каже: «Уставай і біжи городами додому». Я через городи побігла додому. Прийшла додому, і в мене шото таке предчутвіє... мати мені насипала їсти, а я сіла їсти і я не можу їсти — плачу. Мати: «Шо таке, чого ти плачеш?» Не знаю, мені плакати хочеться і всьо. Батько пішов до того чоловіка. «Шо таке? Може, ви кричали на неї?» «Ні», — каже. Ну всьо, я розділась, лягла спати. Так кровать стояла до вікна. Я сплю, коли чую, по всіх вікнах прожекторами б'ють. Мати: «Ой боже, поліція, ховайсь». Куди, я на піч сховалася. Сестра менша була на печі, спала. Я за неї заховалася і трушуся там. Зайшли. Комендант, староста і два поліцаї. А староста... село Козинці, зараз називається Козинські горби, там було село Козинці, він там був директором школи, а тоді ж став старостою. І всьо, один поліцай вискакує туди на піч, хвата мене за руку, як дьорнув, скинув з печі. «Вдівайся». Я стала вдіваться. Трушуся, не найду нічого, де шо вдіть. А батько просить цього ж коменданта: «Володимир Тихонович, я — в батька були іменні часи, подарок, — я часи тобі отдам, і тобі те... Якщо таких дітей будуть, будуть такі діти, як вона, я сам її приведу». Нет. П'яні усі. Попалася. Всьо. І вже привели дві жінки до нас. Дівчата повтікали, так вони матерів забрали. І уже всьо, вивели мене, ведуть. Мати ще, такий вроде сніжок йшов, дощ, мати накинула на мене якесь одіяльце детске. І повели. Ночью це, не знаю, скільки время було. Ведуть селом.

Ті поліцаї, той з пістолетом, той з автоматом. Ведуть преступників. Заходять у хату. Зайшли до одного рибалки. Там четверо було їх. Два сини і дві дочки. Там нікого не взяли, по-виходили оттуда п'яні і повели нас далі.

Раньше там клуб був. В тому клубі... Завели туди нас в клуб, і така конурочка була, земляний пол, не скамеєчки, нічого. Туди нас закрили, ці три жінки і мене. Закрили, ми там протрусилися до утра. Наутро одкриваються двері, а батько мій прийшов і так, сцена, а тут, де ми закриті були. Одкрились двері, а він тоді до цього ж коменданта, просить його, дай я з нею попрощаюсь. Ой, як здумаю. Бо я ж уже її не побачу. Так він батька як толконув отако, батько упав на сцену, я [його] більше і не бачила. Все, вивели, посадили на підводи. По два поліцаї на підводі і повезли. Чотири жінки і я одна між ними, такі вже пожилі. Привезли сюди, у Переяслав, у перву школу. Там комісія. Пройшли комісію. Під'їжджають машини, що якось одразу... зразу зданіє і положили такі трапи, що прямо на машини грузять. Погрузили на машини і тіки машина тронулася, а моя сестра такої, як бахне прямо на капот. Машина стала. То я вже впала там, не бачила вже, що далі було. Доїхали аж до Доброви, а мати все время мені кричить: «Не тікай. Не тікай, бо уб'ють, не тікай!» В'їхали у Дуброву, так уже машинами і нас, машиною везли... і машин, це ж уже зо всіх сіл пособірали. І на передніх машинах чуть стрільба, тікать уже стали, з машин сплигать — і тікать у ліс. Ну і з нашої машини дві жінки сплигнули і побігли. Но мені мати приказуала, щоб я не тікала, так я вже сиділа.

Привезли на станцію. Там людей... З усіх сіл же. Людей багато, проводжаючих. Підогнали вагони оці, телятники, грузять. Погрузили у вагони. Нигде нічого, не соломиночки, нічого, так. Набили повний вагон, як скот, і в кожному вагоні по два німці з собаками, на скамейках сидять, на одних дверях, на других. Так правили до Києва. У Києві завезли ж десь у якесь зданіє, я не знаю, де це, шо. Там комісія. Да питають: «Девочка, ти шо, добровольно їдеш в Германію, в тебе, на pewno, родітелі погібли?», то я плачу. Нікого не було таких, як я, ще ж не

було мені 15-ти год. Тоді одвезли до Польщі, там тоже комісії.

А тоді ж одна жінка, за сина її забрали, так вона вже до мене причипилася і каже, що я буду казати, що ти дочка моя. І вже так зо мною, за руку мене водила кругом. В Польщі гонять нас в баню. У мене коси такі довгі були. Півбочки... Так одрізав... Якась мазута... здоровило такий, та взяв та голову туди втовкмачив. Цеж тоді воши були, так... Не можу я підняти голови. Та жінка мені підняла, якось помила ту голову. І ведуть уже в баню. Стоять полиці ж, наші хлопці молоді, по обі сторони з пльотками в німецькій формі, а нас гонять голих. Вони ж шльопають тими пльотками да сміються. Це як вспомню, боже, яке время було.

Привезли в Германію. Завезли, ну десь якась біржа там була напевно. Набили повно. Ходять покупатели, вибірають. То це до мене тіки підійде, до я тікаю. Тако стоїть сніп якийсь, жито, високий такий сніп. То я за той сніп у куток заховаюся і сижу там. І вже до того... три підходило до мене жінки. Одна така висока худа. Каже переводчик: «Ось оця пані хоче тебе взяти дітей глядіть». Я як закричу, як заплачу, і знов туди заховалась. Уже забирають уже цю жінку, десь беруть на фабрику. Ну то їх беруть, а мене ж на фабрику не візьмуть, бо я ж мала. І до того що вже мало людей осталося, я все ховаюсь. Той переводчик підійде до мене та каже: «Дівочка, виходь, всьо равно ж тобі прийдеться кудись іти». Я вже тоді вийшла, стою. Коли підходить до мене такий низенький, худенький старичок. Погладив мене по голові і шось балакає, балакає до мене. І чую шось розказує Марія, Марія... Переводчик цей каже, що цей пан каже, що в його є вже одна Марія, робить, і він хоче тебе забрати. Іди каже, іди вже іди. Так він уже мене забрав. Привів туди ж, на ту ж біржу, заплатив 18 марок. А там його ж екіпаж стояв, коні, бричка. Привів він мене туди, дав бутерброд, мені і ще дядьку, який стояв, тому дав. І посадив він нас, це мене, того дядька і ще одну. Учителька молода з Хорола була. І їдем, везе він. Дорога асфальтова, красива така, лісом все врем'я. А ця вчителька каже: «Я запоминаю дорогу, будем тікати, будем тікати». Під'їжджаєм, він цю висажує і розказує їй, щоб

вона тут стояла ждала, по неї придуть. А нас везе далі, цього дядька і мене. Спускається вниз, їдем, бачим — такі постройки каменні. А той дядько каже: «О, це ми в добрий колгосп попали». Заїхали уже в двір, вискочив, поляк там розпрягає коні, а я стала посеред двора, колодязь такий страшений, я так притулилась, і в мене в торбі буханка хліба просяного, дали, кажеться, чи в Києві нам, чи шо і бутила молока скислого. Я ту торбу так прижала та й стою. Коли біжить собака і прямо на мене. Я як закричу, а той собака плигає мені прямо сюди на груди і лиже мені руки і лице. Той пан підбіг, дивиться, його оттіг, а він, а він отак на мене дивиться, дивиться, а тоді знов підліта і руки мені лиже. І то він остався мені другом, той собака.

І пасла скот, доїла. В його було 38 корів. Це ця Марія, я і молода тоже німка, тоже нанята, доїли корови. Ну я дома доїла корову, а скількиж у мене там сили тієї було. А у мене, п'ять корів треба було мені видоїть. Я оце як подою, багато молока, по відру молока, руки отакі понапухали. Пороспухала, він повіз мене до врача, там шось дали. Потом, на поле... буряки, особливо там бруква. Брукву сапали. Робота була дуже тяжка. Робила все. І орала, і косила. А ще ж дурна показала, шо я вмю косить. А я ж, дома корова була, да було батько косить, і я беру косу да пробую. Показала, шо вмю ще і косить. Ну так траву не косила, там косарками, а жито було на грабки. То цей дядько косить, а я не потягну. Він мені зробив такі маленькі грабки. А орали. Цей дядько оре і я. Пара коней у його, пара коней у мене. А коні, отакі о ноги, красні, з лисинами, як у носках у білих. Красиві такі. Ну не надо їм, їх не водить, нічого. Вони самі. Вони самі йдуть, самі повертаються в ріллю. А там же ж каміння. Дядько той попереді, я за ним трохи. А плуг не на колесах, у нас на колесах, а там треба у руках держать плужок невеликий. Но тільки в камінь ударилось — все — плуг вискочив і вже я плачу. Той дядько: «Цить-цить, я зараз залажу». Отак. Така робота була. Робота була тяжка, но шо вже, шо їсти давав. Годував. В його жінки не було, жінка вмерла. Йому було сімдесят два годи, старичок такий. Но він був добрий. Оце

я там скільки була, було п'ятеро, сім робочих у його, но не чула, щоб хоч на одного голос повисив. Не чула. Якийсь такий спокійний був, спокійний. А по других, і били, і їсти не давали. І то крім брукви тієї заколотять, а робота ж тяжка. А в нас уже хоч, хоч ми поїмо. Було ж і молоко дають і кофе. Ну кофе без сахара, ну зате з молоком. Ну, їсти давали. Робота була тяжка, ну не голодні були.

Потом уже, чуть уже що уже ж наші підходять. Позіцію заїмали німці. Рови кругом протитанкові покопані, все. І оттуда, там таке, як село було ото невелике таке, виганяють нас всіх. Оттуда всіх жителів виганяють. Погрузили на повозку. Цей пан поїхав. Син у його був у Берліні. Три сини було. Один у Білорусії був якимсь комісаром воєнним, один був в Берліні, а один інвалід був, то тоже десь. Ну дома не жив. Та він хотів іще ж пробраться до сина. Ну куди там уже йому було пробраться. Ну він уже нагрузив того дядька, ну повозку уже нагрузив нам. І сала, і шо було. Із їжі то він нагрузив повозку. Гонять нас, це по дорозі. З дітьми малими, боже, дорога забита. Гонять, тікають од руських. Там та дорога, уже пересікли, вони далі гонять. І так ганяли-ганяли нас. Потом загнали в якийсь дом у підвал. Сидимо ми там у підвалі, повний підвал набитий там. І жінки з дітьми, і солдати, і шо хоч. Коли... А дом горить. А ми під тим домом у подвалі. Коли двері одкриваються. Б'ють у двері, одкриваються двері і кричить: «Хто є руські, українці, вихаді, вихаді бо будем то... Бо киним гранату». Ті як завиють всі, боже. «Ой, виходьте, виходьте». Ну там багато ж було таких. І цей дядько нас за руки — і тягне на виход. Виходимо, подимаємося — стоять. Дівчата в кожухах, такі моцні дівчата. Стоять у кожухах, з автоматами на грудях. І всі в кожухах. І воєнні. Так забрали нас, завели десь у якусь комнату. Накормили нас. І так до утра ми там спали. На утро ці воєнні всі уїхали десь. Нема нікого. Цей дядько каже: «Ану ж підем до підводи та будем добіраться додому». Пошли. Їдем, ніхто не трога, там дорогами десь якимись. Їдем. Ну тут воєнні уже ж стрічають. Поміняли нам коней. Дали такі шкапи, ті забрали. Як ото їхали, коли комендатура. Забірають нас. Пересилочний пункт. Собрали в прересилочний. І росформіровують,

і в воїнську часть. І потом оце вже, це було кажеться, у феврвлі. Тоді не знав не дня, не числа, не. Да, да у февралі це було уже. І так уже із воїнською частью пройшла я вже аж до Берліна. Зачислили мене в 48-му армію, і аж до Берліна дійшла. І кончилась війна. Ну ще війна раньше кончилася. Ще не дійшли до Берліна, як війна кончилася. Це 9 травня кончилася війна, а я вже приїхала, уже аж... останнім парашоном уже приїхала. Вже в первих числах, вже в грудні... останні дні грудня. Оце таке було моє життя, моя юність.

А тоді, приїхали ж. Приїхала ж, боже, все розбите, все розвалене. Хата та ж згоріла. Там якусь батько невеличку построїв таку. Батько больний. Страшне. Шо ж тоді ше яке і вредітельство було, як уже посла розібратися. Ціх усіх, шо були в Германії, хлопців на Донбас в шахти. Дівчат, там пристань була сильнейша в нас, заготзерно — у гружчики. Хлопців на Донбас. Дак сусід там наш, дак він там у німців у шахті був і наші отправили на Донбас у шахту. Оце така була справедливість. Я там ще ж в гружчиках проробила, а потом уже якось приїхав директор, він був аташе у тому, в Турції, да як, то шо він кончав там шось там по заготзерну. Його прислали до нас туди директором. Ну до він побачив, шо всі ж взрослі. Я ж одна там тіки така мала. І мала ростом і мала годами. Ну дак вони тоді вже побалакали з начальством і мене послали на курси лаборантів. Да я вже стала лаборантом правда. То, Тарасик, таке життя пройшло моє. [...]

(Продовжує.) Отак воно і в Німеччині. Це ще благодаря Богу, шо попала я до такої людини. Він вже 10 год казали, жінка вмерла у його, десятеро дітей було у його, жінка умерла, він не женився. Занімався ото хазяйством, корови, поле, дітям помагав, вчив дітей. І такий собі старичок. Це приїжджає дочка зімою. Це зімою нам [треба було] вовну прясти. Усі ж ці ж мужики там попорали коней, а ми подоїли корови, помили посуду, начистили картоплі двоє відер на завтра. А тоді шо, вовну прясти. В нас прядки отакі здорові були, в їх маленькі такі прядки і вовну прясти. Прядем ту вовну, а спать хочеться. Це так ванна комната, а тут кухня, це ми в кухні. То прядка дирчить, я пряду, а Марія та схилилася так на стул, дримає.

А тоді вона пряде, а я схилюся, передрімую. Да було каже: «Чи буде те время, щоб виспаться коли-небудь, щоб лягти і виспаться, щоб до ранку спать?» А в п'ять ми вставали всігди. А це прядем вовну, приїжджає дочка. Це треба носків нав'язать дітям, чоловіку, її. І то вона сидить над нами і каже, щоб ми не хвалились пану, що вона держить нас так до двох часов там, щоб ми не хвалились. А то празник був, чи Рождество чи шо? Мотали ми ту вовну і не домотали, не справились, не кончили. Так вона нас, він пішов до церкви, а вона нас заставила на рождество мотать. Коли він приходить та каже: да шо ж таке? Ну а ми кажем, що нас пані заставила. Він її захватив і вигнав. Він такий був — душевна людина. А по других ох іздівалися, Боже, і били, і голодали. Ну а він такий... Столова, та більша за нашу цю, длінний такий стіл дерев'яний, і всі робочії їдять, і він з нами разом їв. Шо ми їли те й він їв, пан. Не можна було розділити, шо він пан. Роботу робив, оце сіно там розносять коровам — і він, вичищають у корів — він вичищає, на полі сапаєм брукву ту — буряки і він сапає. Дак було з його сміються, шо у Зендера стільки робочих, а він за всіх їх робить. А одна падлюка, із Козинець дівчина була, отак рядом жили. Да це під Сталінградом, получила ізвещеніє, шо під Сталінградом її чоловік погіб, дак вона схватила кип'ятку і хлюпнула тій дівчині мези очі, повипікала очі. Привезли її в Козинці сліпу, вже як война кончилась. [...]

(Говорить про хазяїна.) Ну він був такий, шо утром виходить рано він до всіх, до кожного робочого він поздоровається. Дак оце ж з його сміялися, шо він сам більше робить за своїх подчїньонних.

Т. Н.: Яка це місцевість була?

Г. І.: Село називалося Нартин, район Нейденбург, а область Ортельсбург, це восточна Пруссія. Восточна Пруссія — це вона сюди ближче до Польщі, дак вони там всі по-польські балакають пошти. Я не знаю, просто Бог так дав, шо я, шо я не попала нікуди, та шо попала до цього пана. А там полячок, хлопець дванадцять год, пас корови, тридцять вісім коров було в його. А у неділю проситья ж додому. Дванадцять кілометрів йому додому, а я пасу скот. А я вже так з удовольствієм іду пасти,

бо я як буду пасти і з цим собакою, собака коло мене. Він завертає, я не хожу нікуди, не завертаю, він сам усе робить. А то овечки, і одна овечка така протівна, лізе і лізе в шкоду туди, у грядку. Лізе і лізе стара. Він її раз... Три рази завернув. Роздер і хвоста їй і все, а вона все равно лізе, і він її до того гонив, що вона у озеро плигнула, а він за нею. І вона шо винерне, то він її за голову і туди. Я кричала-кричала з берега, кричала-кричала. Все равно, тіки вона вирветься, він її за голову і туди. І таке втопив її. Думаю: шо ж це мені буде, собака втопив овечку. Як же ж, як же ж, шо мені казать, шо мені робить? Ідем же, увесь скот так через ліс. Його ж ліс і це і озеро його, і пастбище, через трасу. Ідуть усі корови і овечки, і він іде. Я іду плачу, Тель звать було. Плачу, кажу: «Тель, шо ти наробив оце?» То він прийде, руки мені полиже, голову повісить і іде. Прийшли, ну я і кажу, так і так. І він її втопив і вона і не потонула, чи в неї, може, розрив серця, шо вона зверху і плавала. Забрали ту овечку. Я вже думала, шо я з ума зйду. Коли нічого, він мені і слова не сказав. І Теля того не наказував. Не знаю, де вони і діли ту овечку. Отакий розумний собака був. Корова тоже лізла в шкоду. Побіжить, заверне, вона знов пошла. Він як учепився її за хвіст, роздер, на ленточки подер хвоста. О Боже, кров летить по ногах у неї. На обід гоню. Річкою тече кров. Я знов плачу іду, Господи. Ну і такий був мстительний. А уже як нас вигнали да гонили... А оце дадуть йому їсти, якщо вийшла вже одна корова — вже всьо, він не їстиме. Вже все, він уже біжить і направляє, шоб вона ішла.

Як нас уже вигнали да то, десь, може, ми кілометрів за 20 були оттуда, він прибійжить, а тоді ж вертається, біжить туди, до скоту, тоді знов прибігає до нас. І так довго бігав, тоді і не стало. А корови всі попускали з цепів, свиней порозгороджували, все порозгороджували, попускали і все так покидали. Приробили. Німці нам таке робили. А тоді вже начали вже скот отправлять. Скот уже стали собірать і отправлять уже сюди. Чорно-рябий скот весь там був такий. Отсюда ж і станки повивозили з заводів, і скот, все вивезли. А потом потроху стали вже оттуда сюди вести. [...]

Це у 41-му, то це ж ще були поля засіяні колгоспами. На полях ще було, да й у людей ще ж було на городах. І на полях було. То ще так люди звозили, то ще так нічого. 42-й год уже, то тоже ці громади, німці позабірали худобу всю. Позабірали, шо худоби не було ніякої. І корови... В нас бичка забрали німці. Застрелили на лузі. Вбили і в машину вкинули, повезли. А корову вже заставили одвести. Староста прийшов і сказав, щоб завтра на скільки-то часов корова була вже на заготскоті. Всьо. Не одведеш... Ще й родич якийсь був, дак батько його вигнав. Вон каже, німецька шкура продажня із двору, бо заколю. Він [каже] це такий закон. Попробуй не привести корову. Так мати плаче. Каже, давай одведем. Одвели. Позабірали все. А солдати забігають у кожну хату. Млеко, яйкі, млеко, яйкі. Які там яйця, як все, де курі вистріляли. Вбив, забрав, пошов. Ох, а іздівалися як, зразу тільки прийшли німці, в нас повісили вчителя мого, котрий із першого до четвертого класа вів, до п'ятого вів, Антона Семеновича. Потом трьох, трьох чи чотирьох розстріляли. І розстріляли... До війни він був у Андрушах директором школи. Не знаю, в яком году, Іщенко фамілія була. Ну в його не Іщенко, він був якийсь підосланий, видно. І шось таке, шо він за шось там побив дуже, учнів бив за шось. За якусь політику. За шо він бив, шо дуже побив учнів, шо лежали вони в больниці. А це було в учительській. А поштаљйон був і голова сільради і цей учитель. І посвідчили, і його засудили. І тільки німці зайшли, і ми йшли з батьком на базар, там на пристані куча, так як ви грузили сіль, так вона і лежала з баржи. Дак отож люди розгрібали ту сіль та носили на базар да міняли то за кирасін, то за спички. Ну хто шо. Бо тоді міняли. Гроші ж не ходили. Ми з батьком ішли. Батько несе сіль, і я з батьком іду. Ідем ми на базар. Я сюди, де оце зараз канал перерізаний, де насосна. Недоходя до насосної так, а Андруші туди ж вниз були. Ідем, коли на конях, такі коні сильні, два вершники напротів в німецькій формі. Доїжджають, коли: «Федот Йосипович, здрастуй», — на мого батька. Батько глянув, цей самий директор школи, шо був, і його син. Обидва в німецькій формі; і це вони поїхали в село, ми пошли на город, а вони поїхали в село і зразу ж в ту ніч забрали цих, цього вчителя,

цих усіх чотирьох, і на другий день розстріляли. А він був німецький шпiон, потом уже оказалось. [...]

Я як спомню, як зайшли німці. І це вони оттуда із гори, переправилися через Дніпро, а там на пристані так, пристань там була сильнейша у нас, всі товари йшли через пристань, там вокзал був двохетажний, там і ресторан був, і отделение міліції, і парекмахерська була там, і комната матері і ребьонка. Сильний вокзал був там. І якраз німці переправилися з Монастирка прямо на пристань же туди і йшли. Із пристані йшли, а ми ж так якраз над дорогою жили. Йшли вони в село. Їх небагато йшло. Усі з палками, ну, видно, ті палки, шо, шо міни шукали. То, кажуть, міноискателі. Усі як один підібрані, здорові такі, удіті. Чоботи на їх — дак просто людину видно в їх (блищать — ред.). В таких новеньких формах усі, здорові, ой. А наші солдати бідні, перед тим же ж, отам попід сошою, кругом по окопах, голодні сиділи, їм не привозили продуктів. Або ждуть, ждуть, ждуть там якісь боеприпаси, а їм ящики мила привезли. Вредітельство було кругом. А шо голодні були, дак отам заготзерно було, дак там чечевиця була, лежала на складі, дак вони ото у консервних коробочках варять собі ту чечевицю. Дак можна було подумать, шо... Або обмотки. Який дурак придумав обмотки? Солдати були в обмотках. Це ж попробуй замотать каждую ногу. Це ж время. Який дурень придумав таке, чи спеціально? У ботінках і в обмотках, а вони в хромових чоботях. Дак шоб отако, отакі голі, ніщі і розбили їх на їхній землі. Вигнали і розбили.

Ну вони ж як зайшли, то вони дуже ж жестоко поступили. Були ж такі подхаліми, шо зустрічали із хлібом — із сіллю. Були, і тоді були продажні шкіри. Ну вони, Боже, зразу почали розстрілювать, вішать. Це страшне. Ми з батьком їхали у млин, млин цей, шо і зараз там, у Підварках, їхали у млин. Тією старокіївською дорогою. На кождому стовпі вісить людина. Ну на кождому стовпі. Не можна було дорогою проїхать. То батько мене: «Не дивися, ляж отак». Ох іздівались падлюки. Або помню, як це, шо я ж, як це, шо я бачила. Шо базар був отам, де жовта церква, там був базар. І ми були на базарі. Там улочка була така, і жив сапожник, шо всігда батько там

заказував чоботи і нам шить і [іншим] шив. І там на квартирі жили євреї. Дак усі виїхали, Супоніцькі фамілія я помню зараз. А старий старичок такий, старий-старий немощний дід. І як то, що ми чи йшли туди до його, як його німці виводили на розстріл. Він мені і зараз перед очима. Такий немощний, старенький, а вони, здоровила такі, німці, ведуть його розстрілювати. Ох і творили падлюки. Да уже ж люди як обозлилися, так начали партизанські отряди організовувать. А у цьому, у Григоровці, Гітлер же обіщав їм землю дати тут. Дак один, що тут був гібітскомісар, так уже він собі землю віділив в Зарубинцях, так людей запрягав і людьми орав. Запрягає в плуг людей і такі ж подхалими пльоткою б'ють, гонять і вони тягають плуг. Тоді вже партизанські отряди стали організовувать в Григоровці. Громи там були, брати Гром. Громи ті стали організовувать партизанські отряди і стали їх вибивать. І його вбили, їхав десь бречкою, дак його вбили. Ну а деякі ж були і подхалими, що жили. О, раді були німцям, їли масло, шоколади. При любій власті і такі люди находитимуться. Як я оце помню цього коменданта, що мене брав. Був він, званіє в його було чи капітана, чи, ну офіцерське званіє у його було. І він мав, як з Японією була війна, він мав за озеро Хасан орден чи медаль, да орден, напевно. Бо помню, ще в четвертому класі я була, як він приїжджав у Андруші, дак його водили по класах і показували, що це ж наш сільський, який герой за озеро Хасан має нагороди. Тут тіки німці зайшли — і він явився і став комендантом німецьким. Це ж він мене брав. Я думала, як я вернуся да він буде, дак я так просто учеплюся і видеру йому очі за те, за батька, як він батька толконув. Коли прийшла я, його забрали у штрафну роту. Забрали у штрафну роту, і він там побув і прийшов. І ми з матір'ю їдемо, сіно везли із луку. Ну як ми там наклали, як ми його там склали, і їдемо. Переїжджали канаву, і те сіно розсунулося у нас. Коли він їде. Ізсочив, десь чи по дрова їхав десь чи шо. Ізсочив, підбіг помагать. А це батько його, ще ж куми нашим батькам. Я поможу, я поможу. А я кажу: уйдіть, кажу, отсюда, я вам сказала — уйдіть. Мати: да чого ти, да чого ти, да хай він нам поможе, ми ж самі не зможем.

А я кажу: я сказала — уйдіть отсюда, бистро. Він сів і поїхав. Коли його судили. Дали йому десять год. Визивають, да пошти цілу зіму на допроси ночю мене визивають і визивають. А тоді уже на суд визвали раз, чотирьох чи п'ятьох. Тоді я захожу, суд був закритий, його привели. Він страшний, оброслий, жовтий такий, оброслий. І питає судя, мене питають: «Ви його знаєте?» А його питають: «Ви її знаєте?» А він каже: «Не знаю». Так як же, — каже, — ти не знаєш, як ти брав її?

«Все життя моє так на колесах було...» — інтерв'ю з Миколою Пилипенком

Інтерв'ю з: Миколою Пилипенком, 1928 р. н.,
село Голубне Березнівського району
Рівненської області.

Проект: кваліфікаційна робота на здобуття
академічного ступеня бакалавра «Політика
пам'яті щодо остарбайтерів в Радянському
Союзі (1941–1991 рр.)».

Транскрипція: Марія Меленчук.

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю.

Місце проведення інтерв'ю: м. Костопіль,
Рівненська обл.

Дата проведення інтерв'ю: 28 серпня 2008 р.

Присутні: Микола Пилипенко, Марія Меленчук.

Микола Пилипенко (*далі* — М. П.) Забрали десь так в другій половині квітня в 42-му. І був я до 45-го, тільки пізніше. На Михайла. От Михайла маєм 21-го числа, то я прибув додому. Ну, коли... Нас освободжала Америка! Не Советський Союз. Я був: город Фрайбург, а село — Шлят. Ріка Рейн. От глянеш в карту, от ріка Рейн є, три кілометри був я од ріки Рейн. Село Шлят називалось. Тепер-ка один рік — спокійно. Робив я в хазяїна, бо я був малолітка, штирнадцеть років мене забрали. От. Ну, дий рік я в хазяїна робив всьо, та як старий дядько: і косить, і орать, все-все, всьо полностью. Там у нього було десять корів, пара коней, то я все кормив, орав, сів — все! А сорок, е-е-е, сорок третій, так, в 42-му забрали, 43-й, да, в 43-му в конці, зимою, з поля ми вже все поприбирали, хліб, картоплю, все, покосили, поприбирали. А зимою десь так вже после

Нового року, коли Америка видала радянській владі війну, от, Гітлеру війну оголосила вона, бо вона побоялась, бо як Гітлер забере Росію, то її вдарить і забере повністю, не смотря що вона за океаном. О. Вона хітра та держава Америка! Видала війну. Видала війну, то ми цілу зиму, більш як три місяці, їздили окопи копать. От саме де ріка Рейн. А ріка Рейн широка така, як Дніпро. От. То ми окопи там копали. Забирають тако ввечері, в часом адінадцетъ, не дньом, вечором, в часом адінадцетъ забирають, приїжджають машини военние, вояки нас керували на полях. І завозять под ріку. Там такі корчкики повиривали, сосни, ну, кустарнікі таке було, і там ми окопи копали. А там земля — один камінь, щєбінъ! І до шести ранку! Цілу ніч. До шести ранку. То може викопає меншу, як цю (показує), а то — половина! Руками! Не можна. І стоять німці, военні стоять, не можна. Він об'явить там через дві години перекур на п'ятнадцетъ мінут, може, хто хоче по своїх ділах. О, так ми три місяці виїздили копали. Потім як Америка вдарила сильно на Германію, самольоти, вертольоти — все те діло. Дитя! Та як вдень — так вночі було видно! Бомбьожка так ішла. Горіло страшне діло! Коло нас! ми окопи копаєм — а снаряди падають, рветься, страшне діло! (емоційно) Багато побило дівчат, бо і дівчат брали, і жінки, і малолетки. Страшно шо там побило людей же ж! Ну, шо ж?! Кажний ранок — додому. Додому приїхав, привезли якраз в шість часов вдома, в шість часов мені треба худобу годувать. А я не спав ні грама. Шо робити?! Погодував, покормив я худобу — поїхали в поле. Ото тільки я дньом шо, коням в Германії був закон такий, шо дві години їсти. Воно і в нас, в Союзі, було так само. Ото ті дві години я погодую і на часік задрімаю. А на другу ніч знов їду копать. І так три місяці я виїздив! Отаке я тобі можу розказать. Ну, вже як кончілась война, над Берліном, над Рейхстагом американські войська і рускі войська. Ну, пройшло там 24 суткі, та армія, і та армія шо хотіли — те робили в Германії. Шо хотіли — те робили. Пробач, ти молоденька, я не хочу тобі таке говорить, знущались з дівчат, забирали, розстрелювали, шо хотіли — те робили. Потім вказівка прийшла така: те діло заборонить строго-на-строго! Заборонили. Не було. І рускі те

не робили, і американські війська. Американці як приїхали — о! А я шо?! Пацан! Він на асфальт вийшов, вийшов на асфальт. Бачу: їдуть негри на мотоциклах, пулімьоти стоять. Останавлються, махай рукою до мене. Ну, я ж, вони по-англійські говорять, я ж нічого не розумію. Я по-німецьки раніше говорив добре. Я зараз маю 80 років, я позабував, я говорив як німець, все! Виймає чіколаду з кармана і дає мені. Я боюсь брата. Думаю: може застрелить?! «Не, не, не, бери» — каже. Єден дав офіцер, потом другий дав офіцер, третій дав офіцер. Розпитує: звідки? Кажу: Україне. «А! Країне! Країне! Гуд, гуд, Україна, добре, добре» (усміхається). Ну, і фронт пройшов. Ну, і куда ж я буду їхати?! Так і живу у хазяїна. Працюю. Ну, їсти. Хтось мене мусить кормити. Ну, може, місяць пройшло. Може, більш. Я вже точно не пам'ятаю. Старість велика. Є об'ява в кожне село зобратися, як у нас в сільраду, чи як в школу, в дом культури. В село приїхало начальство американське і рускі. Генерали, полковники. Крупне начальство, воєнні. В сільраду. В єдній комнаті американське консульство, а в другій — руске. О! Спочатку рускі питають: «О, синок, додому поїдемо!» Я не можу розказати (сльози на очах). «На Родіну! Там тебе мама чекає, батько». Все, як має бути. Ну, думаю, я знаю (задумливо). Ну, всьо. Кажу: «Ідіть ще в ту, в другій кабінет». Через двері перейшов туди. Там знов американські. «Ну, то шо?» Через переводчика. Той по-українськи, той по-рускі говорить. «Ну, то шо, сину, не хочеш додому їхати?!» Я кажу: я знаю, я мав би охоту додому поїхати. «Поїдем до нас, в Америку! О, давай!» Слово тільки би сказав, шо «я з вами» — і всьо! Вже больш до рускіх не попадеш. Зразу вони вже в ту сторону, і на свої машини — і повезли. Ну, то те, що цей товариш мене збив. Кажу: «А, давай їдем, Микола, додому!» От я так і рішив. А сусідка зо мною, сусідка зо мною, старша була, мала 19 років, то настояща возраст. То тая не схотіла. Та каже: «А я останусь в Америку!» Зразу! І її забрали — всьо! А її брат в Березанському районі, на Кадобиша, там таке є на палігоні, такий хутор малий, Кадобище, жив. Но, і це, то вона туди, а — ми до рускіх, ми пішли до рускіх. «О! харашо!» Нам Америка видала посилки, по вісім кілограм! Все там було: і консерви,

і зубна паста, і мило! Всьо! Всьо, шо є на світі з продукції — там все було. Кожному єдному на дві неділі! То покамісь ми приїхали сюди, то дві такі посилки, по 8, 16 кілограм дві посилки. Ну, а з собою мені хазяїн тоже дав! Дав їсти, дав сала копченого, дав ковбасу, буханку хліба дав. Дві літри вина, виноградне, чисте вино. Ми їсти мали. Як ми приїхали в Польщу, в Варшаву (стишує голос), привезли, нас — Боже мой! То рускі, сірники в коробочках, там, де сірники лежать, приходить старшина, і коробочку того цукру тако всипав — і всьо! На суткі. І овсяної муки жменю. Де хоч її вари, у вагоні. А у вагон зогнали, у телятник, де худобу возять, там напаскуджено, все там так, шо, ну, не розказать. І там і жили. Ну, в нас їсти є, в нас і посилки є. То хто той цукор зразу з'їв, в муку то взяв і висипав на землю. Хто її буде варить?! В чому?! Ну, приїхали з Варшави, приїхали у Львів. У Львові знов те саме дали. По коробочці такеї те муки, цукру, і теї муки, як повлітрова крушечка. Ну, і всьо. Приїхали ми зо Львова в Костополь, в Костополі тоді поїзд не останавлювався, ні товарняк, ні пасажирний. У Моквині, станція Моквин, там була водокачка, паровоз брав воду, то зараді води там остановка була. Бо в Костополі водокачки не було. А колись поїзда не було електрикі, не ходили так як зараз. В Моквині водокачка, там остановились, ми позлазили. Ну, шо ж?! Було то десь одінадцять ночі. Ну, де діваться?! Нема де діваться. Там на вокзалі посідали. А вокзал такий був маленький! Будка збита з досок. Посідали, сидимо. Заходить міліціонер — виганяє. Не пускає. А куда ж діваться?! А я жив село Голубне, Бережанський район, мені 20 кілометрів іти. Шо я вночі?! Як я зайду вночі?! Я ж тоді штирнадцять років мав, як мене забрали, а там почті п'ять років. Я вже був дорослий. Ну, подождали ми. Бог з ним. Переночували там. Подождали дня. Ну, вирішили іти. А те все: чемодан хороший, костюм я мав еден, другий, сорочки, ну, все таке. Ну, шо ж?! Бачим: їде якийсь дядько. Кажем: завези нас туду і туду, до Голубного. Він каже: до Голубного завезу, на Залісся. Там хутор такий Залісся. Правда, вскрив я ту посилку. Я дав йому пічення попробувать, і чіколадку йому. Боже мой! Він в житні!.. Дядько такого віку був як, старий чоловік, конячка така сла-

бенька! Каже: «Я прожив — такого не їв ніколи!» Ну, привіз. Осталось десь кілометр додому. Прийшов я додому. О. Ну, побув штири дні. З теї радості в мене мама померла (сумно) Був я здоровий, все, як має бути. Я вночі прокидаюся — вона зо мною сидить. І плаче. Ну, як сказати, щоб не зблудить?! Кажу: шо Ви, мамо, плачете? Вона носила вже в церкву хліб, шо вже на світі мене нема, убитий (сльози на очах). А я жив (тихо). А я живий. Побув я тиждень. Уполномочений якось узнав, уполномочений взяв якось узнав. Прийшов до хати, каже: на воєнкомат треба явиться. Я без документів приїхав. Як?! На учьот я став. Пошов я на воєнкомат в Березне. Там капітан Дульцов. Дядько був серйозний, росіян. Розпитав мене як слідодатель, все, подробно я розказав. Іще з КДБ другий сидів у гражданському одітий. Той все писав і писав. Більш як три години тривало! Все: де я був, все, як хазяїна звать, все, все! Я все розказав йому, о. «Ну, шо ж, дорогою, — каже, — надо в армію іти». Зразу повестку мені пише. Через 15 днів в армію забирають! От. Отака в мене жизнь була, дитя. Забирають мене, пішов на воєнкомат, повестку дали, вдома попрощавсь — пішов. Бо фронтовики, треба було додому мобілізувати вже, а ми, скажем, ми учаснікі війни америк... німецької, я окопи копав, то касається все до воєнного діла, та як на фронті був всьо равно. Я ето всьо розказав. Ну, і шо? Забирають! Забрали в армію. В Березному оставсь. З усіх селей набрали хлопців. На Моквин станцію завезли машиною. П'ять машин. А колишня, випуску такого, шо дровина палили. Дровина напаяно, дзинь-дзинь-дзинь, той гас помаленьку, дві години погорить, і тоді їде. Ну, і ми там переночували в Сарному. Дали, правда, по такому куску ковбаси, по куску хліба. І всьо, все. До Сарного завезли. А в Сарному зборний пункт. В Сарному главне. Тоді в Сарному зборний пункт з усіх районів. Ну, привезли молодьожі теї, набрали.

Комісію! Комісія здорова така! Колись і в нас був воєнкомат, і заре воєнкомат є, і другий, по той бік сторони, два було воєнкомати. Два зала. А тепер зробили в одне. Вчені, всі вчені, наголо роздівають, всіх вчених проходить, рентген, все як має бути, розміри, вес, всьо-всьо. хто в яку команду. Хто в піхоту,

хто в артилерію, хто в танкісти, хто в морфлот моряки. Мене зачислили в морська берегова охрана. Нами командували моряки. От. Привезли в Ленінград. Звідси в Ленінград. В Ленінград як привезли, в сам Ленінград, над заливом, залив з Фінляндією. Ну, Балтійське море, вже залив.

[...] Ну, і так прокантувавсь я там в Естонській, в Естонії СРСР. І на пилораму нас водили, доски собі заготовлювать. Ну, все такі роботи робили. То п'ять років. Тепера рік служать, а то п'ять років. Я вже навчивсь був з естонцями робив, то навчивсь і по-естонськи говорить. По-німецьки говорив (сміється), і по-естонськи, і по-руські вже вмів говорить, і по-українськи. О! То два рази я, два рази додом приїжав, два рази мені камандір полка давав от пуск: двінадцять днів безплатно, і офіцер на станцію, білети в касі, всьо як має быть, два рази приїжджав.

[...] А припоследку вже, коли демобілізували, приїхав я додому. Ну, і шо ж вдома робить?! Я кавалер, дорослий, шо ж робить вдома?! В колхоз. В колхоз я не хочу йти. От. Сюда-туда, пішов я в Костополь. Тут товариш у мене був знакомий дядько, сусід. Ну, прийшов я в Костополь, пішов до нього. Ну, ми побули, бо він був на роботі, на конях робив. ну, в нього переночував. А вечором, не, помилився. Він кончів, коні погодував, кончів, прийшов додому. «Ну, шо?! — каже, — Микола! Ідем до дівок!» Всьо. Приводить мене он сюди-во (показує на хату). Тут перша жінка моя жила, бо це в мене друга жінка. Приводить до хати. «Добрий вечор!» — «Добрий вечор!». Він Пилип звався той дядько. Каже: «Гашка!» Гашка вона звалась. «Гашка! Я тобі чоловіка привів! Подивись на його!» (сміється) Я на її тоді перший раз дивлюсь, так як на тебе, дитя, вона — на мене.

Ну, всьо. Він виймає бутилку водки на стіл. Всьо. Вона, правда, то діло вже було зимою, перед Колядями. Вона пішла в комору, нарізала тарелку сала, таке мерзле, хароше таке сало. Цибулю положила. Ну, шчо то ще?! Ну, і ще кава чи чай. Не, тоді кави чи чаю ще не було, а варили з цукрового буряка, з того, шо цукор роблять, каву. Наріжуть кусками тими, кружками, і день покипить, на каструлю таку здорову, чи на відро.

То така солодка з цукром. І молоком додати після, зцідить, — натуральна. Я тобі кажу, дитя. То не така, що тепер роблять! То! То потрава все, то отрава! І теї кави по кружкі. Ми поїли, випили по сто грам. «Ну, — каже він, — але я його покидаю! Я додому не беру». Всьо. А вона каже, а вона каже (усміхається): «А на шо він мені?!» А, правда, ще її батько був живий. Больш восьмдесят років дід. З бородою, хороший дідок. Каже: «Дочко! Ти йди в комнату спать. А він тут коло мене». Колись коло печі такі дошки, «піл» називалось. «А він коло мене ляже, — каже, — а на ніч я його не пущу». А мені треба було йти в Бережанський район, село Голубне, 20 кілометрів. Каже: «Вночі ще вб'ють». Каже: «Я його не пущу того хлопця». Правда, рано я переночував, всьо, рано встав, вийшов на двір, умився. Крепкий був, молодий! Красивий був, молодий, такий рослий хлопець. Всьо. Вона зварила снідать, ми поснідали. Я пожав руку її. «Ну, то, — кажу, — як? Соглашаєшся чи не?» До єї. Ну, вона каже: «Прийдіть ще раз». Я десь так, ну, бо тут в четвер був базар, так як заре, і в неділю. Прихожу я в суботу, на неділю на вечір. Бо колись робили в суботу, не так як зараз. Колись робили по десять годин кругом. Вона прийшла з роботи. Я прийшов ранше, десь півдня. Я з доми взяв пляшку, з старим випили потрохи, о. Корова в старого була. Нарізали січки, корові дав їсти. Напоїв корову з старим. О. Каже він до неї, вона прийшла, я на дворі був. каже: «Дочко! Бери того хлопця. І не крутись! Бери того хлопця». Каже: «Будеш мати хазяїна. Бери того хлопця». Ну, нічого, повечеряли, в хаті поговорили та як треба сам на сам з єю побалакав. Ну, дий вона вже говорить: «Коло того діда знов ночуй другу ніч». Ну, то вроді вона вже согласилася. Ну, там через пару неділь я приходив. Короче, так до мая місяця. До Трійці. А на Трійцю вже весілля було. Треба було горілки зробити. А колись горілку проблема було зробити, бо строго було, карали сильно. Ну, таке, трохи горілки вона зробила, їй швагро зробив, жив у Корчів'ї. О. А то я вдома там зробив на палігоні. От, трохи. Ну, правильно, весілля було непогане. Зарізали порося, тьолку зарізали. І в цій церкві ми вінчались, де я в хорі участую сорок років співаю. О. А цій церкві я вінчався. Штири фури коней сіном заслані, радюгами

заслані отакими-во. Всьо! Молоду і хай молодий їде! А тепер ті машини! А на п'ятій подводі — то духова, оркестр, духовий оркестр сильнейший. З Залісся, заліщани такі були. їх сім братів, і сім на духових! О! Славні дядьки були. Як заграли, тут вечором заграли, а хата стара була, це я вже построїв, світло потухло. Як дунули — все моментально, світло потухло! Попопограли! Весілля було на той час сильне. На Красній вулиці, на Красній, Костя Хурунжук, він вже помер, ковбасник. То він робив закуску, робив ковбасу, рулети, паштети, все, всьо. Ну, і він був на весіллі.

[...] Весілля було колись в суботу не робили. Неділя, в понеділок вареники — і будьте здорові. Ну, всьо, кончілось весілля і я так і остався. За мною батько був на весіллі і старший брат. Старший брат вже помер, Петро. Коло Петровського жив, він жив на Терешка вулиці. Там заре син живе в його хаті, Василь. От. Ну, і так. Став вже я тут жить после весілля. Ну, треба стать на роботу. А нема в мене паспорта нема, нічого нема. Як стать на роботу?! Кажуть, в мебельний. Вершинський був, поляк, артель, то артель була, мебельний завод. Пошов я на мебельний завод, розказую: так і так. А він каже: паспорт треба, треба таке й таке. Я йому розказуюб так і так, все розказав. «Ну, всьо равно паспорт треба. Ну, як?!» Кажу: ось я тут женився, розписався, метрики є, всьо. каже: «Їдьте». Він мені порадив добре. Каже: «Їдьте в Березне, в паспортний стол, покажіть, шо тут ваша жінка, ви розписалися, будете жить. Вони мусять дать». Я поїхав тудя, в паспортний стол, в міліцію в Березне. Там вони крутять, не хотять говорить. В колхоз! «Ти живеш в Голубному! В колхоз!» Я ж маю метрики, показую. То чуть-чуть не порвали тие метрики! Да! То я бисто хапнув і забрав з собою. Ну, шо ж?! Там же ж був такий самий мужчина молодий. Кажу йому таке діло розказую вперед. Він каже: «Вони хотять хабара. На руку» (стишеним голосом). А де ті гроші? Грошей нема, я сам голий. Приходжу я додом, в Голубне додом, кажу до батька: так і така справа. У нас були індюки. Мама раз, батько зарубав індюка, почистили, все як має быть. Я на другий день рано приходжу в загс, даю, кажу: тут маєте подарочок. Вона подивилась, я показав, шо розписаний, всьо.

Сідає, зразу виписує мені паспорт, пошов на міліцію, там пробилося. «Яке вона мала право виписать?! Де начальник міліції?! До є!» А вона шось там йому сказала дві слова і він замовк. По відімо, того індюка на пополам будуть ділити. Отаке діло було (сміється). І я получив паспорт, став тут у паспортний стол приписався. Пішов до Вершинського — всьо! Без розговорів прийняли. То я там в мебельному рік робив. Там плата була маленька: десь 60 чи 70 гривн... рублів, та як гривнів зараз. На місяці. Ну, шо то?! То мала зарплата. Кажуть, шо в комбінат. В комбінаті заробляють лучче. Беру я покидаю там, розшчитуюсь, іду я в комбінат. Пішов я. Там в комбінаті в оделі кадрів була Політова, висока баба, молода, красива така. В нас, каже, є за забором робочі, нам ви не треба. Мені подказали, шо в райком. Я пішов в райком. Заведующій райкома Безуглий був. Він був по нації турок, Безуглов фамілія. Пішов я до його. Він подняв трубку, подзвонив до неї, каже: «Приміть». Подав документи, всьо. «Приміть». Пошов до неї, вона каже: «Не нада, нам не надо». Іду я до його знов. Він дзвонить до неї знов. Дві неділі мене так водили! Дві неділі! Наконець-то я вже їм надоїв. «Шо вже знов Пилипенко прийшов?» Кажу: «Да. В любий цех, я ж кажу вам, в любий цех. Я можу робить рамщиком, протніком. От дві спеціальності у мене є, можу робить». Ну, нічого, вона направила мене в лісопилний цех на пилораму. Став я робить.

[...] То шо я знав моє життє — то я тобі, дитя, розказав.

Марія Меленчук (далі — М. М.) Добре. А скажіть, будь ласка, ще: Ви народилися в Голубному в селі? Це Березнівський район?

М. П.: Да.

М. М.: А якого року?

М. П.: 28-го.

М. М.: А сім'я у Вас велика була? Скільки братів, сестер було?

М. П.: Чотири брати було.

М. М.: Ага, чотири брата. А скажіть: от як тоді люди жили в селі? Чи як хто?

М. П.: Бідно, дитя! Все з руки, все з землі було! Сорочка,

штани з полотна, сорочка з полотна. Ольхи настружим, дерево ольха в лісі є, і мати кине у виварку, в баняку нагріє кип'ятку, а дерев'яна зроблена, отака велика, як оцей круг. І намочить те біле полотно, і залле тею білою водою, на суткі, і коричневі такі штани стануть — то шо нада помальовані! (Усміхається) Покисне, висушить, тоді ще раз запарить там зробить — і всьо. І сама кроїла, і шила вручну! І штани, і носки, всьо, всьо! Готового не було, та як зара одежи! То таке. Ну, так само і постель, радюги. Полотно таке широке на метер, то дві зшивали до кучі і ліжка застеляли. А в ліжку солома, не матрас. Свіжа солома наложена, о, і тим заслана. Подушка, прада, подушки були, бо тримали гуси, качки, індюки, пір'я було. всі робили. Всі робили! Дівчатка такі, ну, по сім років! Ще дошкольного возраста, а вже пасли гуси на болоті. Вже пасли гуси. Рано поснідають, вже сонце вище, гуси тоже не люблять маленькі мокроти. Каже: «Дітки, вставайте». Всьо. То в мене два брати мешні близнюки, то вони постійно пасли. «Мамо, я не хочу пасти, мені стидно, хай дівчата пасуть!» А мати каже: «А де ж ті дівчата, як в мене їх нема?! То мусите ви пасти». А подросли більші, вже в 12 років почав в школу ходити, то знов свині пасти! Колись і свині. Прив'язували шнурок на шию, палку таку міжду ногі свині, щоб не могла втікати бігти, і на болоті напасеться, додом прийде, помить, нап'ється, і всьо!

[...]

М. М.: А ще скажіть: як починалася війна, то тоді люди говорили, знали, шо скоро війна буде? Чи як почалась, то ви і не знали, звідки вона взялась?

М. П.: Ніхто не знав, шо буде война. Гітлер подписав на 20 лет з Сталіном договор мирного життя. Шоб той не укрелявсь, сили, а той дав двадцать штири години ровно, в чотири часа вдосвіта бомбьожку на Москву, звалив Москву, бомбив Київ, розгромив побив в першу чергу!

М. М.: То Ви і не думали, шо війна почнеться?

М. П.: Ніхто не думав, ніхто. Тако, старі діди то предполагали, шо може війна буде, те так, а так — ніхто, мирно жили, так як зараз. Він же ж договор з Сталіном подписав, шо двадцать років не буде війни!

[...]

М. М.: А Ви пам'ятаєте, як німці в село прийшли? Чи перш радянські солдати? Кого пам'ятаєте першого?

М. П.: Німці! Да, німці! Німець Ленінград вже забрав, німець вже от-от на Москву мав вдарити, щоб Америка не видала другий фронт! Ми не жили б на світі, вас би не було на світі, бо в його був проект, такий план: ті люди, котрі він завоює, рабом будуть, дадуть укол — безплідні будуть всі, плодів не буде, а своя раса буде розмножаться. На одного солдата німецького буде три-чотири дівчини немки. Щоб його раса розмножалася.

М. М.: А от пам'ятаєте, як німці в село зайшли? Як вони виглядали? Як до людей ставились?

М. П.: Ну, нічого. Він тільки жидів не любив крепко. Хто з жидами був зв'язаний — то він пулю получів, його розстрілювали. А так — нічого. Як то? *Аєр* і *путєр*, на яйця *аєр* казали, а на масло — *путєр*. Каже: давай їсти, *аєр*, *путєр* — давай. Зносили. А так то вони чисті були солдати. Чоботи такі хароші, чисті солдати, машини, техніка — всьо! Ну, не любили вони наших людей. Але не розстрілювали тако! Хто з жидом мав яку связь, бо жиди давали золото, дочко, у рукавиці золото, щоб його переховать. А возьми переховай, а як докажуть — то прийдуть, виб'ють тебе, і того жида заб'ють! І все! Він жидов унічтожав.

[...]

М. М.: А от ще скажіть: тоді, як війна почалась, ви думали що довго буде війна, чи скоро кінчиться, чи то ніхто про те не думав?

М. П.: Не, ніхто нічого. Я ще раз кажу: якби не Америка, то була в Германія тут, всьо. Вас би не було на світі.

[...]

М. М.: А скажіть, коли німці почали забирать в Німеччину, то спочатку люди добровільно їхали чи зразу силою забирали?

М. П.: Силою, силою. Добровільно не.

М. М.: А з села Вашого багато забрали?

М. П.: О, багато, більш як 20 душ було. Тоді голова сільради назначав.

М. М.: А Вас як, з хати забрали, чи на вулиці облава була яка?

М. П.: Я хочу сказати таке: назначив голова сільради явиться в сільраду, і зарбали – і всьо.

М. М.: А от хазяїн Ваш там, у Німеччині. Як би Ви сказали: він добре до Вас ставився чи погано?

М. П.: Я не дуже сказав би, що він сильно поганий був хазяїн. Жінка то дуже добра була. Ну, раз то я получів по морді добре. Ну, я того не розумів. Вилки, ті, що гній накидають, то я встромив в різетку в силову лінію. Він як побачив! То замиканіє. По всій хаті, всі мотори чуть не погоріли. Чотирнадцять років. Взяв з лівші як пальнув!

М. М.: Але ж Ви малі були. Чого Вас забрали? Хіба таких малих тоже брали?

М. П.: Брали. Ну, той голова сільради мав свого племянніка послать, то він мною! Я тоді недоказав. То я сів і плачу так. А вийшла хазяйка, до його шось там шваргонула, приходить до мене, взяла мене за руку, погладила, потримала коло себе. І всьо.

М. М.: А Ви самі там в них робили, чи ще якісь робітники були?

М. П.: Я в того хазяїна сам робив. Він мав штири корови, пару коней, і ресторан в селі. А були бауери такі, що п'ятдесят волів, худоби. То там по два, по три було дядьки. По дві... дві жінки. А то ще бідняк. Ресторан держав. Ото вечором всі німці пили, ідуть пива випить, то тильки по крушечці пива. Закон. Більш не. Не та як то горілки, п'ють, сидять цілу ніч! Такого не, не було тоді! І в карти грали. А в карти грали, в карти, як по копійці, *фелік*, до рубля, до гривні дойшов, мелочі, кончили те, время вийшло, девять годин — додому, *шляфен*, спать. Той гривень взяли розділили, пішли (сміється). А то просто грали, врем'я провести.

М. М.: А в селі були ще десь українці робили, поляки?

М. П.: Були, чого не?! І пленні були, после були французи пленні були, серби були пленні. О. Там, в Германії, були.

М. М.: А Ви з ними, ну, ходили до них, відвідували?

М. П.: Не, не пускали. В девять годин, от сонце зайшло, то на вулицю я не мав права вийти. Там вікна такі, з досок, позакривані. Война ідьот, щоб світла не було, не бомбило. Строго-

настрою. Погудована худоба. Тільки міліціонер їде селом і дивиться: де не закрито, де хто на дворі ще стоїть.

М. М.: А вихідний якийсь Вам давали?

М. П.: В неділю.

М. М.: І Вас пускали кудись в неділю? Чи так само вдома сидіть?

М. П.: Нікуда. Худобу погодував — і сидиш. Вийдеш з хазяїном, чи з хазяйкою, як хоч, в церкву, в *кірху*. З їм разом. Пішов в *кірху*, кончилась служба, прийшов. Куда ж я піду?! Нікуда.

М. М.: А гроші якісь Вам платили?

М. П.: Давали грошей. А що з тих грошей?! Хазяїн принесе — я на вікно положив, на другий день взяв і оддав. Ну, що я за їх буду там куплять?! Мені костюм, карта, *шюксель* там називався, виходний костюм і робочий. Ну, і більйо, те, що треба. І всьо.

М. М.: А як вони Вас годували? Вистачало Вам того?

М. П.: Рано повстаєм з хазяїном, то в першу чергу з яблук соку по стакану випили. І пішли худобу годувать. Він ше держав три бугаї було, то він кормив, а я — свою худобу. Погодували у сім годин, вже хазяйка: кава, масло, хліб. Каву — хоч чорну. Ну, і цукор кусковий. Хоч чорну, а хоч з молоком. Повкрушки кави чорної, а остальне — молоко. В десять годин по кусочку сала, і знов яблуко можно. А не — то пива бутилку. В обід, у час обід, на обід, то на обід вже так: або капуста тушена, або жаркое картопля з м'ясом. І в штири часа підвечірок — то тоже. Бутилка пива, а не — вина того. І кусок сала. Отакий десь буде (показує) кусочок сала. Там більше м'яса їли, а хліба — мало. Германія — маленька держава, але сильно розвита. А вечором, то вже хазяйка хліб наріже, молоко спарить, і туду, перекип'ятить, по тарелочці на ноч — і всьо, *шляфен*, спать.

М. М.: А от ще скажіть: Ви бачили, як в своєму селі живуть люди, і як там німці живуть. То як би Ви порівняли життя українців і німців тоді?

М. П.: О! То німці жили тоді на вищій уровень! Та! Там нема злодійства! Їду я з поля, впав мені плуг чи шо з воза — то там і буде лежать, покамісь я його не заберу! Подивився, шо нема,

в сільраду подзвонив, що загубив плуга, по дорозі упав — ну, і нічого. На другий день ідеш — лежить. І гроші так, щоб то не було. В той час там за гроші, за крадіжку руку раз одрубав — і всьо! Не таке, як у нас, дивиться, щоб витягти з кишені. Кольцо знять з дівчини, ще шось.

М. М.: Заможніше вони жили?

М. П.: Та, канєшно!

[...]

М. М.: А от скажіть, Ви поки були там, в цього хазяїна, Ви шось чули про те, що на фронті робиться, скоро буде перемога, чи не скоро? Ви шось про це знали?

М. П.: Як видала Америка другий фронт Германії, то всі німці заплакали, всі в чорному почали ходять. І зразу сказав хазяїн: «Війна — капут! Германія — *гейтторбен!*» Помре капут, всьо. То що ж?! Дві держави сильні: Росія і Америка! В той час сильна держава була, вона і зараз сильна. А германія — що то?! Жменя її. Вона маленька.

М. М.: А скажіть: Ви знали, що будете скоро їхати додому, то хотілось їхать додому, чи думали, що краще там залишитися?

М. П.: Ну, хто хитріший — той оставсь в Америці. Всьо! А хто дурніший — той приїхав додому на страданія.

[...]

М. М.: А от скажіть ще: Ви як додому вже вертались, то Ви кажете, що російські солдати агітували, щоб їхати додому?

М. П.: Ну, а якже! Ну, а чо' не?! Начальство крупне. Там солдат рядовий — не. То генерали, начальство. Правітелі з Москви.

М. М.: А Ви от не чули, як люди, остарбайтери, які вертаються додому, як тут до них ставляться? Нічого такого не чули?

М. П.: При Союзі то трохи ставились погано. Боялись признаться, що були в Германії. а, потому що казали, що ми охотно поїхали в Германію. Охотно. Даже до того, що могли судить. А насільно, фактически, насільно забирали. А при Україні — то не. При Україні я — льготник. От. Всьо. А при Союзі ніхто нічого не говорив і не згадував.

М. М.: А скажіть: по дорозі додому, як Ви добиралися додому, Вас допитували? Питали де Ви були, чого Ви були, як, що робили?

М. П.: Не! Та переїхали в Польщі через ріку, через Віслу ріку переїхали, там така мілка вода, в одному місці тільки чуть-чуть, видно пісочок. Переїхали — і всьо! А тут вже на поїзд — і до Львова! А зо Львова тоже на поїзд, як хоч. На товарняк цепляйсь. Як хоч. Нема, щоб хтось проводжав, ніхто і їсти не давав. Нічого! Як хоч!

М. М.: То в якому це році Ви додому верталися?

М. П.: В 45-му. Перед Чесним Хрестом, восени. Я ж вам розказував, що як приїхав, то мама померла, чотири дні я побув. З того жалю. Вона думала, що я вже неживий, то вона в церкву носила хліб.

М. М.: А от скажіть: в селі, от сільський голова, чи хтось там з партії, Вас не викликав, не допитував, нічого?

М. П.: Нє.

М. М.: А сусіди, знайомі знали, що Ви були там?

М. П.: Чому не?! Знали. Ну, от, скажем, я вам розказував, пішов я, уповномочений прийшов, пішов я в район, в Березне, в воєнкомат, став на приписку, той мені сразу повестку дав в армію сразу. Через 18 днів я пішов в армію. Я вдома мало й був. Все життя моє так на колесах було. То там чуть не п'ять років, в Германії, то в армії чуть не п'ять років. Отаке моє життя було. Всьо. А після женивсь, то давай, тра пахать. Діти появились, тра хату ставить. Робить! І по сьоднійшній день робота, і робота!

М. М.: А як на роботу влаштовувались, то Вас не питали чи Ви буди за кордоном, чи Ви були в Німеччині, такого не питали тоді?

М. П.: Питали. Ніхто не говорив. За це наказували. За цю справу Росія наказувала. Закон такий був.

М. М.: То Ви не казали, що були в Німеччині?

М. П.: Канєшно, нє.

М. М.: А могли не взяти на роботу? Чи як?

М. П.: Не взять. І зараз МГБ, на следство, і так дале! В комбінаті, як німці були, станки встановляли, а я по-німецьки

заговорив, то визивали мене. Да. Німці оборудованіє ставили. Ну, я бачу, попойшов до них, говорю: *гут морген!* — *Гут морген!* — *Майн лібе ман.* — *О, дойтч шпрехен?* — *Я воль.* Всьо, так, кажу до його. Ми почали говорить. Раз — почув бригадір. Чи Свищ, чи Позяховський, там бігало до чорта тих начальників. І доложили діректору. Доложили діректору, і визвали Цицевича. Офіцер, учитель, шо в Мирному він учив, в Костополі. Цицевич. І заставили МГБ з Цицевичем, шо я говорив по-німецьки. А той сказав: «Да, він *фернштейн, шпрехен*». То зразу мене в фанерний кинули, зразу з того цеха забрали.

М. М.: А шо, у фанерному гірше було, чи як?

М. П.: Не в тому, а шоб я з німцями не встрічався! Бо ми можем по-німецьки говорить даже політіческі діла! То ж такє! О. То шоб не знать.

М. М.: А от ще скажіть: Ви як вступали на роботу, то Ви не казали, шо були в Німеччині. А чоґо? Ви ж не самі поїхали, Вас примусово забрали.

М. П.: Вони не вірили. Тоді навіть ніхто і не розказував, шо ти був! При Союзі це ж було дуже строго. Всі стали знать, як Україна стала.

М. М.: А вже як незалежна Україна, то стало якось вільніше?

М. П.: Да, то всьо, почали говорить! І то! Через суд. В суд я ходив, свідків брав. В Ровне ще два раза МГБ визивало, в Ровне ще їздив. Та! То то не так діло те утвердилось. Як сказать.

М. М.: А як раніше, ще коли при Союзі, то Ви спілкувалися з тими людьми, які так само, як Ви, остарбайтери? Збирались? Згадували про те, як ви там були?

М. П.: Ну, як з такими, шо я знаю, і він знає мене, то побалакаєм, даже поговорим. Але він знає, шо то секрет. І я не скажу, і він нікому не скаже.

М. М.: А з чужими так то не?

М. П.: Не, канешно.

М. М.: А от дітям своїм Ви розказували?

М. П.: А, дітям — да! Дітям розказував. Дітки знали в мене в хаті. Я німецькі пісні їх понаучував, співали.

М. М.: А як Ви скажете: вже як Союз розпався, незалежна Україна стала, то Вам стало легше згадувати? От Ви мені розкажете, чужій людині. То вже вільно?

М. П.: Свободно! Я не боюсь! Я кому хочу можу казати!

М. М.: А при Союзі то Ви б так не розказали?

М. П.: (усміхається) Канешно, не! Я можу зараз кому хоч, в Києві любому міністру розказати все! Яке оружє, як Америка воювала, окопи копав, як я окопи копав нар рікою. Река Рейн. Я все можу розказати! Все повністю. Мені кається, щоб як взяли машину, у Фрайбург, і я в те село Шлят — я б познав би той дом! Чесне слово! Ну, тільки щоб помало їхати. Як різко машина — то не впізнаю. І на те місце заїхав би, до реки. Да!

[...]

М. М.: От Ви мені розказали про все своє життя, багато розказали. Дуже дякую! А ще як би Ви сказали: от у Вас щасливе до сьогоднішнього дня життя було? Чи Ви більше бідували, горя зазнали в житті? Чи по-всякому бувало? Як би Ви сказали?

М. П.: (сміється) Як я можу сказати?! Основне — горе то було! Ну, і трохи... А як був молодший, то веселіше, канешно. Я не болів. Веселіша людина молода, веселіша. Хоч голодна — але махнув рукою, і всьо. А старість, як давить, то все болить. Нічого не миле, нічого!

М. М.: Я Вам дуже дякую, що так розказали мені багато.

М. П.: Нема за шо!

М. М.: А ще хочу попросити: от це, що Ви мені розказали, чи можу я його далі використовувати в наукових цілях? Друкувати інтерв'ю?

М. П.: Та пиши куди хочеш! А шо?! Мене в тюрму не посадить ніхто (сміється) Куда хоче. Хочте — в газету пускайте.

М. М.: Добре. Дуже Вам дякую!

«Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» — інтерв'ю з Сергієм Петрошенком

*Інтерв'ю з: Сергієм Петрошенком, 1925 р. н.,
с. Харківці Переяслав-Хмельницького району
Київської області.*

*Проект: «Маленькі люди на великій війні: усні історії
остарбайтерів та в'язнів концтаборів
Полтавщини», здійснений кафедрою історії
України Полтавського державного
педагогічного інституту, керівник проекту
Юрій Волошин.*

Інтерв'юер: Вікторія Лахно

Транскрипція: І. П. Величко

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

*Місце проведення інтерв'ю: квартира Сергія
Петрошенка, м. Полтава.*

Дата проведення інтерв'ю: 29 червня 2006 р.

*Присутні: Сергій Петрошенко, його дружина,
Вікторія Лахно.*

Сергій Петрошенко (*дали* — С. П.) Я народився в вересні тисячу дев'яцот двадцять п'ятого року, в селі Харківцях Переяслав-Хмельницького району, на Київщині. Отже, коли почалася Велика Вітчизняна війна (*голосно*) мені було неповних п'ятнадцять років і, ясно, що я був не призовного віку в армію, не призивався (*тихо*). А навчався я на той час на першому курсі Переяслав-Хмельницького педучилища. У-у-у, саме в цьому селі, за місцем народження, в Харківцях і переніс основний період тимчасової німецької окупації, працював у так званому «громадському господарстві» (*коротка пауза*). Ну, тепер же

нада приривать (*звертається до інтерв'юера*). Ага (*коротка пауза*). Перша реальна загроза (*голосно*) бути насильно вивезеним до Німеччини з'явилась у березні тисчу дев'ятсот сорок третього року, хоч із села вже у сорок другому році була група людей відправлена, в тому числі і брат мій, на півтора роки старший від мене. А було це так: від бригадира я одержав наряд везти кіньми сіно на заготпункт, що у селі Карань, недалеко від Переяслава. Там мене разом з десятком інших хлопців і літніх чоловіків схопили німці, які верхи на конях гнали великий гурт корів у напрямку до Дніпра, а до Дніпра було десять кілометрів від Переяслава, і не справлялись із непокірною худобою. Хоч лід на річці подекуди й потріскував, бо це ж був березень, переправились на правий берег без втрат. Найстрашніше було попереду.

Вже вечоріло, коли добрались до Ходорова, величенького села над Дніпром, але уже на правому березі. Тут були чималенькі склади спресованого сіна. Корів спровадили в загін, під відкритим небом, наносили їм тюки сіна. Ще жевріла якась надія, що тепер відпустять додому. Але де там! Голодних і холодних, нас загнали в приміщення, здається, колишньої сільради і поставили вартувати біля дверей місцевого поліцая. Спати не хотілось. Треба, думаю, втікати, бо завтра поженуть худобу далі, може, до самої Німеччини. Коли вже минуло за північ, при світлі газової лампи помітив, що вартовий присів на низенькій табуретці, нахиливши голову і затиснувши карабін коліньми. І я зважився. Думаю, якщо лиш удає з себе сплячого, скажу, що мені захотілось вийти надвір. Тихенько вийшов в коридор — мовчить і не ворухиться, заснув. Тоді я й помчав вулицею, що веде до Дніпра.

Добігши до берега, озирнувся, аби переконатись, що ніхто не переслідує мене, і взяв курс на протилежний бік ріки. Іду і іду, та Дніпро — це ж не Альта, за кілька хвилин не перейдеш. Нарешті, ось і він, лівий берег переді мною. Полегшено зітхнувши, іду далі. Але що це? Знову Дніпро? Невже я йшов не по прямій і повернувся знову до правого берега? І в цей час прийшла рятівна догадка: я на острові. Відновив попередній напрям руху і перейшов рукав Дніпра. Оце вже був справді він,

озимий берег, що обріс лозняком. Нарізав пуд лози думаю пригодиться, якщо потраплю на німців, або на поліцаїв, скажу, що ходив до Дніпра по лозу (*коротка пауза*). А тим часом вже сіріло, вже на світанку минув хутір Яшники, благополучно перейшов і село Стовп'яги, і Київський тракт за ним. В другій половині дня був уже Дем'янцях, це сусіднє село в півкілометри від нас знаходиться. Залишилось перейти Альту — і я вже дома. Але з Харківець доносились стрілянина. То ловили для відправки в Німеччину колишніх воїнів Червоної Армії, котрі вирвались з полону і доліковували свої рани у селян. Повертатись в село саме в цей час було не без ризику. До того ж втома і холод давались взнаки. Зайшов до селянської хати, відрекомендувався, хто я і яка лиха година занесла мене сюди. Тут мене нагодували і обігріли. А як вже стемніло, повернувся додому. Ось з таким... такими труднощами врятувався тоді від Німеччини. Але, як виявилось, ненадовго. Недаром кажуть: біда біду перебуде — одна згине, друга буде. Через півтора місяця після моїх «мандр», в лапках, через Славутич в село надійшла команда окупатцій... окупа..., вибачте, окупаційної влади. Може це не треба, виключайте.

Окупаційної, заплівся язик. Так, значить, той, через півтора місяця після моїх «мандр», через Славутич в село надійшла команда окупаційної влади про відправку на примусові роботи чергової групи молоді. Принесли і в нашу хату повістку, в якій в категоричній і загрозливій формі сповіщалося, що я зобов'язаний з'явитись 30 квітня 1943 року о 9-ій годині ранку на збірний пункт для поїздки на роботу до Німеччини. У випадку неявки в зазначений час або втечі, щодо сім'ї будуть вжиті репресивні заходи. Цю повістку я зберігав при собі більш як півтора року. І, як побачимо, неспроста, бо це було підтвердженням того, що я приїхав не добровільно, а насильно вигнаний.

До Переяслава нас гнали пішки, а там після короткої зупинки посадили на вантажні автомашини і відвезли до станції Переяславська, яка за 28 кілометрів від райцентра. Там на нас вже чекали вагони — «телятники», що закривались ззовні на засув. У Києві нас привезли у велике підвальне приміщення із

загратованими вікнами, яке використовувалось як пересильний пункт. Про кількість невільників, що побували тут раніш до мене, та про їх географію можна було судити по написах на стінах: «Тут були дівчата з Решетилівки», «Братику, помстись за мене! Маруся Богуславка», «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки», «Поліцаї й німчура, згинуть вам прийшла пора», а внизу підпис: «Молодь з Харківщини». Вранці, наступного дня, невільників знову відправили до станції і розмістили в «телятниках» інших ешелонів, щоб уже без пересадки доставити до самої столиці Німеччини. Коростень проїхали із закритими дверима вагонів, а в Сарнах була зупинка тривалістю з годину. Тут нам дали можливість набрати кип'ятку в свій посуд. Ми скористались (*коротка пауза*) з цієї можливості, бо вже кілька днів не їли гарячої страви. А потім довелось пережити жахливу сцену екзекуції. Один з невільників із сусіднього вагону спробував втекти, юркнувши попід вагоном на протилежний бік ешелону. Його помітили гітлерівці. Після автоматної черги вгору втікач був змушений зупинитись під загрозою прицільного пострілу. Його роздягнули майже до гола, поклали долілиць на землю в такому місці, щоб було видно з усіх вагонів, і били палицями, аж доки він втратив свідомість. Потім облили водою. Яка подальша доля цієї людини — невідомо, бо після цього двері вагонів закрили і поїзд відправився далі. Ковель... Люблін... Варшава... Познань... Франкфурт-на-Одері.

А в передмісті Берліна, яке зветься Еркнер, де нас висадили, був вузловий розподільчий пункт робочої сили. Там ми пройшли медичну комісію, хоч згідно з здоровим глуздом, вона повинна була передувати відправці до Німеччини. Ми з Віктором Малинським, майже земляком, він із Березанського району, потрапили в ту групу «остарбайтерів», яка направлялась в зворотний бік — знову до Франкфурта-на-Одері. Там на біржі праці вже зібрались «покупці». Беру це слово у лапки, бо тут роздавали робочу силу не за гроші, а задарма. Як і домовились, тримаємось з Віктором поруч. Нас пильно розглядає вже літній, років шістдесят, німець у приношеному вельветовому костюмі. Оскільки обидва ми в школах вивчали німецьку мову, то нам

не важко було зрозуміти, що він зацікавлений взяти до себе хлопців із села, обізнаних з сільським господарством. Після деяких формальностей, які стосувались бауера, ми вже їхали з ним поїздом на схід. У місті Цілейнціп нас пересадили у Паркінпартон, яким відправили до села Грохоф, що вісімнадцять кілометрів від німецько-польського кордону. Ця відстань має неабияке значення в подальшій моїй долі, оскільки нас одних із перших звільнили радянські війська, ну це я скажу пізніше.

Ось тут нам і судилось затриматись з Віктором на один рік і дев'ять місяців, аж до визволення радянською армією 2 лютого 1945 року. Мого хазяїна звали Райнгольд Дерліх, двір його був викладений бруківкою, з правого боку стояв будинок, який ззовні нічим не виділявся, навіть поступався перед багатьма іншими, зате цегляна будова тваринницького комплексу, вкрита черепицею, вражала своєю фундаментальністю (*коротка пауза*). Ця споруда була поділена товстими стінами на чотири ізольовані приміщення. Перше було для утримання свиней. Головну частину другого займали коні. Від кінської стайні відгороджене цегляною стіною з дверима щось подібне на тюремну камеру з тією різницею, що маленьке віконце в ній було без ґрат. В камері стояло металеве ліжко, грубо змайстрований столик з двома парами ніжок, що з'єднувались між собою у вигляді букви «Х». Опалення в камері не було. Ось тут і належало мені жити. Третє приміщення було корівником, а четверте приміщення служило підсобкою, в якій виготовлявся і зберігання кормів для тварин. А в глибині двору стояла велика стодола з молотаркою, що приводилась у рух електромотором, а далі за стодолою город.

У полі в хазяїна був клин власної землі гектарів до двадцяти, а в іншому місці ще біля п'яти гектарів орендованої. Раніш господарство обслуговували сам хазяїн, його старша сестра Берта, з якою він мешкав з дитинства, обоє були холостими, наймит Гельмут, а в пікові періоди допомагав і молодший брат Густав, який проживав у сусідньому селі Шермайзель.

Та про все це я дізнався пізніш. А почалось моє співіснування з хазяїнами із знайомства, яке виявилось більш ніж прозаїчним.

Тільки-но зайшов я у двір, не встиг навіть з дороги випити склянку води, як хазяїн приніс мені двоє відер з коромислом і звелів носити сечу із свинарника в сад, що був за будинком. Роботи вистачило на годину. Тоді хазяїн покликав до обіду. Вимивши руки, я зайшов на кухню. На столі стояла тарілка рідкого супу з квасоляними стручками, звареного на молочних відвійках. Зверху плавала нежива муха. Я взяв її кінчиком ножа і поклав на аркушик салфетки.

— Вас іст льос? (Що трапилось?) — невдоволено спитала Берта. На такі прості запитання я міг відповісти хоч і не безпомилково, але без перекладача:

— Дас іст ді фліге (Це муха), — сказав я.

Вона роздратовано фиркнула і загадково похитала головою, мовляв, диви, який «чистуля». То був лиш початок моєї конфронтації з хазяйкою фрау Бертою.

Мабуть, вже такою була Берта, що не могла жити не конфліктуючи ні з ким, навіть з рідним братом, він і став незабаром черговою жертвою її нападу, що обернулось бумерангом проти неї. А було так: Райнгольд щось копирсався у підсобці біля січкарні, а сестра того разу сама готувала свиням їсти у відрах, які я мав відвезти до свинарника, при цьому вона без угаву невдоволено буркотіла на його адресу, звичайно в таких випадках він тримався мовчки, ззовні мовчки, майже не реагуючи, та цього разу не втримався і відро з поміями опинилось на голові у Берти. Зізнаюсь хоч це було безтактним з мого боку, але мені коштували неабияких зусиль, аби не пирснути від сміху, в душі подумав, що хазяїн мимо своєї волі одноразово помстився і за мене. Чим довше я спостерігав за способами життя, за інтересами цих двох людей, яким уже давненько перевалило за екватор, тим менше заздрих їм, ба, навіть по-своєму співчував. Обоє вони дотеліпували свій вік пустоцвітами, не знаючи що таке власна повноцінна сім'я, не відчувши радості від усмішки своєї дитини чи від перших вимовлених нею слівцець: «мама» і «тато». Коло їх інтересів обмежувались господарством, прагненням зміцнити і розширити його. Праця і економія були в усьому написаним девізом. Щоб з їх достатком ошадити навіть на їді, готуючи суп з відвійок, відправляючи все мо-

локо на завод, це вже нонсенс. Я не бачив жодного разу фрау Берту святково одягнуеною в колі своїх друзів, та їх і не було, а Райнгольд трішки причепурювався хіба що тоді, коли збирався на збори організації націонал-соціалістичної партії чи до міста у важливих справах.

Під кінець першої декади липня почалась косовиця колискових зернових і в Дерліхів теж. Окрім хазяїнів, та нас з Гельмутом, на поле виїхали двоє родичів Райнхольда: брат Густав та двоюрідна сестра Анна, що жила по сусідські з одnorукиим чоловіком. Жнивали вручну, не звичним для мене і для нас українців досі способом: коси були без грабків, так у нас косять тільки траву. Отож ми втрюх на голу копу звальювали збіжжя на стіну, себто у бік нескошеного лану, а жінки з Гельмутом йшли за косарями і збирали покоси в снопки, які відразу ставили по кілька штук на копа, щоб підсихали. На другий або третій день зносили до долу, а не складали в копи і не стогували, накривали січас як у нас. Все це наскільки скрупульозно, що на стерні не залишалось жодного колоска. Така технологія збирання урожаю заключала... можливість втрат зерна виключала, втрат зерна в результаті замокання і проростання його в копах та псування між іншими (*коротка пауза*). Годилося по нашому слов'янському звичаю після закінчення робочого дня хазяїнам запросити своїх помічників до спільної вечері — у Дерліхів було інакше. Анна попрямувала додому, мимо двору своїх родичів, а Густав, брат, зайшов у двір, щоб узяти свого велосипеда, відкланявся, і покотив до Шермайзеля. Там у нього був гарненький особнячок, біля дороги, але своєї землі він не мав, так уже велося тут з діда-прадіда, що вся земля, аби не дробити її на куски між дітьми, передавалася батьками в спадок старшому синові (*коротка пауза*).

Вже стукала в двері осінь, а мої парусинові туфлі зовсім розклеїлись і «просили їсти», бо підошви спереду повідвалювались, що нагадувало відкриті роти. Я показав їх Дерліху, хазяїну, хоч не думав, що він сам цього не помічав. Врешті хазяїн «розчулився» і привіз для мене з Ціленцігу так звані «гольцшуги», себто дерев'яні ботинки. Це були довбанки з суцільних кусків дерева із задертими догори но-

сками. Коли мене побачив у цих «гольцшугах» Ернст, літній німець з бідної сім'ї, якого хазяїн час від часу залучав на польові роботи, він взявся за голову:

— О, майн гот, майн гот! (Боже, Боже!).

І пообіцяв подарувати мені свої, вже поношені, але ще цілком придатні для роботи ботинки. Свого слова він дотримався. Це була добра і щира людина, якій можна було довіритись. Саме від нього я вперше довідався про поразку німців в районі Курська і Белгорода. Цією приємною новиною я поспішив поділитися ввечері з Віктором. Його радості як і моїй не було меж.

— А, мабуть, — сказав Віктор, — таки непереливки фашистам на східному фронті, бо в армію призивають вже й мого хазяїна, який до цього часу користувався відстрочкою. Ми довго обмірковували можливі варіанти своєї подальшої долі. Як бути? Що робити?

— А що, — кажу, — коли ми, приготувавшись як слід, накиваємо звідси п'ятами? Адже за добу ми будемо уже в Польщі.

— Згодний, — відповів він.

На першому етапі втечі великих проблем не було, адже ми хоч не за ґратами. Але згадай про випадок у Сарнах, коли нас везли сюди. А ще, я пригадав і випадок, який трапився із моїми земляками, які на рік раніш були вивезені у Німеччину і спробували втекти. Пізніше уже в цей час я написав вірш і щоб не повторюватись я його прочитаю.

В пам'ять харківських Іванів Брика, Бобровника, Зленка та Свириденка, які загинули в німецькій неволі.

*Ішов сорок другий
Теплінь, цвіли маки
Мчав поїзд на захід і люті тумани
В вагонах рабів, мов у бочці салатів
В однім із Харківців чотири Івани,
Чотири з якими ходив я до школи,
З ким з першого класу, кого обігнав,
Чотири з якими трудився у полі,
Котрих дуже добре ще з малечку знав.*

*А з тим, що сусід мені був через хату,
Дружив у дитинстві Ваньком його звали,
Збирався в техшколу якусь поступати,
Бо там стипендію, форму давали.
От їх привезли на завод, що під Бонном,
Вселили в сарай, що обнесений дротом.
До цеху водили щодня під конвоєм,
А харч був баландус з-під згниченим дротом.
Гуртом утікали за містом зловили
Під гавкіт собак і сирени виття .
В концтаборі шлях свій стражденний скінчили
Чотири Івани, чотири життя.
На місці їх страти гуляє ось вітер,
Бо знесена з тріском колишня тюрма.
Ніхто не кладе на могили їх квітів
Ніколи й не клав, бо й могили нема
(тихо з іронією), (коротка пауза).*

12 січня 1945 року почалась Вісло-Одеська наступальна операція. В результаті якої вже на п'ятий день Червона Армія при сприянні Войска польського звільнили Варшаву. Пройшло ще десяток днів, і до Грохофа докотився зі сходу грім гарматних канонад. Серед бауверів виникло панівне пожвавлення, пань... панічне. Від слова паніка — панічне. Більшість з них почала збиратись у дорогу. Вчорашні наші повелителі ставали біженцями. Ой, як вони боялись зустрічі з радянськими воїнами, що несуть з собою за твердження геббельської пропаганди жорстокість і смерть. І я не міг збагнути на що ж вони надіялись тікаючи, адже землі, нерухоме майно з собою не забереш. І повертатись в свої господарства, а значить і зустрічатись з «Советами», будь-що довелись би. Видно у них жевріла надія на те, що відступ німецьких військ був тимчасовим. Ось вже й Райнголь з Бертою вклали на возі необхідний одяг, взуття й інші речі та продукти харчування. Мені звеліли доглядати за худобою і поїхали у бік Ціленціга. Більш я їх не бачив. А що з Віктором? Угледівши його в дворі, я посигналив рукою: йди-но сюди. Тепер уже без будь-яких

перешкод він зустрівся зі мною у моїй хижці. Віктор же знав, що мої виїхали.

— А яка ситуація склалась у тебе? — запитав.

— Фрау Марта розпорядилась, щоб я їхав з ними, оскільки дідусь, grosфатер Фріц, почуває себе не добре і не справиться з кіньми. Якщо я відмовлюсь їхати, то накличу біду на себе і на тебе, бо фрау поскаржиться есесівцям, а вони з нашим братом не церемоняться. Але як тільки від'їдемо від Грохова на солідну відстань, я втечу і повернусь до тебе. А там будемо діяти як задумали. Ну, до зустрічі! Ми обнялись. А його вже кликала фрау Марта. Невдовзі парокінна підвода з напнутим зверху брезентом виїхала-з двору і також повернула на захід.

А 2 лютого на світанку в село майже без бою ввійшли радянські воїни. Чулись лише поодинокі постріли з гвинтівок та окремі автоматні черги, які сповіщали, що лінія фронту пройшла через село. Далі, не затримуючись, вона пішла на захід, до Одери. Тепер вже мені потрібно було доганяти лінію фронту. На щастя, в Грохові зупинився на привал 149 запасний стрілецький полк, який рухався для поповнення поріділих в боях частин 8-ої армії. Ось аж коли мені знадобилась вручена в Харківцях повістка про примусовий виїзд до Німеччини. Я пред'явив її як єдине свідчення особи. Правда, було ще невідоме фото з нагрудним номером «OST». Довго умовляти, щоб і мене взяли на фронт, не довелось. Отак у цивільному одязі я й пришикувався на лівому фланзі полку. Почалась нова сторінка в моєму житті — військова. Наше з Віктором передбачення, що нам ще удасться повоювати, схоже, підтверджувалось.

Війська 8-ої гвардійської армії, якою командував генерал-полковник Василь Іванович Чуйков, дуже швидко подолали відстань від німецько-польського кордону до Одери і форсували цю ріку південніше міста-фортеці Кюстрін, яке вважалося воротами до столиці Третього рейху. До Берліна залишалося біля 70 кілометрів. Схоже була настанова командування закріпитись на досягнутому рубежі, де порівняно тривали й оборони, бо сил для розвитку успіху було мало. Під безперервним артилерійським вогнем ми переправились на західний берег:

Одерський плацдарм. Я був серед тієї частини поповнення, що влилась до складу 47 гвардійської стрілецької дивізії. Спершу лінія нашої оборони нагадувала собою зріджений пунктир з поодиноких окопів. В одному з них я, озброєний карабіном і двома гранатами-«лимонками», і провів своє бойове хрещення. Німці довго обстрілювали наші позиції з мінометів, гармат. Снаряди розривались, то зліва, то справа, в окопи сипалась земля.

Протягом місяця ми стояли в обороні, підтримуючи плацдарм. Під час боїв за розширення цього плацдарму, мене в складі штурмового загону було тяжко поранено. Після цього я протягом п'яти з гаком місяців лікувався в госпіталях, що були в містах Свібус, Познані, Варшава. Саме перебуваючи в госпіталі, я уже із листів з Батьківщини, дізнався, що мій батько загинув ще в сорок четвертому році, під Білою Церквою. А ще дізнався із листа з Малої Березанки Березанського району, про те, що Віктор Малинський загинув при штурмі Берліна.

Можна багато розказати і про повоєнний період мого життя, але, по-перше, це виходить за рамки чітко окресленої теми нашої бесіди, а по-друге, я описав цей період свого життя у романі «Не поле перейти», тому обмежусь короткою такою інформацією.

Продовжив службу в армії на території в Польщі, спершу в Варшаві, а потім в Віссах.

В 1948 році, десь у кінці лютого, я демобілізувався з лав радянської армії. Спершу закінчив з відзнакою педучилище, в 1931 році і в тому ж році поступив до Київського державного університету, на економічний факультет, який закінчив 1956 році. Працював викладачем в радянсько-партійній школі, а потім в Полтавському торгово-економічному інституті, тепер університет. Уже працюючи захистив кандидатську дисертацію, я кандидат економічних наук. Працював доцентом, дванадцять років очолював кафедру політичної економії в кооперативному інституті.

Ще одна сторінка мого життя вже в досить зрілому віці припадає на ближнє зарубіжжя, протягом семи років, саме

перед розпадом Союзу, я постійно мешкав в Зоряному містечку, в Зв'язному городку, краще зрозуміле усім, в Московській області, містечку космонавтів, тут брав активну участь у житті української діаспори Москви і Підмосков'я. Мешкав там, а жив в (*нерозбірливо*) до повернення в Україну.

Ще одна сторінка мого життя — це творча літературна діяльність. Це моє творче кредо. За останні тринадцять років я написав і надрукував вісімнадцять літературно-художніх книг в тому числі роман-повість. Їх можна знайти в бібліотеках Полтави та деяких інших міст, зараз працюю над наступною книжкою, це буде збірка поезій, гумору і сатири.

А тепер я згоден вислухати Ваші запитання і при змозі із задоволенням дам відповідь на них. Будь-ласка.

Вікторія Лахно (далі — В. А.) Дякую, давайте повернемося до того як Вас везли. Коли Вас везли? Чи годували Вас в дорозі? Коли забрали і оце забрали...

С. П.: Ні!

В. А.: Зовсім нічого?

С. П.: Оскільки, бачте, були два варіанти: як перший, що там зловили без попередження нас, бували інших місцях, то ловили. А оскільки нас забрали з попередженням, з загрозою, з явкою чи батьки ваші будуть репресовані і так далі, то там оговорено, що повинні взяти з собою там рушничок, взяти там якусь їду.

В. А.: Тобто Ви їли те, що взяли з дому?

С. П.: Те, що взяли з дому.

В. А.: Ви там говорили про те, що Ви проходили медкомісію. А як це відбувалося? Що це таке за медкомісія?

С. П.: Я говорив, що вона ніякого смислу не мала, може вони оберігались, щоб із собою не завезли з собою якусь там заразливу хворобу, оце їх хвилювало, але мене тільки дивує чому вони не робили це на початку шляху? Ну, роздягнули, так, оглядали, дивились за ходою.

В. А.: Врач, мабуть, один якийсь?

С. П.: Та чи один чи п'ять не помню.

В. А.: Ну, просто в таких випадках люди проходили санобробку, їх там у душах мили чи газом якимось...

С. П.: Та нє, вони дивились: чи нема корости якоїсь, чи шо.

В. А.: А от Ви говори, що розбирали людей і такий своєрідний ринок праці був, біржа праці. А за яким принципом вони їх розбирали? Може Ви помітили якийсь принцип?

С. П.: Я помітив принцип (*коротка пауза — згадує*), оці хазяєва ходили і цікавилися: Хто звідкіля? Звідки родом? З міста? А де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села, він каже, якщо взяти людину військову, то вона не вмє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу. Це в їх інтересах, ну тут були якщо ми вже цього питання торкнулися, були свої плюси і мінуси. Той, хто потрапляв у місто на завод робить, мав ту перевагу, шо там день був нормований, бо станки працювали ж не окремо ж для німців, чи лінія, і окремо для оstarбайтерів. Якщо робочий день починався там о восьмій, то він починався і для німців і для оstarбайтерів. Це перевага, але вони були більш скуті. Крім баланди яку дадуть він більше нічого не візьме, а в селі ж таке працюєш на полі, тут можна і огірок вирвати і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того шо там жаліли, а того і волів кормлять не того, шо їх жалко, а того шо він не тягтиме воза чи плуга.

В. А.: То Ви могли щось додаткове схопити з огорода чи з дерева?

С. П.: Ну, якщо я роблю шось у саду, так шо я яблука не вирву чи шо?

В. А.: Ну, тобто дозволяли?

С. П.: Ну, кормили, чоґо, кормили. І снідать давали, і обідать, і вечерять, і ще у них ще єсть і проміжучочний називають вони «фестом», між обідом і вечерєю — бутерброд.

В. А.: А ще що крім супу Вам давали?

С. П.: Ну, все, що завгодно (*сміється*). Та, може як у нас картопля, чи якась каша.

В. А.: А м'ясне шось було, чи такого взагалі...

С. П.: Було, було м'ясне.

В. А.: А одяг Вам, скажіть будь-ласка якийсь видавали?

С. П.: Я зачипив одне питання — взуття, шо я вже ходив, бо я вже босий був. (*пауза коротка*) Бо порвалися ті туфлі

резинові туфлі, що в мене були. А треба ж працювати і в хліві отам, а хлів отам я в книзі описую випадок. В них не прийнято як у нас кожен день після корови викидати кізяки десь окремо, вони раз якщо кізяків багато, то вони їх посипають підстилкою, посипають і затопчують: чим більше — тим краще більше навозу буде, а потім корови так заходять у низу їх побачиш, а тоді вони топчуться, топчуться, набирається вище рівня землі, а тоді вивоз починається вивоз навозу на поля, така технологія була в хазяїна, в коней. Він роботяга робив нарівні з усіма ішачив тіки так, считався скромним баувером. Я накидаю навіз от, і значить його й перегноем ще можна назвати, перегній там унизу, а зверху воно переплетене соломкою, тягнеш його — виривається, можна скубити його, дуже важко. І місив оце ж навоз, він запрягає коні одводить, а прикочує другий віз, пустий, поки він відвезе цей на поле, я повинен наскубити і набрати повний новий віз. І так далі, так іде цепочкою. А тот раз думаю, скільки ж можна мені, і я запустував. Він поїхав і я ж ноги грязні я пішов у своє холюновце, була така загонка там, і сів і не наклав його у той віз, цей повний. Приїхав, — «Вас іст льос?» (Що трапилось?). Трапилось те, що я далі так не можу робити, ну тут я запротестував і він, хазяїн руки на мене не піднімав ніколи, бо він фізично слабший від мене був ну, і натура в його була не така. Але він відреагував, побачив же, навірно що далі ділі не піде, то він приніс мені якісь чоботи, нові, красиві такі, одягаєш і все. Оце таке було, а з одягу ні. Ото один туфлі мені дав той бідняк, може йому соромно було, а то ні. А Віктору я знаю рубашку подарувала хазяйка була. А Віктор, через дорогу хазяїн його був. Повезло те, що в нас хазяйки зліші були чим хазяєва. І злюка була (*мається на увазі господарка Віктора*), молодша, може років під п'ятдесят.

В. А.: Так а якщо зимою, що Ви тоді носили якщо Вам не видавали нічого?

С. П.: А зимою не опалювалось, я ж казав нема, ні плитки не буржуйки не було. Але таке тепле типу перини було, бо інакше я б замерз там. Ну а трішки коні по сусідські надихають, не так як на вулиці було.

В. А.: Так, а одягали що Ви там?

С. П.: Те що з дому було.

В. А.: Те що з дому було. Так?

С. П.: Ну, да. Те що з дому. Це ж я був рік і скіки ж там, менше, півтора року.

В. А.: А Вам платили за Вашу роботу гроші якісь?

С. П.: Ні, у мене особливо, і один раз скандал з ним був, ніякі, ні разу. Я забастував колись і вони визвали, цього, поліцейського, приходив, участковий у нас да? І значить почему не слухаєш хазяїна і так дальше, я кажу тому, що я листа написати додому не можу: нема чим купити поштову марку. Ну, і там пригрозив мені так, щоб не бунтував, бо полетиш. Але після того вони ж дали на конверт, шось таке дали а більше ж я нічого не купував, в магазинах абсолютно нічого, а це хоч листа написати поки ще зв'язок був, окупована ж територія була наша. Але до тих, до остарбайтерів других, там під Мюнхеном працювали. Тобто про оплату не могло быть і мови, категорично не скажу що це в усіх в залежності як і у нас люди всякі є, вони були скупі, то це я казав, вони жаліли на молоці зварити, оце одвійки як називають в нас так. Молоко, два бідончики вранці виставляють на вулиці, столи стоять і на столи кожен виносе, вони вже прономеровані, під'їжджа машина забирає і на завод везе, другий раз привозить бідони з обратами, одвійками цими, а забирає ці нові. І так далі. І оці одвійки вони пили. А молока жаліли, я ж кажу, я дивуюсь, думаю що не всі німці такі, бо по одній сім'ї не можна робити висновки про всю націю, але це в мене був такий варіант, така сім'я, яка жила...не скажеш що жила для себе, а жила не знаю для чого.

В. А.: Отже, Ви сказали, що написали додому кілька листів. А перевіряли якось ці листи? Все що завгодно могли писати?

С. П.: Я не знаю, я не одержував ні одного листа з дому, я не одержував. Це я скажу раз писав в Страсбург, по-моєму, в Мюнхен. В Мюнхені в мене брат старший, він старший за мене на півтора року, теж був угнаний на рік раніше — у Мюнхені був. Оце я йому писав. І ще із села родичка була Маня, от, туди писав. Авжеж перевіряють, ми ж знали що можна писати, що не можна.

В. А.: А Ви не знаєте ці листи подоходили їм?

С. П.: Та ні, якщо я отримав відповідь, то значить подоходили. Та ні листи доходили. Ніхто ж там, допустім, військову таємницю не видавав.

В. А.: Так а на Україну Ви писали чи не?

С. П.: Коли, як я був у травні тот коли ж було писать. У травні мене завезли, червень, липень, серпень, а в вересні уже наші війська територію зайняли, зв'язок втрачений був.

В. А.: А розкажіть будь-ласка яким був Ваш робочий день? О котрій Ви вставали і поки робили?

С. П.: Робочий день, взагалі, як в організованих сільськогосподарських підприємствах от не нормований, це так м'яко кажучи, ненормований. Тоді коли худоба просинається шо треба вставать за нею, потому шо треба воду, воно механізовано було харашо, нада вкрутити туди шоб напоїть (*коротка пауза*).

В. А.: І до пізна.

С. П.: Кормів накидать, вот. Доїла вона сама, Берта, вот. А тоді ж якшо літо, так на поле їхали, то польові роботи.

В. А.: І до пізна. Да? Оце так працювали цілий день.

С. П.: Ну скіки треба в таку пікову пору в сільському господарстві як і в нас хазяїн даже дома він же не рахується чи то рано чи пізно дуже. Робить нада каже: «Шнель, шнель» потому, шо зерно сипиться. Так шо там не було і натяку на якийсь робочий день організований і натяку не було.

В. А.: А скажіть вихідні дні у Вас були якісь?

С. П.: У неділю вони не працювали, але тваринницький комплекс остається все рівно ж. А так хазяєва намагались не той, намагались відпочити.

В. А.: А Ви? А Ви працювали. Так?

С. П.: Ну як, якщо корови, свині треба кормить і всьо працював.

В. А.: Але теж за тваринами ухажували, не на полі?

С. П.: А хто не я теж, а я в основном треба було і нарізати січки, намолоть дерті там ще.

В. А.: А скажіть будь-ласка у цій Вашій конурі, «тюрмі як Ви кажете, на чому Ви спали? Шо там у Вас кровать була якась чи шо?

С. П.: Там я писав (*сміється*) у романі. Ліжко, ліжко металеве.

В. А.: З сеткою?

С. П.: З сеткою, аякже не на полу ж (*коротка пауза*). І вкритий аби не було того такого теплого там було: не обмерз ні одного дня, не було навіть буржуйки. Уявляєте який там... «ноль» градусів, ото укриваться. Стол дерев'яний: знач отак дошки збиті (*показує*) прямо, не вигладжені нічого, а тут не так як оцей стол, а отак буквою «Х» одне лижить і з друго боку так само, тіки столик, а більш нічого там не було, абсолютно нічого, ні портретів (*сміється*), ні екрана.

В. А.: Шкафчик може був якийсь?

С. П.: Та який шкафчик? Не було нічого і ніколи, нічого класти.

В. А.: А Ви там могли купатися, помитися було якийсь там душ, якийсь умивальник, або щось таке.

С. П.: Ну, умивальник оце ж на цій... стоїть миска велика (*показує*)

В. А.: Ото тіки там, а може річечка якась там озеро, не було там?

С. П.: От річки не було в нас.

В. А.: А що було як Ви захворієте? Вас лікували?

С. П.: Стогну.

В. А.: Не, а лікували Вас чимось, яюсь. Як реагували?

С. П.: Один був випадок, шо в мене живіт страшно болів, в період піку, ну всеравно погнали на роботу. Пішли, я кажу в мене живіт болить (іх бін кранк), так зерно осипається — він переболить.

В. А.: А так простудою не боліли?

С. П.: Ну так шо пластом, ні не лежав.

В. А.: А не знаєте як там з іншими, от як захворіли.

С. П.: Не знаю, я так з Віктором спілкувався харашо, а він же загинув, от я тут сказав коротко.

В. А.: От Ви весь час говорите, що спілкувалися з Віктором, а де ви це робили?

С. П.: Оце ворота мої, через дорогу його хазяїна. Вечором, аякже ми ж не в цепах ходили. І ходили в другі місця, ходили

там був хазяїн великий Біпер, а в його чоловік п'ятдесят робочих було. Були й наші остарбайтери. В їх був окремих такий дом, там гуртожиток їхній, ходили до їх. На ніч... загородження було колючою проволочкою і там черговий на замок закривав. Але це так десь часів в дев'ять-десять вечора, яка пора року, а вдень теж вони ходили, самі теж готували і їсти, їм давали, там шось виписували, не знаю як вони там получали, ну там готували дівчата й хлопці. А утром откривали і на роботу їх возили кудись на прицепі, в машинах. А з Віктором проще чого йому тут вулицею вийти й поговорити все, а як коли й туди ходили.

В. А.: Тобто Ви могли вільно пересуватися по селу.

С. П.: А як? Це ж село. Це ж... А як у поле теж можна поїхати, як треба, він же там не буде над кожним надзорцем ходять, щоб не втік. Та я писав який смисл тікати, от утечуть затримають, уб'ють там. Тепер так, утечеш варіант, допустім я пішком би добрався додому — заберуть наново, іще і печінку відб'ють. Це так би тікали багато дуже. Там оце тікали хлопці чотири.

В. А.: А от звідки Ви дізналися про втечу оцих чотирьох Іванів? Шо вірш читали.

С. П.: Так вони ж раніше на год, я ще в селі був, а їх не стало вже.

В. А.: А Ви говорили про нагрудний орден з орденем. Що це таке було? Де воно Вам видали?

С. П.: То вони, в мене десь є фотографія, у сусідньому селі як оце в нас головні сільрада, а там нема сільрад, а село невеличке, то якась реєстрація, якась в їх по державній лінії, скільки остарбайтерів, скільки в цьому селі, скільки в цьому селі людей, і реєстрації в кого іменно, хто іменно, який номер в його. Ото й того записали у Райнгольд Герліх, записали, може, прізвище, номер «051».

В. А.: І Вам причепили його чи як?

С. П.: Поки сфотографували, а так я не ходив. Так ходили оце «ОСТ» (*коротка пауза*) восток, а в поляків буква «П», шо це не німець був, це чужак якийсь, якщо десь за межі села щоб побачить.

В. А.: А Ви от сказали що Вам доводилось доганять лінію фронту. А Вас не знайшли в селі радянські війська?

С. П.: Як не знайшли?

В. А.: Чи от знайшли і Ви вступили в армію.

С. П.: Знайшли ж наші війська, я ще їм там помагав і ловив курей, але вони що мене куди візьмуть чи що в обоз, і запасний полк в мене ось тут і в книжці єсть я показав їм що ось те, в мене забрали, оце бумажка така загрозлива, а що матір'ю ризикувати чи дітьми меншими. Я ж сказав чотири втекли і всі вони там пропали. Ото ж зразу вони мене знайшли і я пристоївся до їх і пішов аж до самого города пішки.

В. А.: А скажіть фільтрацію Ви проходили як уже повернулись остаточно?

С. П.: Та в них там фільтрація, це тільки наші війська зайшли в Германію ослабли короче другої сили не було, тому раді були що остарбайтери всіх хлопців забрали схода, яка там фільтрація. Бесіда була від особого відділу, бесіда: те, звідки родом? Я розказую от там з такого-то роду, там хто я звідки, чим займався раніше, хто такий батько. Таке було у їх особій часті дані вели обов'язково де кождий, це перед прийняттям воєнної присяги.

В. А.: А як додому повернулися, то не було нічого такого?

С. П.: Та я повернувся після поранення, фільтрацію пройшов...

В. А.: У 48 році, да?

С. П.: П'ять років і вісім місяців, вже фільтрація була така. Медаль за от вагу, за победу над Германією. Яка ше фільтрація була? То фільтрація не така. Я може невдалий приклад, бо я цієї не зазнав езекуції, після того в партію прийняли мене. Я був членом КПСС, очолював парторганізацію інститутську. Так що не було в мене цього.

В. А.: А чи вплинуло Ваше перебування в Німеччині на Вашу подальшу долю якось негативно?

С. П.: На здоров'я, так я ж кажу що в мене вийшло, що не стало перепоною мені в добутті освіти.

В. А.: Не стало зовсім?

С. П.: Ну, не стало, до війни я закінчив перший курс педучилища, після війни прийшов закінчив другий, третій, четвертий

курс з відзнакою. З відзнакою зелена вулиця була: куди хоч хоч і в Москву поїдь, в любий вуз, я обрав університет, здав документи поїхав додому, приїхав, получаю «Ви зараховані студентом з наданням гуртожитку».

В. А.: А Ви ж там писали автобіографію? Чи були в Німеччині чи ні?

С. П.: Аякже, аякже, я б на свою голову брехав би чи що? Там тіки ж у нас в університеті оце комсомольські збори були і збирали, ну не з нашого курсу, а курс старше, і в біографії приховала, що мати була судима за самогонку, а вона скрила, самогонку варила і туди ж той. Так куди на комсомольських зборах, а якби я приховав би біографію так це вобще чепе. Чоб я ризикував, і потом чого я буду приховувати якшо я нічого злого не зробив, я кров прилив за Батьківщину. Чого ж я буду ховаться? А в партію, оце в мене був однокурсник, прізвище майже як моє Петрусенко Альоша, так його прийняли кандидатом партії в Сумській області, а тоді він на першому курсі був тут, і прийшов, а тут було членів партії приймать треба було, а він був в Німеччині і в нього тут, шо в нього (*показує*) шось видряпано було, номер якийсь. І тоді ж перестраховка така, на місті його... вже прийшов університетський партком, а райком київського, міста Києва, я не повню по-моєму Сталінський називався, забалатували, відмовили в прийомі. А такий порядок в партії, він був і є зараз він є і буде, якшо виключають з членів партії так крапку не ставиться не тільки на рішеннях зборів, а навіть на рішенні бюро райкому партії, обком. Тоді був це особливий випадок, особливий: Як це? Чого його не прийняли? Може там шось глибше, може зовсім треба посадити (*сміється*). Так це я за цього ж Альошу розкакую, бо він оце розказував, каже, сидять там не знаю бюро чи спеціальна комісія, а він теж з мого року народження, його мабуть узяли в Германію ще менше років. Каже: «Скільки Вам було років як війна почалася?». «Не було п'ятнадцяти ще». «А скільки як забрали?» — каже. Один якийсь сидів генерал, каже: «Шо ви питаєте? Це ж дитина була ще. Це треба спитати з нас, де ми були, шо ми допустили, щоб наших дітей гнали в Німеччину». Отак, були й такі. Такшо мені нічого бояться з точки зору

кар'єри і кафедра ж суспільна, в нас кафедра політекономії, кафедра марксизму-ленінізму. Та туди особливо проціджували: хто ти? Де був? Термін закінчився мене ще на рік затримали, не хотіли отпускать це було дванадцять років, один рік в нас тоді ще був філіал Львівського інститута, а була ж кафедра зборна така марксизму-ленінізму, був завідуючим кафедрою. А тоді виконуючим обов'язків цілий рік, бо мислили, що кафедра тоді роздвоється чи розстроється. Потім построїли на базі цієї кафедри, політекономії став завідуючим тільки цієї кафедри, кафедра історії партії тоді. А я тоді через два роки за конкурсом працював, уже далі я й не хотів, і важко було, і сімейні обставини тоді були от, я заяву написав «Прошу звільнити в зв'язку з закінченням терміну». А був тоді Яніч у нас ректором, Михал Михалич, пам'ятаю заява була чорнилом написана, він взяв і порвав (*сміється*). По-перше, ми не хочим, щоб Ви уходили, по-друге, це так просто не робиться, ми должні найти людину, тіки з партком ЦК. Так що з цієї точки зору я кажу не дуже вигідний вибір для Вас (*сміється*).

В. А.: Ну чому Ви? Різні ж були випадки і треба їх знати. Ну добре, дякую Вам за інтерв'ю.

«А мы вот были изгой» — інтерв'ю з Зоєю Кривич

Інтерв'ю з: Зоєю Кривич, 1928 р. н., м. Київ.

Проект: «В'їзд репатріантів до Києва заборонений:
повоєнне становище колишніх примусових
робітників у радянському суспільстві (1945–
2000)». Здійснюється за підтримки
Федерального фонду «Пам'ять.
Відповідальність. Майбутнє»

Інтерв'юер: Тетяна Пастушенко

Транскрипція: Марія Меленчук

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: Київське відділення
Української спілки в'язнів-жертв нацизму.

Дата проведення інтерв'ю: 9 лютого 2009 р.

Присутні: Зоя Кривич, Тетяна Пастушенко.

Татьяна Пастушенко (*далее* — Т. П.) Расскажите, пожалуйста, о себе.

Зоя Кривич (*далее* — З. К.) Начнем с детства, наверно. Рано я пошла в школу. Мне не было еще шести лет. Мать работала в школе поваром, и я часто возле нее крутилась, так как в садике меня долго не могли удержать. Я уходила самостоятельно с садика. Была неуправляемая. Поэтому меня мать забирала на работу. И на работе меня учителя брала в класс. И таким образом я рано пошла в первый класс. Вернее, тогда были нулевки еще. Ну, а когда мне исполнилось 14 лет, это было 22 января 1942 года, а 15 мая меня вывезли в Германию. Горький случай. Классный руководитель написала всех своих учеников. Она работала на бирже труда. В то время устраивался, кто как мог. Поэтому и осуждать, винить ее сложно, может,

у неї другого вихода не було. Вона переписала всіх своїх учеників. І за тем послідувала поведка. Полицай приніс поведку. І ясно, я повинна була явитися, не тільки я, а багато з наших улиц іменно, хто займався [в її класі]. Нас строго предупредили, явитися на площа Львовську. Оттуда нас етапом гнали на вокзал. Там уже нас ждали товарні вагони. Загружали без счёта. Наповняли так, що сесть складно було.

І вот в пути нас останавливали, супроводжали військові. Я вот тільки слыхала німецьку речь. Так что я не знаю, були ли там наші добровольці. Ну, супроводжали більшість німецькіє [охоронники]. Это п'ятиминутна така остановка була для того, что бы мы могли (*краткая пауза*) освободитися от лишнього. Нас не кормили. Кто взяв з дома чого-то, значить вот тем и делились, с тами, кто не успел нічого взяти. Перва остановка була в Польше. Это что-то унизительное. Санобработка. Нас голых прогоняли через строй мужчин. Они стояли со шприцами. И таким образом така вот обработка була. Вторая обработка була в Германии. В Магдебурге. Затем нас завели на биржу труда, так называемую. Там напоминало это

Ніна Міщенко та Зоя Кривич. Київ, 1942 р.

ярмарку. Там шли, выбирали здоровых, молодых. А мы, дети, что-то трое суток сидели, ждали своей очереди. Но кормления не было (*пауза*). Потом дошла очередь до нас. Ну, не знаю, каким образом нас отдали.

Нас завезли на патронно-пороховую фабрику города Шёнабека. Там были готовы бараки уже для нас. Они [находились] на территории производства, [были] окружены забором высоким, еще и проволокой. Охраняли, я не знаю, это военные или просто охрана в военной форме. Ну, и собаки находились. Лагерь наш закрывался, когда мы уходили. Работали посуточно. Выдали нам такие деревянные, как мы называли их, пантофли. Когда мы шли, то далеко было слышно, шли мы по мостовой (краткая пауза).

Цех, в цехе было только трое немцев, а остальные — дети, мы. Немцы — это мастер цеха, тот, который мыл аппаратуру после взрывов или после долгой работы, и, как его называли, подмастерье (*пауза*). Очень хотелось спать. Мы — дети, в двенадцать часов ночи работать было сложно. Частые взрывы, ну, взрывы эти бывали, потому что темп работы, не останавливали, не имели права. А спать хотелось. Мы убегали в туалет, и тогда, нас заменял мастер. Если мы задерживались больше пяти минут, за нами посылали, ругали.

Ну, а было все: и глаза страдали от взрывов. Хоть там были стекла защитные, но все равно, когда взрыв, то попадало и глазам, и рукам. А на таких опасных машинах работали в перчатках. Но эти перчатки настолько были пропитаны порошком, что моментально воспламенялись от малейшей искры. После взрыва их очень трудно было быстро снять с руки. очевидно, их надо было менять чаще. Но не меняли, и не было возможности, наверно, менять часто. А темп [работы] требовали высокий.

Ну, что еще? Кормили нас ужасно. Как-то мы такую забастовочку устроили. Бруква, шпинат — ничего там не было такого, ни жира, ни чего. Только отварная бруква и шпинат. Мы как-то перевернули все эти мыски. Мы думали, будет страшное наказание, но мы просто остались голодные. А это все собрали наново в кастрюлю, перекипятили и на следующий раз нам его дали. А откуда мы знаем? С наших работали там [на кухне],

именно они нам готовили, варили. В одной столовой кормились и иностранцы. И мы видели, чем кормили нас и иностранцев, перегородка небольшая была. Совершенно было другое положение. Совершенно иначе к ним относились.

Т. П.: А кто был среди иностранцев?

З. К.: Поляки были, бельгийцы, чехи были, кто еще? Ну, вообще, иностранцев было много. Там же работали на фабрике, но они же работали в чистых цехах. Они близко к пороху дело не имели. Отношение к ним были отличные. Это так было заметно. А нас не считали, вообще-то... У них совершенно другие были условия! Совершенно другой подход к ним был. Условия были отличные у них. А мы вот — (краткая пауза) изгои. Как нас назвать — я уж не знаю. Бывало так, что привезут брукву. А нас всегда вели группой. Кто-то с краю мог своровать. Ну, получал палочкой. Ну, (краткая пауза) и Вы знаете, что надежды не было, что когда-то кто-то нас освободит, и что мы вернемся домой (краткая пауза) Когда перелом на фронте был под Сталинградом, вот тут то к нам отношение было ужаснейшее. И собаки нас сопровождали. Очевидно, ждали каких-то подлогов. И настолько мы ослабели. Среди нас была с Таганрога Мария. И она решила нам сделать такой пятиминутный отдых. А как можно было? Только взорвав машину. Она работала на прессовочной машине, это была последняя операция изготовления таких пистонов, мы их называли. Достаточно было подложить монетку между прессом и пистонами, чтобы произошел взрыв. Но Мария не учла еще одного... Ну это и понятно, это было такое, стихийное решение. В цеху оставалось в это время четыре ящика готовых пистонов, их не успели вывезти. Они стояли возле машины. И когда взорвалась машина — стали взрываться эти патроны. А сзади — следующие конвейеры. Вплотную. Ну, где-то метров два друг от друга. И там наши девочки работали. Эти девчата были с Обухова. Одна была с Фастова. Вообще, четыре девочки погибли. Это там разобрать не возможно были, что где. Мы только сутки не работали. Собрали это все и похоронили в конце территории. Выкопали. Наверное, там уже давно уравнили это место. А почему уравнили? Я года четыре тому назад, по приглашению

организации КОНТАКТЫ-КОНТАКТЕ была в Германии. И мы попросили побывать на этом заводе. Там стояли наши войска. Ничего не осталось с этого завода. Там было озеро, и озера этого нет. Засыпано. Так что там, где наши похоронены, никакого знака нет.

Т. П.: Это ГДР бывшая?

З. К.: ГДР, да (краткая пауза). Но нас освобождали американцы. Американцы с месяц нас подкармливали. Потому что у нас молодой организм, только вот расти, а питания никакого, а труд изнурительный. Через месяц нас передали нашим войскам (пауза). И мне горько вспоминать, но, в общем, наш шофер пропил брезент. В это время шел дождь. Где-то неделю мы мотались. Даже не знаю, какими путями, но всю дорогу мы были под дождем. У меня появились фурункулы. Нас повезли на пункт пересыльный, или как. Там у нас брали (пауза) допрос был. И там условия ставили: [разрешалось жить] только за 100 км от города Киева. Если кто давал такое согласие, значит, группировали, увозили с этого пункта. А кто не давал — группировали все равно и увозили. Но мы не знали куда. Я потом узнала. С нашего двора была еще одна девочка Мищенко Нина. Но она немножко старше меня. Мне 14 было лет, ей — пятнадцать с половиной. Она попала на лесорозработку

*Зоя Кривич (стоять).
Німеччина. 28.05.1945 р.*

(краткая пауза).

А меня оставили на этом пункте, чтобы я, там несколько нас человек, варили следующим группам. Были вмурованы такие котлы, нам давали продукты, и мы готовили. Но у меня так просто не прошло. Я заболела малярией. И там эти приступы. И они решили меня отправить в Киев. Шел поезд с демобилизованными. И меня туда втолкали, и я, значит, в проходе сидела (*краткая пауза*).

Т. П.: С малярией?

З. К.: Да! Там меня колотило, вояки свои шинели ложили, укутывали меня. Я у прохода, на чемодане. Да еще было со мной ЧП! Перед тем, как допрос брали, так мы еще на каком-то, то ли это был состав какой-то железнодорожный, и по одну сторону лес. Там, не знаю даже кто, воровали страшно эти [вещи], что мы с собой везли. Но что мы могли везти? Ну, американцы нас одарили пижамами. Такие, сатиновые пижамки. Где-то склад обнаружили. Да и кормили нас со складских продуктов. И у меня утащили чемодан. Утащили еще крик был такой очень страшный: женщина везла мертвого ребенка домой похоронить. На своей земле. И меня там задержали, милиция задержала. До того, пока не найдут. Ну, вообще, нашли мой чемодан. Там этой уже пижамы не было. «Все есть?» Я говорю: все есть. Но что уже было? Одно, что я уже не со своими ехала. Ну, и вот попала на этот пункт. На допрос. Там я не сказала правды, где я работала. Не сказала (*краткая пауза*). И меня там оставили. А когда я стала температурить, и со мной такие вот приступы, они, значит, посадили меня на этот поезд, и я таким образом попала в Киев.

В Киеве никаких документов, никаких справок у меня нет. Ни куда устроиться не могу. Меня лечат своими средствами. Там было все, чем-то мазали мне горло, так это все горло было в таких [волдырях], в ранах. Потом что оны сделали: в конюшне, когда подковывают лошадь, и срезают копыто. И вот это стали и на углях жечь, а меня закрыли, что б я дышала. Я чуть концы не отдала. Это смешно. Но мне тогда было не смешно. Не выпускаю меня. Но Вы знаете, после этого меня уже не колотило. Тогда в то время к врачам не особо. Это был 45-й

год. Вообще, вот так меня вылечили. Но (пауза) на Короленка¹ несколько раз вызывали, допрашивали. Я и на Короленко не сказала. Потому что я понимала: ведь нас и так уже считали предателями. А какой же я предатель?! (Пауза.)

Т. П.: А что Вы говорили, где Вы работали?

З. К.: В сельском хозяйстве. А там недалеко было село. Я уже не помню [как оно называется], но тогда я говорила, что работала в этом селе. А потом, значит, мне дали на полгода справку, не паспорт, справку. С этой справкой, правда, тоже никуда не брали [на работу]. А отец у меня работал начальником цеха радиозавода и киноаппаратуры. И он меня устроил намотчицей. И я там работала, пока не получила паспорт. Но до этого было всего. Как-то меня пригласили покататься на стадионе на коньках. И я с этой справкой. А коньков то не было, надо было получать на прокат. И мне эту справку швырнули. И я с обидой, с горечью ушла с этого стадиона. Ну, вообще, нигде нельзя было сказать, потому что на тебя смотрели как на предателя. Даже брат никогда в биографии не указывал, что у него имеется сестра. Так как надо было тогда указать, где она была во время войны. И мой сын узнал, что я была в Германии только в 19 лет. Это до [19]89-го года.

Т. П.: Аж до [19]89-го года?

З. К.: Да. В [19]89-м году это был уже перелом, уже открыто стали говорить. Ну, тогда Литвинов подключился к этой работе с бывшими узниками фашизма...и потом другие писатели. Я помню, было такое, что они приглашали [на встречи]. И они заинтересовались судьбами. Я помню, писала, описывала и давала в архив где-то. кто начинал, тот до конца не довел. А вот за Литвонова я толком не могу Вам сказать. Но лично он возглавил в начале это движение (пауза).

Т. П.: Ну, это малолетних узников.

З. К.: Да.

Т. П.: А как Вы попали в активисты Украинского союза...?

З. К.: Вы знаете, я помню, каким образом я узнала, это было

¹ За адресою вул. Короленка, 33 розташовувався Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР.

объявление по радио. Собирали бывших принудительных работников на первом этаже мэрии, вот там возле центрального универмага. Сначала я узнала по радио о том, что писатели собираю бывших малолетних узников. А это было, по-моему, на Печерске, я туда ходила. А оттуда я уже узнала, что собираются малолетние узники в мэрии на первом этаже. Там была Караваева¹, она активистка была, одна из первых. Вот, так туда я попала. И с тех пор я как-то так, меня привлекли. Был Харьковский район, теперь Голосеевский. А тогда он присоединен был Харьковский. И тогда уже были осередки и меня пригласили работать в Киевское отделение Союза.

Т. П.: Это начало 90-х?

З. К.: Да. Ну, и с тех пор я вот так. То я была в районном осередке секретарем... А потом я вошла в Киевское отделение, ответственным секретарем была. В данный момент я состою в организации.

¹ Караваева Галина Михайловна

**«Делали немножечко там, брак.
Защищали Родину...» —
інтерв'ю з Олександрою Галкіною**

Інтерв'ю з: Олександрою Галкіною, 1928 р. н.,
м. Харків.

Проект: International Slave and Forced Labourers
Documentation Project

Інтерв'юер: Гелінада Грінченко

Транскрипція: Гелінада Грінченко, Ірина Реброва

Вид інтерв'ю: відеоінтерв'ю

Місце проведення інтерв'ю: помешкання
Олександри Галкіної.

Дата проведення інтерв'ю: 8 грудня 2005 р.

Присутні: Олександра Галкіна, Гелінада Грінченко,
Ірина Реброва, оператор та звукорежисер
Ігор Луханін.

[...] Галкина Александра (*далее* — Г. А.): (Вздых) Ой, что могу сказать... Родители мои с 23 года на Украине. Они россияне. Я родилась тоже в России. Папа с 23-го года, мама с 25-го приехала сюда. То есть папа на Донбасс приехал вначале, а потом переехал в Харьков. И маму забрал, и я родилась там, в России, а уже меня привезли в пеленочках сюда. Началась наша жизнь...

[...] Война, конечно, разорила нас, потом пришли немцы, немножко взяли у нас. И продукты брали, и живность забрали; короче говоря, мы жили в таком флигелечке небольшом. Тесновато было, но все равно немцы у нас не стояли на квартирах, а у соседей стояли на квартирах. А все равно приходили, смотрели так, по всем домам ходили, искали или там себе жилье,

или что. Приходили, говорили: хорошая мама, хорошая, но места мало. (Смешок) и девочки, говорят, хорошие, но вот мало места. Мама всегда болела, мама очень серьезно больная была...

[...] Началась война, началась вот эта оккупация, началась эта мобилизация. Ну... сестра моя, конечно, подлежала к мобилизации, ей все время присылали вот это повестки. Она то травила себя чесноком, раны делала на ногах, на руках, травила. Потом пряталась на чердаке, прятали ее. Как придет повестка, мобилизация придет, а мы ее прячем, то в погребе, то все... В общем, она все время скрывалась. То на менку уходила, ее не было дома. А я была как малолетка, меня вроде не брали. Ну, последняя уже была такая большая мобилизация, прислали ей повестку. А она взяла себя и обварила кипятком. Нагрела кастрюлю воды, и облила себя вот так, и пошли волдыри, приходят уже немцы домой, говорят: «Что случилось?» — «Ну, обварилась, все, кипятком». — «Не волнуйтесь, мы дадим такую мазь, что через два дня ничего не будет». А мама ее не стала мазать ее мазью, а вот так пробьет волдырики иголкой, и постепенно, постепенно дует, пока пройдет мобилизация. Нет, приходят опять. Тогда я взяла подругу свою, Полину, она сейчас живет в Мелитополе. Я говорю: знаешь что, Полина, давай понесем повестку на биржу и скажу, что вот такое случилось, ну что они все время присылают эти повестки? Пошли мы туда. Приходим. Я подхожу туда, там сидели две девочки. Говорю: вот, сестра обварилась, вот не может, все. Они говорят: пройдите в ту комнату. Мы прошли в ту комнату. Другая вот так... Они сидят, а там дверь, и другая комната. Зашли мы, а там уже было человек, наверно, 60. Конвой стоит. «Нет, сестра не поедет, так вы поедете». Ну, что делать? Ладно, поедем так поедем. Все равно убежим — подруге этой, Полине. Ну, посадили в вагоны, везут нас. Везут. А вот не помню, или это на Западной Украине на границе, или уже около Польши. Нас выпустили в какое-то поле, ну, значит, чтоб мы там свои дела сделали. Поле было кукурузное. Вот это ж был апрель месяц, но с прошлого года ж остались какие-то, или подсолнух, вот помню, что коренья эти были. Ну мы, значит, за эти коренья,

та бегом, бегом, бегом с Полинкой, бежали, бежали, и хорошо уже убежали, уже поезда не видно было, можно было бы и... И вдруг откуда ни возьмись встает мужчина. Меня берет за шиворот, и ее, Полину, и ведет к поезду, и к немцу. Говорит, вот, хотели удрать. Ну, получили мы, конечно, по голове. И ехали мы уже не со своим вагоном, а ехали с каким-то другим. В последний вагон какой-то нас втиснули, и мы уже без ничего, везли нас, везли, и привезли нас во Франкфурт-на-Одере. На Одере. Вот там уже мы... конечно, там и музыка играла, и там нас встречали, и музыка играла. А потом пришли уже покупатели. Покупатели — немцы, с собачками, такие дамы. Выбирали себе прислуг, выбирали. Ну, мы маленькие с Полинкой были, такие — куда там нам до прислуг. Щупленькие, худенькие, не подходили мы. И вот они отобрали таких сильных девчонок, забрали. Или они их покупали, или, вот это мы уже не знаем. А нас всех отправили на завод. В бараки, в лагерь, и всех на завод. Попали мы в лагерь, уже там были до этого люди. А лагерьфюрер раньше был какой-то другой. А когда мы уже приехали, тогда была фрау Труман, вот это женщина, строгая была, конечно. Ну, поселили нас в бараке, бараки такие прохладные были. Поселили, потом на завод повезли. Завод, значит, там вот барак, а тут Шпрея, речка, и по этой речке на пароходе нас возили. Никуда мы не могли выйти, колючая проволока кругом в 3–4 ряда, и высоченная проволока, ограждение было. И вот мы, значит, нас привезли на завод пароходом, запустили, мы отработаем смену, опять на пароход, опять завод, опять лагерь. И все, другого мы ничего не знали, не видели. Не выпускали нас сначала никуда. Уже перед концом войны, вот начали, ослабление такое пошло, что нас, разрешили нам ходить, даже, мы в кино даже ходили. А чего... Ну, носили «OST»ы. Нам дали робы. Зеленые, помню, юбки, жакеты и колодки. И вот мы когда идем, значит, на пароход, а эти колодки эти выстукивают, а мы под этим поем: «в бой за Родину, в бой за Сталина...» Поем песню. Немцы кричат: «Руе, менш...» Собаки... они с автоматами, сопровождают на пароход, даже вот на пристани и то сопровождали нас. А мы все равно пели. (Смешок). Кричат: «Руе... рует, меншен».

Вот так отработала я два с половиной года на этом заводе. Была обмотчицей. Мотали шпульки на самолеты.

Гелинада Гринченко (далее — Г. Г.): А завод назывался...?

Г. А.: «АЕГ». Теперь он не «АЕГ». Потом я расскажу. Вот, «АЕГ» — завод, обмотчиками, целый цех был наших девчат, и мы все мотали шпульки на самолет. Знали, что это на самолет. Мы дело делали свое... это не для прессы... (Смешок). Не надо... (А. Галкина говорит о том, что работницы завода намеренно делали брак).

Г. Г.: (Со смехом) Александра Николаевна, что вы делали «не для прессы»?

Г. А.: Потом я расскажу. Вот. Ну и все. Отработала два с половиной года на заводе, а потом... Пожар. Это, тревога. Мы заходим в бункер. Из бункера выходим, бомбежка страшная, горит наш барак. Все сгорело, все, что было, сгорело. Я даже, помню, намочила белье, в тазике, что-то там платице какое-то было. И этот обгоревший таз, все сгорело. В чем стояли, в чем были, в том и остались. Остались голые и босые. Ну, тут момент убежать. Давай мы удирать. Разбежались все. Вот, кого не спрошу, все мы убегали, а куда кто бежал — не знаю. Мы бежали, нас 6 человек девочек бежало, мы смотрим — лесок. Мы через лес, через лес. Одни сутки, вторые сутки, три, трое суток. Тут дождь, тут холод, мы в шелковых этих платицах своих, холодно. Ну, бежали-бежали, и какая-то деревушка вроде. Вроде в какую-то деревню, а где, что, мы не знаем. Потом смотрим — хозяйство какое-то. И смотрим — бегают девчонки, и по-русски разговаривают.

Мы: «Стоп, это наши девчата». Подозвали одну, говорим: «Девушка, идите сюда. Вот, так и так, мы убежали из лагеря, вот что нам делать, куда нам, где мы находимся?» Она говорит: «Подождите, сейчас хозяин уйдет, я вас заберу». Валя, помню, ее звали Валя. Ни фамилии, ничего не знаю. Не помню. Она нас забрала, на чердак нас посадила, и там мы недели две, мы там у нее были. Две недели они нас там кормили, воду носили. «Ну, девчата, — говорит, — если только узнает хозяин — и нам, и вам концлагерь неминуем». Ну, Бог миловал, все обошлось. А к ним ходил из мужского... там недалеко мужской лагерь

был, ходил мальчик. Ну, он не мальчик, ему было, наверное, лет 25, вот переводчик был там, Леня. Хороший парень, Царство ему небесное. Он приходил к этим девчонкам. Что там у них было — может, роман какой, а может, нет, просто как... соотечественник приходил. Ну ему сказали девчонки, что: «Леня, что нам делать? У нас 6 человек сбежавших из лагеря». Он говорит: «Что делать... Я поговорю со своим лагерьфюрером». А лагерьфюрер был чудесный. Или он был или коммунист. Я вот не пойму. Но был очень добрый человек. Он сказал: «Леня, не переживай, я все сделаю. Пусть, я в свой лагерь взять не могу, потому что мужской лагерь, а я помогу им». Ну он, значит, напра... на второй день пришел Леня, забрал нас, мы пошли к этому лагерьфюреру. Как сейчас помню: здоровый такой дядька, вот такой вот он, но лицо доброе такое было. Он дает нам полиция с автоматом, написал нам записку какую-то, и на биржу труда. Послал нас на биржу труда, они нас заре... А все ж — арбайтскарты, все у нас погорело, у нас никаких документов, ничего, говори, что хочешь. Ну, мы... другие меняли фамилии, мы не меняли фамилии, ничего. Они, значит, взяли нас... оформили, дали нам какие-то арбайтскарты новые, что ли. Он (лагерьфюрер) говорит: «А обратно придете сюда, ко мне придете». А у него был штат. Был буфетчик, который продавал там ситро, пиво, папирсы. Потом, был какой-то повар, немец, потом еще кто-то, в общем, человек пять он устроил нас по лю... по своим сотрудникам. Ну, вот я попадаю... Полина попала в пекарню. Тоже хорошие у нее были люди, хорошие хозяева. А я попала вот к этому... что про... это, киоск держал там в лагере, держал вот это вот: лимонад, пиво, сигареты. Говорит: пош... пошли, он меня забирает, идем мы домой, это, к нему домой. А я ж иду в одном этом платье, раздетая, все. Тут хозяйка глянула на меня, не знаю. А рост у нас одинаковый с ней. Она пошла в спальню, открыла шкаф, вытащила платье, вытащила пальто. Босые ж. Туфли такие рваные, все, а ну, три дня под дождем в лесу — это страшно. Одели меня, обули меня, ну и сказали: «Вот это ты будешь делать вот это, вот это, вот это». Наутро я просыпаюсь... дали мне комнатку небольшую, там такая комнатка.

А темная, а в дверях было окошечко, стекло. Там диванчик и столик у меня был. Поместили они меня в эту комнатку, сказала, что мне делать. Ну вот, уберем. Убрать вот это вот помещение... там четыре столика всего было. Ну, заходили люди, лимонад выпьют, уйдут, пиво выпьют — уходят. Я должна была посуду помыть, полы помыть, все убрать, отнести белье в прачечную. А прачечная на втором этаже была — женщина, частница, стирала им белье. Короче говоря, особой работы не было, а... ну потому что у нас мама болела. Мы к этой работе приучены были, мы знали, что это такое. Окна там огромные, вот с окнами мне была проблема, (смешок) вот это штанга такая, оно высокие окна, большие. Помыла окна там, поприбирала. и все, я свободна. Ну а потом я начала ходить к своим девчонкам в лагерь там. Приходила, «так ты, — говорят, — вообще...» Ну, одета в ихней одежде там... Я уже... Да, приходила там парикмахерша к ней каждый день, ее причесывала. Она говорит: «Причеси... Валя, причеси и Александру мою». И меня причесывали. Ну, я ж тоже выходила в зал, люди ж смотрели, посетители, им же стыдно было. Один раз сижу, а у меня еще... а, туфли, старенькие были, еще не дали мне туфли. А тут вот дырка была, а я сижу. А хозяин смотрит из-под прилавка: что это такое?! А я вот так вот дырку закрываю... А он пошел к жене и говорит: «Немедленно поменяй туфли ей, (со смехом) что это такое!» Позорище такое. Она мне принесла новые туфли. Я одела. Ну и смех и грех. Пожила я у них... Они вообще... чего-то полюбили меня. Я писала дневник. А у них был чех на квартире, парень, молодой парень. И он увидел, что я пишу дневник, и сказал хозяйке. Она мне сказала: или сожги на моих глазах дневник, или я сейчас звоню в гестапо. Боже мой, что мне делать? А мне так жалко было. Я за каждый день, за лагерь писала, за завод писала, как на заводе все. Ну пропал дневник, сожгла я этот дневник, а потом... Ну, что еще... Ходила я в лагерь уже к девчонкам своим, уже общалась с ними, уже на электричке я ездила. Вот как тревога, хозяйка: «Идем, Александра, в бункер, идем, Александра». Давала она мне вот такой мешочек с чем-то тяжелым: «Неси, Александра». Вот чего-то она мне доверяла. Ну, мне кажется, там это было или

сбережения, или золото, или серебро, что-то было. Ну, вот такой мешочек. И я тащу тот мешочек, (со смехом) и за ней иду, в бункер спускаемся. В метро, мы в метро, это, на станции прятались от бомбежки. Кончилась бомбежка, возвращались домой, и опять... Доверяла она мне. Доверяла. И питались мы за одним столом. Вот приношу из... они ж по карточкам все получали. Приношу булочки. Булочки такие маленькие были. И... с какими-то бутербродами. Ну, они съедали по две, по три, а я ж — истощенная, худючая, 44 килограмма, черная... И что вы думаете? Они говорят... Вот 10 булочек я брала, значит, они две, ну, шесть, а четыре оставалось. Она говорит: а, это Гансу отнесешь пороссятам. (Иронически) да, сейчас. (Со смехом) я беру эти булочки и съедаю уже без начинки без всякой. Съедаю эти булочки. Потом убираю ж... ну, прилавок, наливаю стакан лимонада. Лимонад, сладкий, с булочкой. (Со смехом) а я через три недели, я набрала, 70 килограмм у меня было. Значит, 44, считайте, вот эти 26 килограмм я набрала. У меня даже фотография вот эта, портрет у меня есть. Вот такая я стала через месяц, я у них отъелась. (Смех). А те, те булочки, которые пороссятам были предназначены, те шли мне, поросенку. (Смех обеих женщин). Ну а потом... А вот напротив меня жила девочка, там мясники были. Меня не обижали, нет, не могу сказать. А напротив меня — каждый день плакала, каждый день кричала эта девочка. А я через дорогу, я спрашиваю: «Что такое, что с тобой?» Она говорит: «Бьют. Хозяин так бьет». Я говорю: «За что? Что ты такое делаешь, что он тебя бьет?» — «Не знаю. Вот придирается, — говорит, — бьет, и все». И она орала, бедная, на всю улицу орала. А я вот открываю окна, постель просу... проветриваю, а она — напротив окна ее, и так мы общались. Ну мы не ходили друг к другу, а так вот... когда ее нет роди... этих, хозяев, и она ото мне жаловалась.

Бил ее хозяин, а за что — не знаю. Ну, короче говоря, эти хозяйева... да, вот еще, хозяйка эта решила ехать в гости во Франкфурт-на-Майне. У них там родственники какие-то были. И говорит: «Александра, поедем со мной?» Я говорю: «С удовольствием, но как? Ни документов, ничего ж у меня нет». — «Знаешь как? Садимся в поезд. Ты — глухая и немая. (Смех

обеих женщин). Никому ничего. К тебе будут обращаться, а ты молчи, вот не знаю и не умею». И что вы думаете? Едем мы. Едем. А я стою у окошка, такая, думаю, интересно, что ж там меня ждет? А она говорит: «Там хоть клубники поедим», у них такая клубника была. Это родственники были какие-то. Подходит ко мне морячок. (Смех). Начинает со мной разговаривать. Молодой парень. Я ему показываю: не слышу... и немая, и глухая. Он тогда: Боже мой... так посмотрел на меня: глаза нормальные, все нормальное, вдруг — и немая, и глухая. Ну, хозяйка смотрит, смеется. Ну, приехали мы туда, наелись мы там клубники. Были, наверно, с неделю там. Ну, я довольна была этой поездкой. Ну, все было нормально. Потом, когда уже наши начали уже, слышно было, и самолеты наши сильно бомбили, и катюши слышно было, и все, он приходит, говорит: «Александра. Надо тебя пристроить куда-то в другое место. Говорят, что кто был у хозяев ваши там... нехорошо относятся к вам». А мне все равно... «А где вы найдете?» — «Я тебя устрою. У меня есть знакомый Эмиль, он держит фирму вот эту вот, по... по уборке улиц, по развалины убирают, вот. Там, — говорит, — надо штук 200 кирпича выбрать из этих развалин, а тогда можешь целый день спать». Я говорю: «Хорошо». Там нас была бригада человек 30. Перевел он меня туда. Ну я больше не ходила к нему. Потому что некогда уже было. Наши уже наступают, ждем уже своих, и я просто не ходила. Вот эти, и было нас человек 30. Кухня, конечно, Лиза была с Богодухова, своя девочка, это им..., а мастер был, этот Эмиль, он был из бывших военнопленных, еще с той войны (с Первой мировой). И он, значит, нам... нас, очень помогал нам, страшно, говорит: «Мне помогали русские, и я буду вам помогать». И приносил нам и одежду, у кого не было чего, и еду. Жена приносила нам бутерброды. Принесет целую кастрюлю бутербродов, накормит нас. Правда, лучше было нам, гораздо лучше. Во-первых, мало людей было, во-вторых, вот эти вот помогали. Ну а я ж не рассказала еще про ту француженку... На заводе мне помогала француженка, тоже бутерброды мне подкладывала, яблочки, грушки, она получала посылки. Конфеток подбросит

мне. Я... мы на одном станке работали, разные смены у нас, на одном станке. Вот отходы проволоки, она за проволоку туда. Было, нас заводят, а ее вы... а они выходят. Она мне моргнет, что, «смотри, там же есть». Такая хорошая была француженка, помогала мне. Вот как сейчас ее помню. Но она пожилая была. Ей было лет 30. Я считала, что она пожилая против нас (смех). Лет 30 ей было. Рыженькая такая. Там помогали... вообще, вот я ж говорю, было, были среди немцев, были и люди. Вот этот Эмиль — мы ему нужны были? А он нам всем, кому обувь нужно, кому платице было нужно, кому что, с едой помогал. А потом уже слышим — вот-вот-вот уже на подступах наши части. Мы сидели в Темпельгофе, в этом, в аэропорту, в подвале. Ну, заходят эти, команда саперов. Саперы. Их человек, наверное, было 20. Ну а мы ж сидим тоже... а там был снайпер в углу, и их по одному. И вот командира... убили, первого убили. Ну, мой... «мой» (смех) — один парень взял командование на себя, снайпера этого снял, увидел, с какого угла он стреляет. Он его, значит, повернул так, что он упал. Нет, убили, видно, его. Ну, зашли они. И видят, что наши, русские девчонки все. Ну, он говорит, что: «Смотрите, ребята. Если кто обидит хоть одну девочку — буду стрелять сам. Своей рукой буду стрелять». Ну эти солдаты все положились спать, отдыхать, уставшие все. Это первые вошли они. А потом уже пошли танки, катюши, все они. На Берлин уже наступление. Сел вокруг нас, вот так сидит, а мы вокруг окружили, человек 400 окружили и вот так сделали мы как все равно небосвод какой-то. И он нам все рассказывает: девочки, езжайте только домой, и Харьков уже... Харьков уже освобожден, в Харькове уже жизнь налажена, все восстановлено, ну трепался, как хотел. Чтоб только мы ехали. Ну, видно, у них или задание было такое, агитировать, чтоб мы... Девчонки ж там — кто куда. Могли и во Францию ехать, и туда, и туда. Встречались с ребятами, и секрета нет. Ну я... я еще ребенок была. Несмышлениш. А девочки многие устроили свою жизнь вот так. Ну, он говорит, рассказывает, что в Харькове все хорошо, езжайте, и все, а потом говорит: «А кто у вас из Харькова?» Я молчу. Я боюсь.

(Смех.) Я молчу. А девчонки там, с Богодухова, с периферии, говорят: «Я, я, я, я». Он: «Где ты жила, где ты жила?» — «Я в Богодухове, я...» А он говорит: «Нет. Харьковчанки есть такие?» А Люба эта с Богодухова говорит: «Вот наша харьковчанка». А он ко мне: «Где живешь, где это...» И потом мы, значит, вроде как... как одна... вроде, земляки. А он говорит: «Дай мне твой адрес, я напишу твоим родителям. Что я тебя встретил, что ты жива». А то ж они не знают, я ж, никакой переписки, ничего не было. Я дала ему адрес, он мне дал полевую почту. Еще подарил платочек такой, шерст... такой шелковый, ну, такой небольшой платочек. Говорит: «На тебе на память. Жив буду — значит, напишу. А вот... и ты потом напишешь мне». Я говорю: «Хорошо». И поехал. Он поехал дальше, на второй день мы... и мы уже ушли, мы ушли к границе. Идем, подвезли нас солдаты, наши ж уже ехали туда, к Польше, и говорят: «Садитесь, девчата. Подвезем нас на вокзал». Привезли на вокзал. А на второй день... оставались девочки, оставались там же, в бункере — он приезжал на мотоцикле, вот этот, этот солдат. Видит — меня нет. «Что ж такое? А где ж она?» — «А она пошла. Пошла, — говорит, — где-то договариваться...» Фрося там, встретила своих этих, земляков, даже односельчан своих встретила, и они сказали: «Ты приходи, мы машину вам дадим, и отправим вас на вокзал, до самой границы». Ну, она говорит: «Пошли со мной». И пошли. Ну я... в общем, меня не было тогда (когда приезжал солдат). Уехал, приезжаю я на вокзал... Да, до вокзала еще, уже серело, а нам куда деваться — не знаю. Это уже в Польше. Стоит такой пожилой человек и говорит: «Девчата, идите ко мне. Чего ж вы будете на ночь глядя на поезд? Идите ко мне. Я вам комнату дам на втором этаже». А нас человек 6 было. И между нами было 3 девочки и три женщины такие, в возрасте. Он нас поселил в ту комнату. Ночью слышим голоса, пьяные солдаты с матами стучат в нашу комнату, в дверь. «А, сякие-такие... Значит, открывайте». Вот, при Игоре (при операторе) не могу сказать. (Смешок). «Открывайте. Иначе мы всех сейчас перестреляем». Ой, что нам делать? Они пьяные, видно. Ну, такие голоса пьяные. Мы испугались, конеч-

но. А эти женщины три, они говорят: «Девчата, не волнуйтесь, мы сейчас к ним пойдём, нам терять нечего, а вас надо сбегать». Ну, короче говоря, пошли они к ним, спустились вниз, они их там напоили ещё больше, они и заснули, эти солдатики. Тогда они бегут: девчонки, скорей, сматываемся, бегом! Мы выходим, а они спят. (Со смехом) им уже ни девочки не нужны были, ничего. Идем мы к границе ближе, пришли на вокзал, стоит поезд. На Харьков. Подходим к проводнице: «На Харьков?» «На Харьков». «Нас довезете?» «Довезу, если дадите мне вещей». Вещи нужны ей, тряпки. А у меня ж ничего не было. Я никуда не ходила, ни, ни по домам, никуда, в одном платье так и была. Один чемоданчик у меня был, значит, фотографий полчемодана было, и брикет этого, меда, и буханка хлеба у меня была, девчонки дали. Говорят: на, а то ты сдохнешь, ты ж... дорога ещё впереди. Выручили меня. А девочки ходили, одевали и шубы, и платья, и чего они там не грабили. Но я не ходила. Так папа нас воспитал: не брать чужого — не будешь отдавать свое. Хотя нас три раза обокрали (смешок). Это все неправда, наверное. Ну, короче говоря, пришли, а я говорю: «Ну что, если у меня нет ничего? Вот я в одном платье, вот в чем стою, в том еду». — «Не знаю. Я не возьму тебя». И она харьковчанка сама, жила на... сейчас посёлок Кирова, напротив моего дядьки. Я говорю: «Где вы живёте?» «На посёлке Кирова». «Каменевых знаете?» «Знаю». Я говорю: «Это мой родной дядя». Я говорю: «Папа мой отдаст все, что вы скажете, он рассчитается с вами дома». — «Нет, ничего не знаю». Тогда девчонки берут из своих чемоданов, выбрасывают тряпки: кто блузку, кто платье, кто там шарфик, ну, в общем, накидали ей целую кучу тряпок. «На, — говорит, — бери, если ты не человек. Ну, ты ж видишь, что у нее ничего нет?»

Вот. Так она, значит, взяла все эти тряпки и говорит: «Ну, иди уже». Сделала одолжение. Я приехала. Конечно, она сказала... она напротив моего дяди жила. Вообще бессовестная женщина была. Как сейчас помню ее. Маленькая такая, вредная девочка была. Женщина. Ну, ей лет 30 было. Короче говоря, я приехала домой, мамы дома нет. Она пошла на речку. На

речку — полоскать тряпки какие-то. А де... детвора побежали, с улицы детвора, побежали: бабушка, Шура вернулась! Мама говорит, бросила и тряпки все там, прибежала домой. Встреча была с мамой...

Ну, вернемся к заводу, да? Значит, на заводе, вот это ж я сказала, была обмотчицей, возили пароходом. Ну что еще можно сказать о заводе? Что он из себя представлял? Мы ж не знаем. Мы знали только один цех свой. Был мастер такой юркий. Давали нам деньги какие-то платили, помню, в этом, в конвертах что-то нам давали, но небольшие деньги. Мы даже не знали, куда их и девать. Нас не выпускали. И ничего не могли б купить. Это потом уже, потом уже у нас какие-то крохи были, так мы могли сфотографироваться пойти. Девчонки бегали в парикмахерскую, я не бегала. А воровать вот — картошку воровали, ходили девчата. Ночью, вот там стоит полицей над этой картошкой, или охраняет эту кухню. Он, говорят, пойдет в одну сторону, а они через окно, выставляли окно... ну, смелые девочки... выставляли окно, и лазили туда в погреб, набирали картошки. А я помню, привезли на территорию лагеря машину с картошкой. И высыпали бункером... это... горой. Они (девчонки) говорят: «Ну, пошли с нами. Пошли с нами». Они уже сердились на меня, что я не могу идти. Пошла я с ними. Стою. А нагнуться за картошкой я не могу. Вот не могла я взять чужое, понимаете? Или вот боялась, или я не знаю... Вот не могла. Ну, мне там дадут одну картошку, я испеку там на печке. Это буржуйка у нас была среди комнаты. И ото мы пекли эту картошку. Порежем тоненько, и облепим, вот это полусырую мы ее ели. Потому что голодные ж были. А я... я ж говорю, я не могла вот эту картошку поднять. Ну... даже не знаю. Ну, в жизни никогда ни у кого не брала ничего. Ну вот не знаю я. Так вот нас воспитали. Не знаю. Ну и все. Вот это вот то, что было.

Потом у нас какой еще эпизод был... вот эта лагерьфюрерша, так она гов... это мне рассказывали, я сама не видела, это мне рассказывали. Девочки из сел получали посылки. Ну... там булочки какие-то, пряники там посылали. И вот она взяла одну или две посылки, поставила несколько девчонок, и эти булки

разбросала, говорит, по полу. И это было все на газету. В газете снимок: вот как хорошо живут у нас эти люди, остарбайтеры, что даже булки по полу валяются. Ну, я говорю: я этого не видела, мне это рассказывали. Вот. Вот такая у нас лагерь-фюрерша была. А потом однажды я опоздала на по... на пароход. Ну что-то там замешкалась в этой комнате. Вот. И она, значит... и бегу последняя на пароход. Уже пароход свистит, а я еще бегу. А надо от барака до пристани пробежаться, ну, метров 20. А она стояла, всегда сопровождала нас. И она как увидела, что я бегу, и только хотела меня ударить, а я между рукой и проскочила, мала была, шустрая. Проскочила, а я... А она разозлилась еще больше, зашла на пароход, ищет меня. А девчонки вот так вот, как я подушки положила, положили меня на скамейку, говорю: девки, Труманша ищет меня. Они меня вот так вот положили, а спинами прикрыли меня, (со смехом) а она ходит, ищет по пароходу. А тут же уже отправлять же надо, надо ж и на завод не опоздать. А она ходит, ищет меня. Она ходила-ходила, злилась-злилась, с тем и ушла. Думаю: ну это... Вся смена у меня, конечно, была вот так. Думаю, она будет меня ждать. С парохода она будет ждать. Нет, забыла. (Смех). Короче говоря, проскочил этот номер, вот это единственное, что она меня хотела ударить. Как хотела, развернулась, да мимо.

Г. Г.: А вообще наказывали кого-то?

Г. А.: Да, у нас одна девочка повесилась в холодайке. В холодной. За что ее посадили в холодную? Потом вот Рудакова Таня, сейчас я с ней общаюсь, ее тоже в холодную сажали. Она там какие-то там... или листовки, или прокламации какие-то она распространила, и ее поймали, так она в холодной сидела.

Г. Г.: А что это было — холодная?

Г. А.: Это холодная — это помещение не отапливалось, и... там же и цемент, там же и параша, там же и все вот это. Считали, что это такое большое наказание. Ну вот одна девочка почему-то туда попала, и она не выдержала этого. Может, суток ей больше дали... Все ж под секретом, а потом повесилась. Не выдержала. Ну и все ж. Вот это... еще была, Алла Пронина

у нас была девочка. И она в Харькове встречалась с австрийцем. Не с немцем, а с австрийцем, с солдатом. У них такой был роман, такая любовь, что он приехал в отпуск и пришел в лагерь, разыскал ее, пришел в лагерь. Эту мы... эту мы картину никогда не забудем. Он по ту сторону проволоки, а она по эту. Она кричит: «Антон, забирай меня, заberi меня отсюда», плачет. А он там, значит: «Алла, я ж не могу ничего, ничего ж не могу сделать». И вот они, значит, встретились, он пошел в комендатуру, похлопотал за нее, две недели он ее к себе взял домой, в Австрию. А потом вернул, под расписку, и все, вернул ее. И вот она ж приходила в фонд ко мне...

Ой, не могу. А я ж уже ее не помню. Сколько ж лет прошло, а она пришла. А ее Ирина Захаровна (начальник Харьковского областного отделения Фонда «Взаимопонимание и примирение»)... Ирина Захаровна и говорит: «Где вы работали?» Она говорит: «На АЕГ». — «Вот, — говорит, — у нас работает Шурочка, иди, подойди к ней». Она подходит, садится передо мной к столу. Ну, я думаю, как клиентка, которую я должна обслужить. Она говорит: «А где вы были?» А я: «Да я в Берлине была». — «А на каком заводе?» «На “АЕГ”». Она говорит: «И я на “АЕГ”». — «А в каком лагере?» Я говорю: «В Кёпенике». Она говорит: «А что вы помните такое... экстравагантное?» А я говорю: «Вы знаете, я...» Ну, я ж смотрю, уже пожилые ж все... Я говорю: «Вы знаете, я только помню одну историю. У нас была Алла Пронина, девочка, (смешок) и, говорю, к ней приезжал Антон, австриец, и мы так плакали, так весь лагерь плакал». Она говорит: «Так это ж я, Шура». (Смешок.) Потом мы с ней часа три в скверике возле Госпрома сидели, рассказывали.

Г. Г.: А как у них сложилось?

Г. А.: Никак.

Г. Г.: Да?

Г. А.: Никак. Рассталась, она потом здесь за военного вышла замуж, я ее встречала в Харькове. Полковник, вот такое. Ну, детей у нее не было, она закончила курсы бухгалтеров, но ей не положено (компенсацию). Она сюда приехала, ее отправили в Сибирь. За что? Она так орала среди ночи и среди дня, ни-

кому не давала там жить: «Мама, мама, мама, хочу к маме, хочу к маме». А эта лагерьфюрерша пришла и говорит: «Хочешь к маме? Вот тебе будет задание, езжай, говорит, на Украину и агитируй людей». Ну, она ж думала, это так просто. «Поеду, буду агитировать — не буду». Она все-таки из хорошей семьи, и... умная девочка была. И поехала, а ее не в Харьков, а в Донецк, а за ней еще послали... стукача. Она там не стала агитировать, ничего не стала делать, а поехала. Там же зафиксировал, что она поехала агитировать, и как там уже было, я не знаю, это она мне уже потом рассказывала. Приезжает она в Харьков после войны — ее сразу в Сибирь. 10 лет отсидела. 10 лет. Ну, дите было. Ну, дите. «Мама», хотела к маме, хотела к маме, и все.

[...] ну еще больше ж за завод... Делали немножечко там, брак. Защищали Родину. Немножечко делали.

Г. Г.: Александра Николаевна, расскажите, что вы делали?

Г. А.: (Со смехом.) Не, это ж немцам пойдет.

Г. Г.: (Со смехом.) А если б французам?

Г. А.: Французы — не знаю, делали, а мы, девчата, делали. (Тихо) вот так зайдешь в туалет, а там полно брака. Делали. А душа была вроде... Легче было нам. Что мы ж все-таки как-то... делали. (Короткая пауза). Ну и все [...]

Г. Г.: А проверку вы проходили какую-то, Александра Николаевна?

Г. А.: Да, в Раве-Русской, я ж забыла. Вот это ж проверка была в Раве-Русской, нас послали ж на... на осмотр к гинекологу. А я не пошла, порвала эту записочку: «Мне там делать нечего». А он говорит: «Как это нечего?» Я говорю: «А вот так. Я какая приехала, такая и уезжаю». А он тогда говорит: «Что ж такое? Не может быть». Я говорю: «Может». У нас одни девочки были в лагере, мальчишек не было, хотя кто хотел — находили, и мальчиков, и всех. И французов, и голландцев. Ну, мы не те, мы дети были. Не те были... не то воспитание у нас было. Ну и все. А потом, значит, вот эта проверка. Зарегистрировали, где работал, где жил, как жил, все там писалось. Ну а когда... когда как раз было 9-е мая, а мы на пересылке на этой. И вот музыка, победу ж празднуем, все. А этот следователь

начал ухаживать за мной. Начал уже приглашать танцевать. (Смешок). Потанцуем, а дальше все. А потом мы там уже это... Накормили нас гороховым супом жирным. Сразу. Мы поели, потом мы не знали, куда бежать. (Смех). В очереди стояли. Ой, комедия была. Приехала. Приехала, лежит на столе письмо. От этого ж милого. «Проходя через город Берлин, я встретил вашу дочь, которая передает, что она жива и здорова, и скоро-скоро будет дома. С уважением, такой-то — такой-то». А мама сидит, переживает, говорит: «Ну, все, это какой-то солдат насмеялся, написал, отписался и все». Переживает страшно. И я приезжаю через несколько дней. Мама говорит: «Солдат прислал письмо, — говорит, — от тебя». Я говорю: «Ой, мама, нет, он хороший человек, он даже не разрешил солдатам ни одну девочку обижать». «Ну, если он такой хороший, напиши ему письмо благодарности, что мы ему очень благодарны, что он известил, что ты жива-здорова». Я написала. А его уже из Берлина послали: «Ты хорошо воевал». За заслуги, в академию. Военно-инженерная академия в Москве. «Езжай, учись, и будешь человеком». Он поехал. Поехал в Москву. Из Москвы присылает мне письмо, а военная часть же. Пош... попало мое письмо к нему. Он мне опять письмо, а он мне обратно письмо, он снова, и так 8 месяцев, пока он был в академии, мы переписывались. Вдруг, мы сидим с Полинкой же ж этой у нас дома, у нас такое на кухне окно было. Сидим, разговариваем, открывается калитка, шинель показывается. «Господи, кто ж это к нам идет?» Когда лицо — а он уже мне перед этим фотографию прислал в письме. Высовывается его лицо. Я говорю: «Полинка, Юрий приехал». Она как рванет: «Ой!» А папа с мамой где-то были, не было дома. Я говорю: «Ты что, не уходи, — я говорю, — не уходи». Ну, приехал в Харьков, коренной харьковчанин, приехал с фронта, вся грудь в орденах, а квартира занята их. Он жил на этом, на Пушкинской, а отца квартира пропала, любовница отобрала. А на Ярославской квартира — мама бросила во время войны, ушла в Днепрпетровск, и отдала людям чужим. Он говорит: «Не буду ж я их выгонять». В общем, негде. И он остановился у нас. Месяцев три он оста... был у нас. Он оббегал всех друзей, всех этих.

А я уже на курсы поступила, стенографии и машинописи. Уже папа меня устроил, говорит: «Вот закончишь курсы — будешь в конторе сидеть, и будет хорошо». — «Ну хорошо». Стали мы встречаться. Три месяца повстречались, и он у мамы просит моей руки. Мама говорит: «Нет, Юрочка, она младшая, у меня еще старшая дочь. Вот будешь венчаться...» А куда ж ему венчаться — он коммунист. (Короткая пауза). Что делать? «Ладно, буду венчаться». (Смех). Пошли, повенчались мы, стали жить-поживать, вот это ж пошли дети потом, и все, а потом его мечта была — построить дом. Построили дом, посадили сад, народили детей — (смешок) вот это вся моя биография. А проработала я всю жизнь — 53 года стажа. Проработала все время в конторе. Секретарь-машинистка, или просто секретарь, потом была бухгалтером, потом была кассиром. Кассиром 5 лет была. Потом то счетовод, то табельщик, в общем, вот такое вот. Уже с детьми, с болезнью мамы, мне приходилось даже... Потом его пос... приехал он в Харьков, бросил академию. Устроился он в какой-то... в какую-то часть военную... значит, строительную часть. Там у них был полковник Быков. Он его с удовольствием взял. А он... техник-сантехник. Он закончил техникум, где-то по сантехнике вот это. Восстанавливал Запорожсталь, в Николаеве какой-то завод восстанавливал. Ну уже ж мы были женаты. Я дома, он там, в командировках. Он приезжает, через две или три недели приезжает: все, никаких гвоздей, я ж уже жду ребенка. А он: «Никаких гвоздей, поедем туда, там квартиру дают, мы будем там. А то, может, меня там на год, а я буду без тебя там? И ты рожать будешь без меня». Что такое рожать без те... без него. Ну, поехала я в Николаев, родила там дочку, хотя мы всю жизнь в Харькове жили. Родила там дочку. Год и два месяца мы там были, мама кричит: «Приезжай сюда, я уже не могу, переживаю, как ты там с ребенком». А он все сам делал почти. Все, и купали вместе, ой, вообще, как вспомню. Это было, это были самые счастливые дни, между прочим. Такая забота была. Хороший муж, хороший был человек. Потом послали нас в Запорожье. В Запорожье, там, это Запорожсталь восстанавливал, тоже 8 месяцев мы там побыли. А потом уже мама говорит: «Я уже не могу, давайте

мне ребенка». А ей хотелось внучку. «Давайте мне...» Мы приехали, вот это он пошел на завод, и так он проработал на заводе. Вот. И я ж так. Работали. Скромно. Ничего, богатства большого не было, ну дружно прожили. Хорошо прожили. 6 лет его уже нет. Все равно память есть, память есть. Не могу забыть. Как вчера, все как вчера.

[...] Г. Г.: Александра Николаевна, а вот когда вы уже вернулись после войны, пошли на работу... было ли к вам какое-то особое отношение из-за того, что вы были в Германии? Либо вы никому об этом не говорили?

Г. А.: Говорила, везде писала, везде. Ну, вы знаете, вот я не помню, чтоб ко мне кто-то относился плохо. Вот я не помню, или я со своей... своей любовью к работе, добросовестной работе. Может, поэтому меня ценили. Ну, мне никто ничего никогда не говорил, что «ты вот была в Германии».

[...] Ничего не ущемляли меня совершенно. Я даже была в первом отделе. Секретарем.

Г. Г.: Да?

Г. А.: Но мало. Мой вот этот начальник, его поставили начальником охраны на заводе. Он меня забрал с собой. Он говорит: «Шура, пойдешь со мной работать?» Я... Вот он доверял мне, все. Вот как-то мы сработались с ним. Он инвалид войны, он понимал это, он видел этих, наши эти бараки он видел, наши вот эти, лица эти страшные. И он понимал, он был человеком. Нет, никто. Я ж говорю, я нас был парторг, он умер... Так он даже ходил по пятам за мной: «Шура, вступай в партию, Шура, вступай в партию». Я говорю: «Да нет. Я еще нет. Я еще не созрела». [...] Я думаю: ну что мне эта партия даст? Ну, ничего. Что я, чем я не пользуюсь? Путевки мне — пожалуйста, мне надо — я остаюсь дома с мамой больной. А так что? Что мне еще надо? Денег они не платили. Деньги мне... платили зарплату только. Так что... Нет, нет, не могу обижаться. Не могу. Не могу. Никто. Никто никогда. Вот я не помню, чтоб меня вызывали туда в КГБ когда-то. Никто не вызывал [...]

Г. Г.: Александра Николаевна, у вас вот рядышком лежат почетные грамоты...

Г. А.: Да.

Г. Г.: Это, расскажите пожалуйста, что?

Г. А.: Вот это первая моя грамота, вот: (читает) «Правління українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті міністрів України нагороджує Галкіну Олександрю Миколаївну за особисті заслуги, активну громадську позицію і значний внесок у загальну справу розв'язання проблеми компенсаційних виплат громадянам України — жертвам нацизму». Це одна.

Г. Г.: Покажите ее.

Г. А.: Це одна.

Г. Г.: Це перша була.

Г. А.: Це перша була, да. Это только начало наше.

Г. Г.: Ага. А какой год был? А не написано.

Г. А.: Не помню. Или 97-й, или 93-й, вот так что-то. А вот это вторая. Это уже нам (читает) «к 60-летию річниці Великої Перемоги». Тоже. «Нагороджує Галкіну Олександрю Миколаївну, активіста Харківської обласної спілки в'язнів-жертв нацизму за самовіддану і плідну працю, вагомий особистий внесок у справу здійснення компенсаційних виплат та гуманітарних програм в інтересах громадян України — жертв нацистських переслідувань та з нагоди 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

[...] Г. Г.: Александра Николаевна, и под конец уже, может быть, не очень ожидаемый вопрос, но тем не менее, как вы думаете... Вот вы же получили компенсационную выплату, естественно, да?

Г. А.: Да.

Г. Г.: Достаточной ли является эта компенсация для того, чтобы каким-то образом возместить тот ущерб, который был нанесен?

Г. А.: Нет, конечно.

Г. Г.: Конечно нет?

Г. А.: Нет, конечно.

Г. Г.: Как вы вообще к этому относитесь, вот к процессу выплаты, к сумме?

Г. А.: Я отношусь... Спасибо, конечно, что мы это получили, но за наш адский труд и за наши переживания и терпение —

конечно, маловато, маловато. Ну что у меня? Памятник мужу поставила, похоронила его, вот были деньги, похоронила. Туда-сюда — и их уже нет. Их нет. Это мелочь. Это копейки. По сравнению...

Г. Г.: А как бы вы... как высчитаете, что могло бы быть достаточной компенсацией? Может быть, даже не деньги?

Г. А.: Ой... Ну это такое... Нет, это ж не вопрос... А вообще маловато. Все так говорят: маловато. За наши переживания, за наши... Ну я ж говорю: я как-то проскочила, что у меня не было ни концлагеря, ни не было ни тюрем. Ну, я вела себя так. Я так себя вела, не была... нарушителем, как говорится. Ну а люди ж есть такие, что страшно вели себя... Ну, я не воровала, никого я не... Я жила как ото, знаете, мышка какая-то. Боялась ступить... куда-то не туда. А потому, может, и уцелела, может, меня Бог спас... Конечно, маловато. Маловато, конечно. Ничего. Слава Богу, что хоть это, хоть немножко, хоть немножко такое подспорье было...

**«Ну нащо мені війна?
Вона мені не нужна» —
інтерв'ю з Надією Бредіхою**

Інтерв'ю з: Надією Бредіхою.

Проект: авторське дослідження.

Інтерв'юер: Ірина Реброва.

Транскрипція: Ірина Реброва.

Вид інтерв'ю: аудіоінтерв'ю.

Місце проведення інтерв'ю: селище Мала Рогань
Харківського району Харківської області,
помешкання Надії Бредіхи.

Дата проведення інтерв'ю: 9 жовтня 2005 р.

Присутні: Надія Бредіха, Ірина Реброва.

Реброва Ірина (*далі* — Р. І.): Сьогодні 9 жовтня 2005 року, ми знаходимося в гостях у Бредихи Надії Степанівни.

Бредіха Надія Степанівна (*далі* — Б. Н.): Бредіха, Бредіха.

Р. І.: Бредіха, у Бредіхи Надії Степанівни, 1923 року народження. Ми знаходимося у містечку мала Рогань. Ну, будь ласка, Надіє Степанівно, розкажіть от про ваше життя в цілому, от з самого початку, от, де народились, як...

Б. Н.: Народилась я тут, село Мала Рогань, [19]23-го года, второго октября. Окончила малороганську начальну школу — 7 класів. Потім закончила 3 курса машиностроїтельного техникума. Той, монтаж і сборка — спеціальність. Вот. Во время, началась война, я была дома, тут, у Рогані. В [19]42-м году был набор у Германию. Я втекла. Дома не была.

Р. І.: А куди втекли, розкажіть, як?

Б. Н.: До своєї тьоті. Татова двоєрідна сестра. У Харькові жила вона. І так пройшов набор, і я не попала на нього. Ну

тоді не дуже там було строго. Тоді багато навірали, і вони не так... (...) Вот. Тоді ж тут робила у селі з батьком, з матірєю, тут, на землі.

А потім у [19]43-м году, уже у марту місяці, нас ото... ну, як... як воно було... (...) В марту місяці нас... (...) Стой. Що вони догнали немців до Донца. Німці стояли, наші стояли по Донце, а німці були у нас. Ми були окупірувані. Ну а Донець — скільки тут кілометрів?

Р. І.: Ну да, ну да, близько.

Б. Н.: Там уже близько наші були.

Б. Н.: (...). Ото ти вже пишеш?

Р. І.: Да, да, да.

Б. Н.: А що ж ти пишеш?! Мені надо ще здумать, як воно було.

Р. І.: Ну, розкауйте все, як воно і єсть.

Б. Н.: Ну як воно було?

Р. І.: Да.

Б. Н.: Нас... наші зайняли нас у марту.

Р. І.: У фєвралі. У фєвралі зайняли, а в марте опять одступили, да, да¹.

Б. Н.: А в марту одступили. І вже тоді... це вони в марту одступили. В маю, 13-го мая [1943 р.] у волості взяли список: 3 года: [19]23-й, [19]24-й і [19]25-й рожденія. Молодьож. І приішли, каждому на дверях написали. От у нас: [19]23-го года рожденія Надежда Степановна. І потом нас виганяли в Германію.

Р. І.: А як, як іменно виганяли?

Б. Н.: Поліцаї ходили. І еслі б я оп'ять удрала — взяли б..., був би меньчий брат — узяли б. Взяли б батька. Батько вже в мене був 55 год... 56 год, він уже не военний був, могли б батька взять.

Р. І.: Ну да.

¹ В лютому 1943 р. радянські війська вперше зайняли Харків, у березні знову відступили і залишили місто.

Б. Н.: Ну я не тік[ала]... А братів в мене нема. В мене брат один, погиб на фронті, осталось всього п'ять душ дітей і жінка. Коли батька мене заберуть вмiсто мене — а хто п'ять душ дітей буде тянуть? Батько — я пожаліла батька, нікуди не тікала, мене забрали, от. Мама повезла мене... туди, спочатку в Большу Рогань, а потім возами нас одвезли у Харків на [вул.] Клочковську, там школі була в нас, у школі був збор, оце з усіх сіл туди нас позбирали. Й з Харькова. Всіх. На Клочковській там. Вот. І вже мене вигнали, мама пішла, а тато дома. А в мене був староста ось напротів, хата там велика. Отут двухетажна, там збоку. Та огород просто протів ті, Ірини. Оце оті. Тут був староста. Як глянув, що тата... тато дома, він як вхвativ його за петельки: «Ти оп'ять Надьку сховав?!» А тато каже: «Ні, я не ховав». Ну мама Дашка була... «Дашка повезла її».

І ото привезли нас на ту, пункт. А тут уже я брехать не знаю, і села не знаю я. Що привезли діток штук шестеро. Невеликі такі: 10, 13, там, до 15-ти год. А получилось так. Отак же, як оце я не втекла, а там потікали, а там де-то ліс недалеко, у їх там десь ліса. Вот ето Покровка, Введенка, я не знаю. Не буду я точно села казать, не буду я брехать. І привезли деток. Вони пасли коров... а вони [вербувальники. — Р. І.] пройшли — мене нема, того нема, схватили 5 душ діток оцих од коров, пастушків, і в машину, і сюда тоже до нас привезли...

Р. І.: О-о...

Б. Н.: На ту, на [вул.] Клочковську у школу. Вот. І потім вечором... Нас привезли раненько, часов у 3 туди, з утра нас повезли, ну, ну тоді ж не їздили, нічого, тільки підводами. А привезли так, в часа два-три, я не знаю. Ага. Той... І тут приїжджають ці ж люди, до дітей.

Р. І.: Угу, угу. Їхні батьки, да?

Б. Н.: Батьки. Вийшов же цей комендант і каже: «Твоя дитина? Приведи того, а я тобі віддам». І не знаю, чим воно й кончилось.

Нас угнали, погрузили в ті... ото з Клочковської на Южный вокзал. У вагони і повезли нас у Германію, вот. Привезли нас...

первий раз кормили нас у Києві. І остановився той... І коли ми під'їжджали до Києва, одна дівочка вискочила. А воно так, отут поїзд, і отак бугор. Отак вона туди, а вони ж стріляють, їй не попадає. Із нашого вагона вона вискочила, харківська. А нас тоді закрили, засунули, і не дали... ні в туалет не випускали, нічого. А в мене був битончик, мама молочка принесла мені. Так ми в той битончик... а в вагоні було 49 душ. Тільки... отой здоровий пульман, і ото нас повно. Оце полягаємо, еслі вставать — встань ти, а я перевернусь. Так, як сельодка. І довели нас до Перемишля закритими. Нікуди не випускали, не кормили. Ото в Києві ночю покормили — всьо. У Перемишлі нас — санобработка, понамазували хтозна-чим, що воно, [іронічно. — Р.І.] «в нас же ж вошей було тут...» І вони якусь санобработку нас обробили. І потом (...)

З Перемишля нас прямо довели — город Вуперталь, вот, ето, розпреділитель там, уже тоже всі, сарай такий, дерев'яні нари, нічого нема, дерев'яний все, пол дерев'яний — там, переспать, перележати — сарай. Сарай, в віде сарая. І ми, значить, перебули... У в обід, навроно. Пришов... вийшов ето парень і каже: «Хто есть Харьков?» А ми кажем: «Ми Рогань». «Виходіте». 5 душ ми вийшли. Наших ще було багато роганців, ну вони — той з тим гомонить, той з тим, і як-тось кучка... І не подруга, так, із села тут, вийшли. Переводчик. Він каже: я льотчик, мене збили. Я в плену тут. І ето самое... «Я роблю переводчиком». А в Рогані отут аеродром, оце що січас тут постройка, а був военвед [воєнне відомство. — Р.І.]. Ти не знаєш? Оце січас... Солнечний називається. Ти ось, де столби, стоять хати, осюди до нас повертати. Це ж военвед, тут була та, школа льотчиків. До войни. І він окончив оцю школу. «Е-е, земляки мої, давай...» Ну і один чоловік немець прощитав нас 5 душ, і взяв. 5 же: Марія, Марія, Варя, я і Валя — п'ятеро.

Р. І.: Оце з вашого села?

Б. Н.: З нашого села всі. Оце я і отам через три двор там дівчина. А то ж всі свої. А то другої вулиці були дві. Коло магазіна он жила... Ну в общем, наш куст...

Р. І.: Ага.

Б. Н.: Ага. Ну, взяв, і веде. А ми йому... [гордо. — Р.І.] уміли ж по-німецькому балакати! «Пан, вогін?» («Пан, куда?»). А він каже: «В колхоз». О-о, дівчата! Хоть ті... Ну кажуть, що дуже там плохо кормлять і все... Хоть буряків та гризтемом, все-таки в колхозі не помрем. Привіз нас, остановився автобус... поїзд, «вилазьте». Вилізли, ето як її... біржа. Як у нас біржа труда, а там називався арбайтцамт, чи арбайтзамт. Ну вже... ранше привозили кучу, наших, і немци вибирали: я хочу отого, я хочу отого, а я хочу отого. А коли нас привезли, то вже мало везли нас, вже, вже ніде вже брать.

Р. І.: Ну да, ну да.

Б. Н.: Що тут брать, ето самое. Вони ж уже [19]42-й год цілий год везли, і [19]43-й, вони вже вивезли. Там же ж, самі знаєте, що нас тисячі нас було. І вже немки прийшли, які — назначили, ілі приготовились, ето я не знаю вже подробности. І вони занімали очередь: перва, друга, третя, четверта, п'ята. Перва дівочка зайшла в двері сюда — перва бере, друга зайшла — друга бере, третя зайшла — третя бере. Отак вони. Ну, а ми йшли — у мене чемодан здоровий, і в цієї здоровий. І ззаді йшли. Потом я зайшла, а вона вже саме послідня, ця сусідка моя. І потом, значить... [Смішок] а це ти, а це вже не пиши, наверно... І оце ж вони забрали, всі стоять. Ще ж оформлять будуть нас. І одна така... такий розовий пильник такий, плащ. І з вуаллю...

Р. І.: Шляпка.

Б. Н.: Да, шляпка, молода. А друга женщина — така нізенька, платочком вив'язана — я їй попалася, цій жінчині. А тій попалася — у нас була дівчина, така вона, неряшна, накриється, так закутається. І вона даже на год менша мене, ну так старо виглядела. І я була одіта — так, ну нічогенько. А вона... такий піджак на ній — керз, той, якись ото як з плащ-палатки, ілі з чого.

Р. І.: Ага, ага.

Б. Н.: І ці дві... А я ж, бачиш, товста, і тоді ж була... В мене єсть карточка, я тобі покажу. І побі була *так-сяк собі* [тобто гарна. — Р.І.]. І вони дві: джик-джик-джик-джик-джик, ну, що вони тоді... Тоді ця, що в пильнику, тягне мене, мій той, чемодан. А ця, що в платочку, тягне ту дівчину за рукав. Ну це ж ми ж і не знаєм, що воно зробилось. Уже їдем у поїзді, оформили вже наші. Їдемо в поїзді. Дівчата сидять — такі простенькі жінки. А ця ж! Дівчата кажуть: куди я попала!

Р. І.: [Смішок].

Б. Н.: Така ж розфуфурена! Приїхали ми на станцію, 6 кілометрів од тієї станції. Станція Віль, Обервіль. А я — село Фельд було. І це 6 кілометрів. Вона взяла веломашину, почепила мій чемодан, і я веду цю веломашину, із нею йдем. Прийшли ми додому. Біжить собака, ото ж овчарка, така здорова, у-у, вихолена. Я так насторожилася... А звали Принцем. «Принц, Принц». І він тут хвостом вильне, і я йду, як своя, і він абсолютно. Ото зайшли ми в хату. Вона зразу ж сказала: йди на второй этаж, ото тобі комната там буде. Я зайшла туди в комнату на второй этаж. А домік — сільський, ну двухетажні в них дома. Ви ж сами знаєте. Вот. Сідайте їсти. Посадили... А в їх уже був хлопець один...

Р. І.: Робив?

Б. Н.: Воєнний, робив. Азербайджан. І він, значить, той хлопець і я... За що я скажу, брехать не буду я на німців, на мою сім'ю: нікогда нас ні одного зі стола не відсадили. Ні хлопця, ні мене. Гості прийдуть — ми з ними. Самі вони — ми з ними. Полуднуєм, підсидуєм, засидуєм — нікогда. Вот етого... Я за свою сім'ю... за другі сім'ї я не скажу.

Ну а раз попало нам — і поліцая визивали. І не знаю по сьогоднішній день, що ми з тим Андрієм... Було звать його Юнос.

Р. І.: Кого? Цього...

Б. Н.: Азербайджана. А звала я його Андрій чо-то.

Р. І.: [Смішок].

Б. Н.: От. І що ми їй зробили — не знаю, чи ми де отказались, чи що ми зробили, що вона сердита на нас була. Завтрікать кликала. Нет, обідать. Обідать, обідать. (...) Да, обідать. Рвали ми яблука з ним. Він по верху, я по низу. А вона вийшла й каже: «Руссiше гунден, фрессен» — «Руські собаки, йдiть жрать». Отак вона. А Андрій каже: «Я азербайджан. Я не руський». А я: «Я українка, я не руська».

Р. І.: [Сміється].

Б. Н.: Ну і не йдем, коники строїмо. Вони пообідали, мені надо йти мити посуду. Прийшли, Андрій той у сарай пішов. [Смішок] розсержені. А я посуду мию. Ну скільки ж тут пройшло, що вони обідали? Уже я... я тільки мию посуду, уже явивсь поліцай!

Р. І.: Ага.

Б. Н.: Я отак мию, повернута до того, а там хазяїн з цим... Поліцай мене отак за лице тільки як поверне до себе та отак: «Повториться iще — [конц]лагерь не минать». <...>¹ [Зі сміхом] я вже так вилякалася <...> А він [поліцай. — Р. І.] тоді каже: «А де Андрій?» А він [хазяїн. — Р. І.] каже: та там, у свинарні. Той пішов до Андрія. Тоді ця дівка ж оця — це дочка... старий дід і баба були. І оце дочка в їх була. Коров у їх було... 16 ілі 17 штук, воли були, свині були. Я ото коров доіла і в полі робила. Ну, і робила я, і оця дочка робила зо мною, і хазяїн зо мною робив. Одна бабушка старенька, їй було под 78 год. Та тільки ніколи не робила, а то ми всі робили. Не скажу я за них плохого, не брешу я і хоть мені вмирати. Ага. [Смішок] тоді приходе ця ж хазяйка молода й каже: «Ага, Андрія бив!» «Андрій, тебе бив?» — «Не, не бив». Ця каже: бив, той каже: не бив. Ну мене він тільки повернув, і я вже <...> вилякалася, про теї лагерь. І так я в їх проробила 3 года... той, два года: [19]44-й і [19]45-й.

¹ Тут і далі невеликі фрагменти з кількох слів видалено на прохання оповідачки.

І нас освободили. Освобдили нас, я тут уже тоже попутала: чи америкаці освободили, передали англічанам, чи англічани освободили, передали американцям. Отак воно ж одділилося тоді. Так вони хто кому, я не знаю. Так я де ж... ти ж запиши, де я була.

Р. І.: Да.

Б. Н.: Той, город Кьольн.

Р. І.: Ага. Іменно в городі, чи рядом...?

Б. Н.: Нет, я ж тобі адрес скажу. Город Кьольн. Обербергі-шер район. Село Поле. Фрідріх Вільгельм Шоллер. Це хазян. І от до цього хазяїна... В його був приятель. Ну накажу цілу кучу. Ти ж тоді вибрай!

Р. І.: Ага, ага.

Б. Н.: Чи ти оце вже ж і пишеш?

Р. І.: Ви кажіть, кажіть, інтересно ж дуже, кажіть.

Б. Н.: Був приятель, той... Ботінки ремонтував все. Ну, отой, що... сапожник по-нашому. От сидять, а вже їх гонять! Гонять немців [на фронтах. — Р. І.]. І вони сидять. Цей... те, сапожник і каже: «Ти знаєш, одступають по сто кілометрів, по 50 кілометрів, летять...» А цей хазяїн каже: «Перестань». А він: «Та що там!...» А я там же, на кухні. «І-і, та що вона поміає!» А хазяїн: «Ага! Технікум! Лернен. Бух дойче лезен» («Технікум окончила, і німецькі книжки чита»). А в їх була книжечка — «Красна Шапочка». Детська. І я ото як коров пасу... коров пасла. Коров пасу, то я її читаю.

Р. І.: Угу.

Б. Н.: Да, коров хорошо було пасти. У їх обгорожено все. Потом трава отака здорова, не так як у нас там то... І оце розділили на отакі квадрати, ілі оце тут сидю, щоб і туди не йшли, й туди. Стулочка в мене, я ото сижу й в'яжу, щоб не... І вишивала, і все, й... Отут мені було лахва коров пасти. [Смішок] тоді ж я оце випасла, сюди пере[гнала]..., а вони вже тепер там ходять. [Смішок] там... ну я не скажу. Роботи багато було. Вставала я в 4 часа. Оце должні були чотири... 14 ілі 15 коров, там, ілі 17, там яка не дойде. Я їх по-

доїла, поцідила. І тоді молоко оце — обіднє, вечірнє й утрішнє. Битони. І ото цей же ж Андрій вивозе. Такий... ну, лавочка, така лавка.

Р. І.: Угу, угу.

Б. Н.: Ставлять ці битони, потом із молокозавода їде машина і вот еті битони забірає. Потом у обід уже привозять мені, я їх мию, ці битони, і ето самоє, дою, уже і на другий дєнь. І в 8 часов ми тільки сідали їсти. А тоді вже в 9 я починаю доїть, і до 11-ти. Оце я в 11 ляжу, до 4-х часов засну — 5 часов, і оп'ять встаю туди. Оце тільки... було таке. А щоб на мене кричали, лаяли, щось не давали — [не було такого. — Р. І.]... На перше Рожество вона подарила мені платття хороше шерстяне, на друге — крепсатенове плаття. Це на Рожество вона.

А так то того... двоюрідний брат приїхав у отпуск. Племянник моєї хазяйки, сестрин чоловік, ето, син. І приїхав у отпуск і прийшов до нас у гості. Я ж тобі кажу: гості-не гості — ми за столом. І за столом сидимо, а цей Вілій і каже: «Надя, відкіля ти?» А я кажу: «З Рогані». — «О-о-о! Та я Рогань ту знаю!»

Р. І.: [Смішок].

Б. Н.: І я кажу: «А що ти в Рогані знаєш?» — «Кам'янка єсть, Кам'яна Яруга? А я там стояв». А тоді він каже: «А там чудеса творяться, в тій Кам'янке! Навоз... отак викидають увесь навоз, кучу розкидають, отака кругла куча, наливають води туди, баби юпки задирають і бігають, бігають, тоді вот так катають, катають, і в забор — льоп, і в забор». А старий каже, хазяїн: «Що, ото забор так строчуть?»

Р. І.: [Сміється].

Б. Н.: Я кажу: «Та топимо ми тим!» — «Як ви топите, коров'ячим навозом?» Я кажу: «Да».

Р. І.: О-о.

Б. Н.: Це ж і ви цього не знаєте вже, ви ж молоді. Це ранше ті... навоз...

Р. І.: Топили, да.

Б. Н.: Отето. І потом отетім... Вони ж висихають, і потом в кучі складаєм, присихають, і топимо. І він ото прийшов, таку, «чудо» розкажує. Каже: «Ой, ви б бачили, що вони творять. Кучу на... Круг зроблять, баби юпки піднімають і бігають...» [Сміється].

Р. І.: [Сміється].

Б. Н.: А я сміюсь, кажу: «Ну що ж ти смієшся? В тебе ось ліс під забором і за забором. А ти ж бачив, в Рогані є ліс?» — «Нема лісу, там степ». — «А топить-то нам надо ж. Ну ж і топили — солома з навозом, і ми топили». Ну, розтолкувалася.

А він раз, значить, приїхав зять їхній. Дочка їхня вмерла ще рано, осталось двоє деток у нього, ну діти вже виросли, і гурвернантка живе. У неї чоловік у тій, а вона оце дітей ухажувала, вхажувала, уже син у армію, його, цього, і... А дочка... мені жаль їх, що адрес... Я глупість ізробила під кінець. Ага. Став оп'ять йому, а старий оп'ять: «Надя — технікум!» — «Ану докажи, технікум!» Я кажу: «Що я тобі буду доказувати? Я, — кажу, в машиностроїтельном...» — «Ну що-небудь же, що ти грамотна». А я взяла ту... А плюс Б в квадраті. І виводю йому. А він каже: «Я й сам уже забув цю, а вона виводе. Грамотная!» О! Не попруть протів мене. Ага.

Потом, значить, один раз приходиться... Пасу я коров. Наверху. Гора так, на горі. Приходе женщина. Уже тут, уже немци підходять, французи, чи англічани вже їх розбивають. Ну, через місяць мене вже освободили. Підходе женщина. І каже: «Надя...» Ну а чує, що я... могу писать і могу читать. Вона вже, це по селу пішло. Ну а село так, як у нас отут Храми тут недалеко, отак воно, умісті почти. Приходе й каже: «Мій чоловік — нейрохірург. Попав в плен. Ну я не думаю, що його одправлять. Його оставлять там, він очень хороший врач. І я, Надя, хочу з тобою навчитись... розгаварювать. Обиденного таого, що «здраствуйте», «до свіданія», «хлеб», «ложка», «пришол», «ушол», вот таке вот, чуть-чуть, каже. Ми ж не вивчим...» А нас двоє ж, Андрій і я. Вона каже: «Піде мій...» А в їх шко-

ла, вони школу держуть. Її свекор держе школу. А там школа платна, туди ходять діти в школу. У їх одна корова і один бик, вони... трошки в їх там коло школи. І каже: «Піду сюда ж у арбайтзамт, оце на біржу, тебе переведуть до нас, і я з тобою... поживеш у нас, і я повчуся». Ну, поцьор той дід тудя. Оп'ять я ж пасу. Вона приходе в суботу, та. І каже: «Надя. Вже папа узяв...» Ну, батько... ну, ми називали і хазяїна — «папа», «мама», отаке в нас було. Ага. «Папа, — каже, — взяв розрешенія, і в воскресенъє утром він прийде забере тебе». Ну, ладно, забере. Встала я, чисто картошку на снідання. Він раненько вже прицьор, той дед. Из запискою. Дає старому. Старий читає. Тоді одкрива двері на кухню: «Надя, йди сюда». Я прийшла. «Надя, ти хочеш до його йти?» Мене пита. Кажу: «А я до вас хотіла йти? Я, — кажу, — рабиня. Мене взяли за шкурку, приволокли і сюди поставили, тепер возьмуть і туди поставлять. Я рабиня». Повернулась і пішла. Ага. Тоді... А він каже, мій хазяїн каже: «Ти підожди, дай я з'їзду взнаю». Ось вам же кажуть, що [іронічно] «там така чесность у Германії, там люди чесні!» Цей дед у рюкзак м'яса окорок, сала, муки, на плечі, на воломашину й тудя. Приходе й каже: «Нікуда ти вже не підеш». Що не, нема подхалімства. Вони [політики. — Р. І.] січас гризуться з ними з усіми, як ото кажуть, як «на Западі нема... оце взятків...»

Р. І.: О-о, та куда там...

Б. Н.: Так я ж сама лічно пережила! Оце ти побачила бабу, ти до вечора її не переслухаєш, цю бабу. [Зі сміхом] напишеш там хтоза-чого.

Р. І.: І як же ж воно далі?

Б. Н.: Я ж і осталась.

Р. І.: І остались?

Б. Н.: Да. А потом старий каже: «Що ж ти так — «рабиня» сказала. Що ж ми тобі рабське робимо?» Кажу: «А я на вас? Я на *власть*. Ось узяли мене і приволокли сюди, а там батько старий, мати стара». А він каже: «Та нащо ти мені вмісті з Андріями нужен, нужна?! Сина вбили в Сталінграді —

ти мені заміниш сина? — Ні. Зятя заби... убили в Маріуполі — ти заміниш мені зятя? — Ні. Нащо ви мені потрібні?! Я вас... не хочу, живіть ви в себе, а мені хай самі... Ти ще жива, колись ще, може, й поїдеш до батьків. А сини мої вже не вернуться».

І той, зять приїхав у відпустку на місяць при мені... Син убитий при Андрієві, він же раніше. І каже: отримали вони звістку — ніхто не виходить, нічого. Хазяйка стала спустилась і каже: «Андрей, шукай, що з'яси — їж, ми не будемо». Тоді оця... тільки поїхав цей її чоловік (...) — тишина. Оп'ять хазяйка сходить: «Надя, готуйте на двох снідати, ми не будемо». Андрюха: «О-о, Вілія вбили». [Зі сміхом] і цей Вілій, і той Вілій, в них все Вілії. «Вілія вбили». Я кажу: «Та він же тільки місяць як поїхав». Уже він, тоді так було, як сина вбили, вони... коли встають, і хазяйка мені розкаже, що... прийшло звіщення, погиб. Хазяйка: «Я... поїду в Сталінград хоч кісточку... ті, кісточку... ну хай тільки... кісточку привезу на свою Родину, поховую його». [Насмішувато] кажу: «Поїдеш туди, на Сталінград? Там їх, — кажу, — багато побили. А брата мого, — кажу, — вбили. Война ж на це». Став вже він невдоволений на цю війну, невдоволений: «Мені вона не потрібна. Ну нащо мені війна? У мене клочок землі є, могу я стільки держати худоби, ну не могу — не могу. А кому надо, хай воюють. А я чим пострадав? Два сини». Оця тобі ругають німців... [Повчально] прості німці такі ж нещасні, як і ми.

Ну, в общем, далі. Ото ж звільнили вже мене ті... Чи ті, чи ті, грець їх душу зна, не знаю, я попутала вже. А ця сусідка теж, ми з нею подружки були. А в неї у тому, її хазяїна брат, удвох із жінкою, було два сини, їх забрали, поубивали, і вони вдвох. У їх дві коровки, і він ото ліс, лісник, як по-нашому. Там що-то він хазяйствував. Думаю: та що оця, доїть, коли я поїду додому... Сказала йому — приходь. Він прийшов рано вранці, я свої манатки забрала та й перейшла до його. А вони ж уже мене не можуть ні забрати додому, нічого. І я в нього неділь дві побула.

Бросили нам ті, листовки, де зборні пункти, куда нам собі-
раться. 70 кілометрів од мене було. І була киевляночка, дівоч-
ка з Перемишля. І ми з нею зговорились, вийшли на дорогу,
взяли своє нічого і пішли. І йшли ми з раннього утра до пізньої
ночі. Там уже прийшла — були наші, роганські були, одна
роганська дівчина, і друга була, дві роганські. Третя, тільки
третя там трохи дальше була. Ми прийшли пізенько, і мене
ця роганська зразу одна взяла... А була одна із того... із За-
порожжя взяла цю киевляночку до себе. Вони вже там були,
вже в їх места. І ми вдвох спали, і вона вдвох спала з тією
дівочкою, з тією дівочкою.

Р. І.: На зборному пункті цьому, да?

Б. Н.: На цьому, да. І ми там вишивали ще місяць, ілі півто-
ра. В общем, я так тобі скажу (...) 3 мая місяця я додому по-
пала аж в октябрі. Оце ми все, везли нас додому. Туда 14-го
мая посадили нас, 27-го мая я вже в хазяїна була. Оце ти,
10 днів, 13. [Смішок] а відтіля вже везли нас три місяці! Ну так
що я тобі скажу: побули ми ото у лагері, насобирали там нас,
вони ж підходять люди, підходять, на ешелон. (...) От, ето самое.
Погрузили нас, і везуть. Привезли нас (...) як же воно назива-
ється, на Одері там... Город... Нет, от забула... Ну, в общем,
там був фільтраційний пункт. Там тоже були бараки... Тоже,
ні подушки, нічого, попереспрашують і поформірують по об-
ластях, по городах там же ж, ну ми ж там усі були: і білоруси,
й малороси, і хто вгодно. Ага.

І от привезли сюда... Дід там був... Забула той город... от
уже стара, позабувала. На другий день приходе, визиває. Ну
а там же ж мене тоже, у тім лагері, тоже ж спрашували, що
«як оце ти, де, що?...» Визиває мене. Боже, думаю, чи, може,
сказали, що я переводчицею була, чи може що-небудь... При-
йшла так, у дверях стою. А так стіл. І він за столом ходе, а він
у торце стола. І мені дає наставленіє, каже: «Ти піди до його,
він любе, щоб йому козиряли. Гарно козирни, а потом спрашуй».
«Ну ладно». Ну той повернувсь мимо мене й пішов. А я стою.
Він увіходе. Думаю: Господи, за що з мене іздіваяються... Хоче

і дивиться, а тоді каже: «Девушка! І давно із Рос... Укр... угнали у Германію?» Кажу: «13-го мая 43-го года». — «Да, так бистро ви обичай руські... наші забили... забили. Ви зайшли — що надо сказать?» — «Здрастуйте». Він каже: «Отето ж здрастуйте».

Р. І.: Ага, ага.

Б. Н.: Ну й каже: давайте побалакаєм, оп'ять же цю біографію розпитав, побалакали. І... «Нате от запишіть». Я взяла, написала там, що він мене заставив. «Ви знаєте, оце мій стіл, а ваш ото. Будете мені бланки заповнять оцих, що додому їдуть». Там, Білорусія сюди, Україна сюди, Росія сюди, город такий-то, город такий. Ну, і на форміруваніє отих...

Р. І.: Ешелонів.

Б. Н.: Ешелонів. І ото я проробила там... до 20-го іюля. Ілі 27-го іюля. Потом він каже: «Уже будемо первого формірувать (...) А хто там нехай, то нас не касається». О-ой, я в плач. Він каже: «Чого ти плачеш? З тебе зніметься оце, що ти репатріюєма, будеш, як демобілізована. Чого ти плачеш?» — «Ага, в мене батько старий, мати стара, брат убитий, п'ятеро дітей шумлять, піду хоть помагать...» — «Ну ладно, знаєш, найди так дівчину [замість себе. — Р. І.], щоб более-менее». Ну, я прийшла, кажу: «Я не хочу більше ходити туди». А одна тут харківська отут... недалеко од Конного вона жила. Каже: «Давай я піду». Така бідова дівка. Пішла, тільки пішла туди на роботу, він каже... подививсь — гарно пише. А йому що — там нічого, аби писала грамотно. «Оставайсь роби, хай геть той...» Вона... а тоді вона каже, мені щось каже: «Та хай вона [тобто Н. Бредіха. — Р. І.] їде, ми первого форміруєм, хай їде додому. В неї такі сіме...» О-о, та в плач: «Я не хочу». [Сміється].

Р. І.: [Сміється].

Б. Н.: Ну я її встріла, вона доробилась до краю. І я встріла у Харькові. І вона доробилася, і... демобілізована була. А я ж — репатріюєма. І ото ми... отут нас... зараза ж... город той, я його сто раз знала, й забула... Ну, що ми... проїхали, погрузили нас сюди... І ми приїхали, що у Берліні були ми рано

утром. Рано утром, я помню, Берлін так, рано утром. І переїхали за Берлін недалеко... І ми їхали з Берліна. А (...) Як що состав стояв (...) Ну за Берліном, уже ясно... Що сюда, на Берлін, їхали ті, артисти, у часті виступать такі, а ми їхали отсюда. І немець направив вагон... поїзд на поїзд.

Р. І.: А як же ж він так, він водітель був поїзда?

Б. Н.: Спеціально. Нє, ото що стрелки переводять.

Р. І.: А-а...

Б. Н.: Стрелочник. Поїзд на поїзд. І поїзд... ті, як їх... паровози отак стрілись, отак стал на ето самое... один на одного, як ото лошаді б'ються там отак.

Р. І.: І зіштовхнулися?

Б. Н.: Да. А я... в мене якраз живіт болів, я в вагоні лежала. Дивлюся — м'ясо лізе. Вагон мій підкинуло, бросило... Я схватилася там за тряп'ю, лежу. А женщина старенька, її ніхто не пускав, а ми її взяли... стоїть, держиться за двері за ті, і остановилось. Тоді вже виходимо. Наш ва... наш... ззаду нашого вагона... ілі впереді... впереді нашого вагона... Да, впереді, возле того, були гвозді, везли з Германії в Росію. Повен такий пульман. А той, було... він рощитував, цей немець — насип високий-високий, що коли б ми ето сое... ударилися льогкі, ми б полетіли всі згори, нас би всіх побило. І ето... і остановилося.

Р. І.: Ага, ага.

Б. Н.: Так тут був у нас великий пульман, а тут меньчий, ну собірали, який є. І меньчий. І... сюда заскочим, ось наш... роганців нас було душ 5 чи 6. Ну там іще з нами була із того, з Тарановки були дівчата, тут під Харьковом де-то Тарановка єсть. Вот. Ми хотіли в етот маленькій. Ті язикатіші, нас вигнали. Ну, й прийшлося нам лізти в оцей. Так що ти думаєш? Оцей вагончик увесь придавило до нашого — погибли всі. А наш вагон — поліз на оцей вагон, і отих придавили. 200 чоловік роздавили, як везли нас додому, дорога! Он що було.

А потом нас ето самое... Стали формірувать уже. Начальник нашого ешелона прийде... А ми ж отут всі по ті... побиті, і ми ж

сидимо, хто остався. [Смішок] він: «Ну де ж вас почепить?» — «Не надо, нас послідніх, нас послідніх». Почепили нас послідніх, оцих пострадавших, хто остався. А він же теліпається.

Р. І.: Ага, вагон.

Б. Н.: Оп'ять ми проїхали на цій станції: «Що, дівчата?» — [зі сміхом] «Ой, він одчепиться, він теліпається!» Насилу ми доїхали до Бреста. А в Бресті вже нас по городах розформірували, і второго октябрю приїхала я додому. Ну і встала з, на Южном вокзалі, зайшла. А тут вроді... А ще ми стояли... Да, от якраз перед Берліном ми стояли... Да. І там розвилок. Отак поїзд іде, і от, а ми отак ідем, а той поїзд отак. І нас не впускали, і тих, стояли ми ще довгенько. А у нас була ще... е-е... ну вона тоже молода була в Германії, дитину народила. В общем... чоловік — ото ж у Брест як захватили, чоловіка ж у армію. А вона беременна осталася. І тоді вона, їй нічого їсти, вона уїхала беременна в Германію, і там вона народила хлопчика. І його — не вчила по-руському, тільки по-німецькому. Щоб, каже: «Я більш не вернусь, мабуть, на Родіну. Немци ж заберуть, йому в школу ходити, будуть там дразнить...» Угу. Ну... Та хоть... чотири вже хлопчикові було. Це [19]42-й, третій, четвертий. Якраз вони... що він був з нами, ми його вчили по-українському, а він тільки по-німецькому. І вона з нами у вагоні. І йдуть... іде один — п'яний, матюха: «Простітутки німецькі, с... изменніки, німецькі подстїлки...», і матюха, матюхає нас...

Р. І.: О-о...

Б. Н.: А там нас і матюкали солдати!

Р. І.: Це советські солдати?

Б. Н.: Да, да, нас і матюхали, що ми «подстїлки», і все. А він перейшов... а вона каже... А ця пожила женщина так і сидить коло дверей. Її ніхто не хотів пускати, всі молоді, а вона старенька. Вона фольксдойч, немцев Поволжья. І туди вона приїхала, і туди вона уп'еть не нужна нікому, іде вона назад. І ото вона сидить: «Девочки, я їй не спатиму, я тільки сидіть буду...» І так ото розбіжимося, а вона ж стара, не... І вона каже... Він, значить, пройшов... І пішов на той, на той состав,

і сів. І дівчина коло його сидить, воєнна тоже, медсестра, я знаю, і він. Сидять. Вона [жінка з дитиною. — Р. І.] каже: «Мій чоловік. Мій чоловік». Ці, ця баба каже: «Біжи! Біжи! Що в тебе є доказательства?» Вона: «Паспорт». — «Ступай». Прийшов... Прийшла. Він так сидить, сонце... аж мороз дере... сонце там, і вони отак сидять... [Пауза для зміни касети]. І вони отак сидять: «Что хателі, хто ти такая?» А вона їм подає паспорт. Він дивиться — Іванова там Галя... я вже забула, як її звать. Він: «А що в тебе єсть?» А вона: «Син». — «А где он?» — «Он у вагоні». [Смішок]. Прийшов тут, каже: «Дівочки, простіть мене». Бере його... А воно кричить по-німецькому: «Муті, муті... Мама, мама... майн фатер — руссіш солдат! Май...» Каже: «Мамо, ти казала, що мій батько руський солдат, а він же тільки що кричав на нас?...» [Сміється]. Забрали й пішли.

Р. І.: І оце він не взнав жінку свою?

Б. Н.: Та як... де б він узнавав, як він п'янучий іде, ми ж у... он сидимо в вагоні, а він іде матюхається. Чи він дививсь, роздивлявся? А вона каже: «Ой, мій чоловік... Мій...» Ота: «Іди! Іди. Чим ти докажеш? Що в тебе...?» — Вона каже: «Паспорт». — «Іди». І тільки вона пішла, і йдуть. І біжить він, і вона біжить, і там з горки, схватили... схватив того пацана, а він кричить, не йде до нього, кричить: «Ти казала, він руський солдат...» [Сміється]. А він же ж тоже солдат, ой Боже.

І ото ж представляєш? Вони туди поїхали, а ми туди. І в нас аварія. Ось що случилось. А потом іще було проїшество в мене. Отож теліпаємось там іззаду... а ця, що... вона така крупненька була, симпатічна дівчина. І... їхав те, вагон такий, купейний. Там були тільки начальство, оце, супроводжуючі. А ми всі в товарних. І вона як-то з цим же начальником, повась-вась, і вона тут... Спать вона з нами не лягає. Уже нам місто остається одне. Ми ж уже щоб встать, перевернуться... сельодкою туду і сельодкой оттуда їхали... А вона каже: «Надю, ходім, там іде один... той, ранений парень додому, такий слабенький, в його одне місто є свободне. Ходи ночувать сюди. Тут їстимеш, а вони...» — «Ну ладно, ходім». Хожу я. Проїхали ми з ним

скільки. Тоді утром встаємо, встали, він каже: «Ходім умиваться... отуда», така труба велика, із неї вода заливається в паровоз. Ти-то цього не знаєш, канешно, ти не бачила такого. А це отак, така здорова, і, і... він... а там отак одкручується. Він, значить, я стала, він так чуть-чуть одкруте, я умилася, вмила-ся, гарно витерлася. «Ну, тепер же ж отак же і держи». Держу я. Держу. Чуть-чуть... а я... як зробиє «чуть-чуть» — як бурхонула на нього, облила, сміємося ми з ним тоді, поня... — поїзд поїхав. (...) Він военний — його возьмуть де здря, а я? Що я буду робить? Ну, пішли на станцію. «На яку станцію одправився?» — він спрашує. — «На ту-то». — «Следующий коли?» — «Через два часа, через три». Приїжджаєм... Цей одправляють, ми приїжджаєм. Та ми до Бреста за дві станції тільки нашли наш поїзд! А йому — йому що, він на любий сяде, поїде, а я? Ні паспорта, ні документів, ніде нічого нема, ні їсти... [Смішок]. І так ми з ним цілий день їхали, отак: приїдемо — поїхав, приїдемо — поїхали, прямо комедія була. Я реву й реву всю дорогу. Він каже: «Ну що ти реवेश? Ну щось воно буде. І, ну, все ж таки за цими ми їдемо же на Восток. Ну на Восток їдем, чого ти?!» Ото він на мене накричить, такий дробненький... пареньок. Він не мого года, а може, ще й менчий, мабуть... І так ми з ним цілий, цілий день з ваго... з поїзда на поїзд, з поїзда на поїзд. Ну, й приїхала я сюда, а той, на Южный вокзал. Оп'ять на мене тут... «Їхали добровольно, а ми тут голодали, а ви їхали в Германію добровольно, спасались...» А я... Сусіди тут, їдуть із базаря. Я той, у вагон... вийшла. Він каже: «Чого ви на неї напались? Вона батька-матір старих бросила, та як їх уганяли, що ви нападаєтесь?!...» та сопляки, такі... сморчки...

Р. І.: Не солдати, а такі, да?

Б. Н.: Нє, то вже такі нападалися. Ага. Ну, і стали ми із трамвая, ідем. Ми ж пішком ходили сюди. Я кажу: «А що ж там у нас вдома?» А цей, сусідка: «Ой, все хорошо, і Василь вдома...» Кажу: «А це вже не кажіть. Брат погіб, — кажу, — ще я була дома. Так я знаю, що брат... А батько-мати?» Вони

вже тоді — клянуться, що живі. Клянуться, що живі. Думаю: прийду — вже нема нікого. Ну, прийшла раненько. Дітвора були маленькі, а тоді біжать, такі здорові повиростали. А я приїх[ала]... ті, братові діти, вже великі такі, біжать, мене стріли... Тоді... на завтра, на pewno, визивали туди, на фільтрацію на цю... «Ну що, як ти... уганяли? Да, тебе уганяли, добровольно?» Кажу: «Уганяли». «З ким?» Ну, починаю: «Іванова, Степан...» — перекажу всю вулицю свою. «Іди». Другий раз визивають — оп'ять же те саме. І тоді нас і бросили вже ганять, і так ото й тоді... Пішла оп'ять у технікум той вчиться, і все. Осталася вдома. Потом пішла робить на завод. І в колхозі робила, і в заводі робила. І кончила свою діяльність на заводі. Це вся моя історія. <...>¹.

¹ Повністю із текстом інтерв'ю можна ознайомитися в Архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських (м. Харків).

Наукове видання

**«Прошу вас мене не забувати»:
усні історії українських остарбайтерів**

Відповідальний за випуск *Г. Г. Грінченко*
Редактор *Г. Г. Грінченко*
Дизайн обкладинки *С. Е. Кулинич*
Коректор *Т. М. Вакуленко*
Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*

Підписано до друку 27.10.2009. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов.-друк. арк. 10,1. Облік.-вид. арк. 13,9.
Наклад 300 прим.

Свідоцтво ДК № 559 від 09.08.2001.
Видавництво «Право» Академія правових наук України
вул. Чернишевська, 80, м. Харків, Україна, 61002

Виготовлено у друкарні ФОП Костинський А. В.
м. Харків вул.Лермонтовська,27 8(057)7192195

